

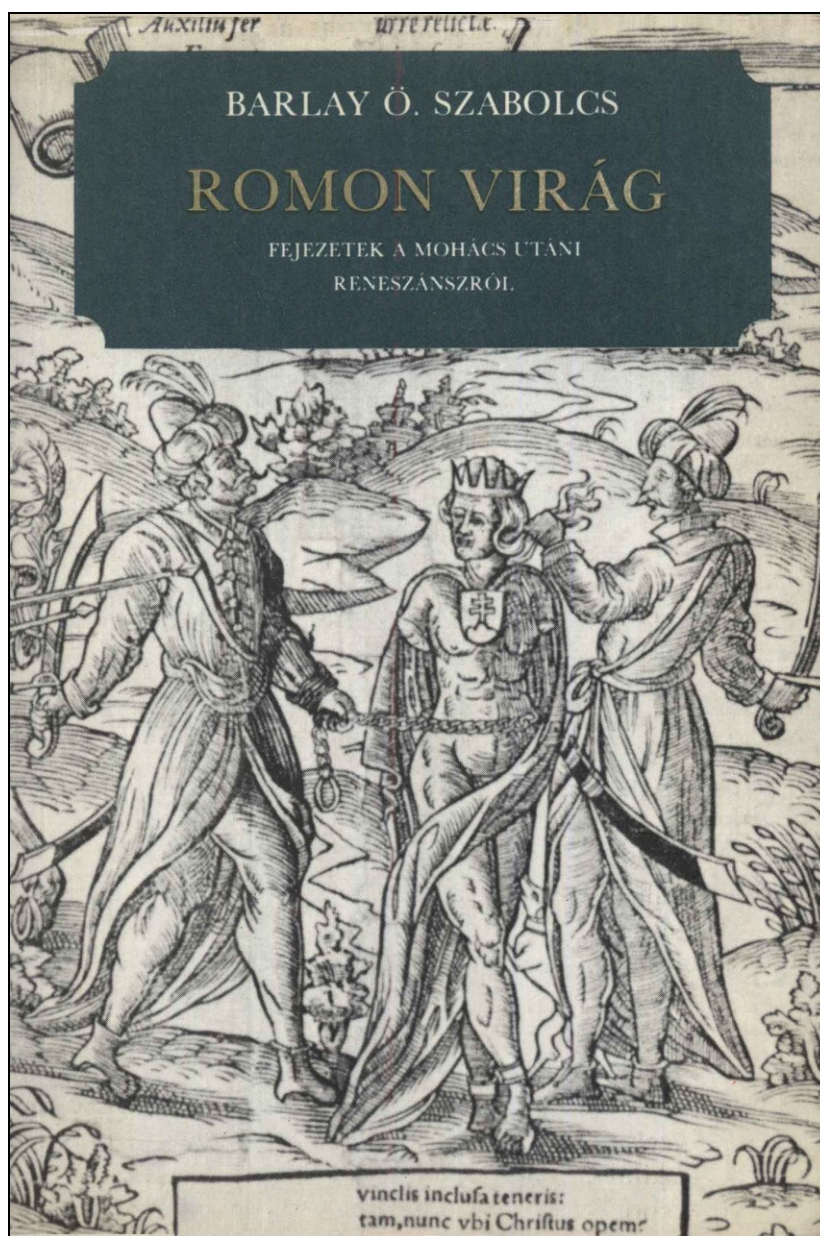
Barlay Ö. Szabolcs

Romon Virág

Fejezetek a Mohács utáni reneszánszról

mű a Pázmány Péter Elektronikus Könyvtár (PPEK)
– a magyarnyelvű keresztény irodalom tárháza – állományában.

Bővebb felvilágosításért és a könyvtárral kapcsolatos legfrissebb hírekért
látogassa meg a <http://www.ppek.hu> internetes címet.

Impresszum

Barlay Ö. Szabolcs
Romon Virág
Fejezetek a Mohács utáni reneszánszról

Lektorálta:
Balázs János
Benda Kálmán

A zenei fejezetet lektorálta:
Bárdos Lajos

A könyv elektronikus változata

Ez a publikáció az azonos című könyv elektronikus kiadása. A köyv 1986-ban jelent meg a Gondolat kiadásában az ISBN 963 281 680 3 azonosítóval. Az elektronikus változat a szerző, Barlay Ö. Szabolcs, engedélyével készült. A könyvet lekipásztori célokra a Pázmány Péter Elektronikus Könyvtár szabályai szerint lehet használni. Minden más jog a szerző tulajdonában marad.

A borítón Martin Schrott Világkrónikájának (1581) illusztrációjából egy részlet látható: *Magyarország vértanúsága*. A könyvet P. Mityók János és Szabó L. Éva vitte számítógépbe.

Tartalomjegyzék

Impresszum	2
Tartalomjegyzék	3
Tájékoztató	5
I. „Lenni, vagy nem lenni?” – A töprengő János király.....	8
Szabadtéri előadás Budán, avagy a sors kihívása	8
„Királyi zászlók a földön hevernek...”	11
Közjáték 1532-ben. Budai farsang.....	13
János király a színpadon	18
Erasmus szellemében	21
II. Reneszánsz kultúránk új otthona.....	28
„Sic fata volunt” – Így akarja a Sors.....	29
Izabella a „tragika”	34
Király vagy fejedelem?	36
Michelangelo versei	42
III. Őrségváltás.....	47
Őrségváltás Erdélyben	48
A bécsi udvar gáncsoskodásai	51
A kolozsvári disputa előzményei	52
Szakítás Béccsel. Konspiráció Báthoryval	55
1578 – a fordulat éve.....	56
Dávid Ferenc pere és a jezsuiták.....	58
A jezsuiták kolozsvári fogadtatása.....	59
A kolozsvári disputa és nemzetközi vonatkozásai.....	61
Kolozsvár–Róma–Genf.....	63
Kitekintés	68
IV. „Nagybátyám és királyom”.....	70
A Báthory-unokaöcsök	70
Szemben a Fátummal.....	73
A fiatal bíborosjelölt	74
Római útinapló.....	76
A 20 éves bíboros.....	79
Balassi és a Báthoryak	83
„Ó, én édes hazám, Te jó Magyarország”.....	85
V. „A németújvári hérosz” (Batthyány-portré).....	90
Műveltségének európai távlatai	93
Stuart Mária és Ferenc király apródja.....	94
A németújvári szellemi központ körvonalai	96
Egy fejezet a hazai könyvtártörténetből.....	96
A németújvári könyvtár és a természettudomány	99
A németújvári laboratórium.....	102
Clusius nyomában.....	104
Batthyány az irodalom pártoló	112
VI. A szépség keresésének korszaka	117
Építészet: Várak – Várkastélyok – Udvarházak	119
Mátyás király öröksége	120
Mit látott Budán a száműzött királyné?	122

János király és a budai vár	124
Várkastélyaink szépségének itáliai elemei.....	126
A reneszánsz ízlés térhódítása a lakosság körében	130
Szépülő otthonok a reneszánsz jegyében.....	133
Szép tárgyak mesterei	135
VII. A harmónia szépsége.....	145
A világ dísze	148
Az anyag rendszerezése	149
Énekelt teológia	150
Énekelt irodalom.....	151
A többszólamú zeneművészet Magyarországon.....	154
A Szapolyaiak és a polifon muzsika	156
„A Báthoryak dicsérete”	160
Il Transilvano	163
A Gyulafehérvári madrigálok	171
Jegyzetek.....	176
Függelék.....	186
Zárószó.....	186
Képek listája.....	188

Tájékozódás

„Ó Róma szent falak s a Béke városa,
Te minden városok királynéasszonya!
Ó Róma üdvözlégy, ó Róma áldva légy.”

Egy ősi zarándokének néhány magyarra fordított sora rejlik a fenti idézetben. Az eredeti latin szöveget dallamával együtt én magam Rómában hallottam először. A szerzője után kutatva nem jutottam sokra, még azt az évszázadot sem jelölték meg, amelyben keletkezett. Dallama olyan, mint egy induló, vagyis menetelni lehet rá. Hosszabb utánajárás talán meghozná az eredményt a szerzőre vonatkozóan. De számomra sem akkor, sem most nem a szerző neve volt a fontos. A számtalan zarándokének egyikével van ugyanis dolgunk és a szövegből világosan kitűnik, hogy azt a Rómát dicsőíti, mely otthont adott az antik kultúrának éppúgy, mint a kereszténységnek. De sorolhatnánk tovább mindazt, aminek Róma befogadója és megőrzője volt. Éppen ezzel magyarázható, hogy „a városok királynéasszonyát” nemcsak hívő keresztények keresték fel Szent Péter sírja vagy a pápák miatt, hanem az ókori görög-római kultúra rajongói, kutatói is. Sőt olyanok is, akiket csupán a kíváncsiság vagy az antikrisztus iránti ellenszenv fűtött. Ezért utazott hetekig Genfből Rómába az 1580-as évek elején Laskai Csókás Péter is.

Az Esquilinuson 1506-ban ásták ki Hagészandrosz, Athénodórosz és Polüdórosz rodoszi szobrászok Laokoónját. Ez és más hasonló műemlékek, élmények még vonzóbbá tették az Örök Várost. Neves és névtelen humanisták százai döntöttek úgy, hogy nem térnek vissza hazájukba, hanem Rómában maradnak. A Vatikán hivatalai mindig adtak annyi munkát, hogy abból meg tudtak élni. A prelátusok is szívesen alkalmazták a művelt klerikusokat; szükségük volt a klasszikus stílust jól ismerő írnokokra, titkárokra. Ezekben az években kereste fel Rómát az a luxemburgi humanista is, akinek sokat köszönhet a magyarországi reneszánsz kultúra Mohács utáni korszaka, ha nem is közvetlen, de közvetett úton. Nevével nem nagyon találkoztam az újabb hazai szakirodalomban, pedig a mediterrán gyökerekből táplálkozó reneszánszunk egyik hajszálere őhöz vezet, Rómába. Még pontosabban: a Fórum közelében lévő nagy szőlőskertjébe. Neve többféleképp szerepel még ma is: Johannes Goritius, Gorytius, Gorizio. Maradjunk a *Gorytius* mellett, ahogy a külföldi lexikonok alapján legtöbbször használják. II. Gyula, X. Leó és VII. Kelemen pápák idejében közel három évtizedig élt Rómában, mint vatikáni tisztségviselő (protonotario apostolico). Rabul ejtette őt is az antik Róma; képtelen volt visszatérni hazájába. Fényűző villája valóságos múzeum volt. Eleinte csak gyűjtötte a régiségeket, később baráti kört hozott létre, és ennek olyan vonzóereje volt, hogy nemcsak a Rómában élő humanisták keresték fel rendszeresen otthonát, hanem azok is, akik hosszabb-rövidebb ideig Itáliában tanultak, utaztak. Villájában találkozott Észak és Dél, ami nem ismeretlen jelenség a kultúra történetében. A flamand vándormuzsikusok és az itáliai udvarok zenészeinek művészete ugyanígy adott találkozót Itáliában épp ezekben az évtizedekben. Gorytius „északi” volt, de rómaivá lett. Mágnesként vonzotta magához honfitársait az Alpokon túlról. A XVI. sz. elejéről származó feljegyzések tudni vélik, hogy a humanisták legnagyobbja, Erasmus is vendége volt. Ha ezt bizonyítani nehéz is, az mindenképpen igaz, hogy ismerte és 1523-ban úgy nyilatkozott róla, mint barátjáról. Ez lehet az oka annak, hogy erasmistának nevezik egyesek az egész baráti kört, mások római akadémiának hívják a Gorytiusnál sokszor megforduló társaságot. Végül is nem az elnevezésen van a hangsúly, hanem azon, amiről félreérthetetlenül tudósít az 1524-ben kiadott közös alkotásuk, az ún. *Goryziana-gyűjtemény*. Ennek érdekes története van. A szereplők miatt érdemes rá felfigyelni, mert a későbbiek folyamán segít észrevenni az

elgondolkoztató összefüggéseket az egyetemes európai és a magyarországi kultúra jelenségei között.

Gorytius megbízta Andrea Contucci Sansovino szobrászt, hogy készítsen egy márványszobrot. A témát is megadta: az emberi élet három korszakát úgy jelképezze, hogy a gyermek Jézuson kívül édesanyja, Mária és nagyanyja, Anna is ábrázolva legyen. A ma is látható gyönyörű alkotás kezdetben Gorytius villájában volt elhelyezve, majd Gorytius átvitette az ugyancsak saját vagyonából felépített kápolnába a San Agostino-templomba; ma is ott van. E szobor körül tartották az összejöveteleket és nem is akárhogyan. Íratlan szabály volt, hogy minden látogatónak verset kell írnia és azt a baráti kör előtt felolvasnia. Ez volt a penzum, a feladat még azok számára is, akik különben sosem foglalkoztak versírással. Annanapkor különösen nagy volt a látogatók száma. Minderről legendákat tudtak írni és beszélni a kortársak, de mi itt most az 1524-es gyűjtemény kézzelfogható, hiteles adataiba tekintünk be, hogy vajon a baráti körnek tényleges vagy „tiszteletbeli” tagjai között találunk-e számunkra is fontos személyt vagy olyat, aki közvetett úton-módon később hatással volt kultúránk fejlődésére? Néhány név a megsárgult, 460 éves lapokról: Ulrich v. Hutten, Caspar Ursinus Velius, Baldassare Castiglione, Pietro Bembo, Paolo Giovio, H. Angerianus. Nevek, melyekkel az olvasó bizonyára találkozott már és találkozni fog nem eggyel ebben a könyvben is. Természetesen hatásuk sokkal szélesebb körben gyűrűzik és hozzánk nemegyszer tanítványaikon át jutnak el eszméik vagy alkotásaik. Akárhogy is jutunk velük kapcsolatba, jó és gyümölcsöző a magyarországi reneszánsz teljesebb megismerése érdekében, ha tudjuk, honnét indultak el Európa és Itália nagyjai. Abban a században eleven valóság volt, ami később már veszített egyetemesességéből, vagyis hogy „minden út Rómába vezet”. Minden bizonnyal van egyéb főútvonal Mohács utáni kultúránk megközelítéséhez, de akkor még ezek az utak is oda kanyarodtak, Rómába.

A *Goryziana* több mindenre fényt derít. Blossius Palladius arról is értesít, hogy bár a baráti kör tagjai között számos vatikáni hivatalnok volt, sőt címzetes püspök és pap, az összejövetelek és a versek témája nem nevezhető vallásosnak. Nemcsak Krisztus, Mária, Anna neve csendült fel, hanem Zeuszé, Jupiteré vagy a Múzsáké is. Szóba került minden, Arisztotelész, Cicero éppúgy, mint Luther! És mivel II. Lajos és Mária budai környezetében olyan humanista papok is voltak, akik bejáratosak voltak Gorytius villájába, mindenképpen bővítenünk kell kutatásaink „úthálózatát”; vagyis tudomásul kell vennünk, hogy az új eszmék szabad áramlása legalább oly mértékben érkezett Róma irányából, mint Erasmus és Luther hazájából. Gorytius és Erasmus római kapcsolata csak megerősíti a kutatót abban, amit eddig is tudtunk: Erasmusnak sok barátja volt a Vatikánban, élükön X. Leó pápával. Sokat köszönhetett ennek nemcsak ő, hanem a magyarországi erasmisták is, akik közül nem egy ismerte a Fórum melletti villa „nyájas szívű férfiát” (így nevezte Gorytiust Erasmus).

Még szembetűnőbb és Mohács századának utolsó évtizedéig nyomon is kísérhető az a hatás, mely közvetlenül érintette hazánk kulturális életét Castiglione, Bembo, Giovio társadalmat, irodalmat, történetírást formáló tevékenysége révén. A gyulafehérvári fejedelmi udvart vagy főpapjaink, főuraink reneszánsz légkörű udvartartását csak Castiglione *Udvari Emberének* (Il Cortegiano) olvastán lehet megérteni. Úgyszintén a hazai neoplatonista, Petrarca költészetét imitáló irodalmi kezdeményezéseket, fel egészen a csúcson világító Balassi Bálintig, nehezen lehetne Bembo és köre hatása nélkül elemezni. Giovio pedig szoros kapcsolatban állt magyar humanistákkal és formálta történetíróink szemléletét. Mindezt eddig is tudtuk, de nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy e hatások gyökerei Rómáig nyúlnak, s e hatások aztán Velencén át jutnak kultúránk vérkeringésébe. Gondoljunk Pápai Jakabra, Lajos király nevelőjére, aki a gorytiusi körhöz tartozott. Révén talált nagy visszhangra Erasmus tanítása a királyi pár közvetlen környezetében. János király diplomatái és munkatársai szintén kapcsolatban voltak Erasmusszal, amint azt a humanista főpap, Brodarics István életműve bizonyít legjobban.

Lényegét tekintve a „mediterrán” nemcsak Rómára és nem is csupán Itáliára vonatkozik, hanem a spanyol, francia, olasz kultúrára, sőt a balkáni népekre is. A különbség mindössze abban keresendő, hogy a felsoroltak közül legerősebb és legközvetlenebb hatás Itália felől ért minket. A főúter Észak-Itália felől közvetítette műveltségünk számára az európai civilizáció számtalan értékét.

Tájékoztatásul az Árpád-kori *vendég* szavunkra hívom fel a figyelmet. Balázs János, aki anyanyelvünk és az európai nyelvi modell kérdéseinek tudósa, külön tanulmányt szentelt annak bemutatására, hogy a délszláv, a román, a közép-görög, sőt az oszmán-török és az albán nyelvekhez hasonlóan a magyarban is fellelhető a *velencei* jelentésű latin *veneticus* szónak használata, mégpedig átvitt értelemben zárandok jelentésben. A nyelvészet lényegében csak megerősíti a történelmi tényeket: a velenceiek – vagy akik Velence felől indultak útnak – a XI. századtól kezdve fokozatosan eljutottak a balkáni népek mindegyikéhez, hozzánk is: kereskedők, hittérítők (szent Gellért), katonák, politikusok, trónkövetelők, zárandokok, vendégek alakjában. Leegyszerűsítve a latin '*veneticus*', az olasz nyelvjárási '*venedego*' vagy a délszláv '*venedik*' szavaknak és a mi vendég (= Velencei, Velence felől jött zárandok, idegen stb.) szavunknak nyelvészeti problémáját, Pellegrini és Balázs professzorok érveit így tudnám egy mondatban összefoglalni: aligha lehet kétséges, hogy a mi 'vendég' szavunk előzménye a 'velencei' szóval van kapcsolatban. Számunkra a kérdés több mint filológiai szenzáció vagy kuriózum, inkább újabb bizonyítéka annak, amit ebben a könyvünkben is minduntalan észre fog venni az olvasó: népünk feltűnően fogékony a mediterrán kultúra értékeire. Jobb kifejezés híján használhatnám a reagálást, vagy rezonálást is: gondolkodásmódban, érzületben, énekben, zenében, képzőművészetben.

A feltűnő épp az, hogy egyetlen fejezetet sem ennek a rokonszenvnek illusztrálása miatt dolgoztunk fel. Tehát nem olyan témákat kerestünk, melyekből – egyenként és összességükből – azt a következtetést kellene levonni, hogy a XVI. századi műveltségünk a mediterrán jegyében alakult. Ez különben sem állítható ilyen egyértelműen, hiszen látni fogjuk, hogy Bécs, Krakkó, Prága, Wittenberg, Basel, Genf, Párizs, Rotterdam, London felől is igen sok hatás érte a hazai későreneszansz kultúrát. Mindössze azt kell észrevennünk, hogy a Mohács utáni évtizedekben még mindig az itáliai modell érdekli és izgatja az ország értelmiségét és azon keresztül a tanulni, művelődni vágyó népet. Bármelyik fejezetünket vizsgáljuk, a legváratlanabb pillanatban kézzelfoghatóvá válik az itáliai (római, különösen pedig az északolasz) hatás, még olyan esetekben is, amikor a germán vagy flamand eredet vitathatatlan. Mintha jobban tudnánk elfogadni valamit, ha előbb vagy legalább azonos időben Itália és Gallia is rányomja pecsétjét. Később, a XVII. században ez a kölcsönös rokonszenv erősen csökken. Erdély trónján ekkor már nem italocentrikus fejedelmek ülnek, és főuraink közül is egyre kevesebben tanulnak Itáliában. Az európai közvéleményt ekkor már Bécs informálja, még hozzá torzítva, és így a magyarságról alkotott kép is torz. A változás oly feltűnő, hogy a mélyponton Zrínyi keményen kifakad majd: „A nemzetek már mind csak nevenségül szólnak mifelőlünk.”

Mohács után még más a helyzet! Erőfeszítéseinkhez Itália felől sok segítség érkezik. Róma, Velence és különösen Padova küldi és fogadja be a mediterrán kultúra szálláskészítőit. Útkeresésünket észreveszik, mi pedig szomjasan, nyitott lélekkel befogadjuk. Érthető tehát, ha az olvasó a magyarországi későreneszansz arculatán Dél üdeségét, báját, vonásait is észreveszi; lantján, virginálján és hangján pedig minduntalan a mediterrán melódiát hallja visszhangozni.

I. „Lenni, vagy nem lenni?” – A töprengő János király

Mohács évszázadok óta úgy él népünk történelmi tudatában, mint éles határvonal, sorsunkat kettéválasztó időhatározó. Az 1526. augusztus 29-én lezajlott csata – a kb. 80 ezer főt számláló török sereg néhány óra alatt szétverte a 25 ezer főnyi magyart – különösen költőink lelkében szólaltatta meg az egyetemes, vagyis az egész nemzetet elsirató rekviemet. Végtelen temetőt láttak maguk előtt, mely hősvértől pirosul és olyan tömegsírt, melyben nemcsak a 20 éves király, 7 főpap, fő- és titkos kancellár, országbíró, több ezer lovas és mintegy 10 ezer gyalogos 'süllyedt' el, hanem velük együtt maga az ország is!

E költői látomás azonban némi kiegészítésre szorul. A tömegsír valóban létezik, és oly nagy méretű, hogy mostani határainkon túl ér véget, a katasztrófa azonban nem köthető egy dátumhoz: nemcsak naphoz, de még évhez sem! A hazai történetírás pontos adatokkal bizonyítja, hogy a belső bomlás a Mátyás király halála utáni évtizedben már megkezdődött. A központi hatalmat maguk a főurak zúzták szét, majd egymás ellen acsarkodtak. Az ország déli határainak védelmére emelt várakban néhány száz főből álló őrség volt csupán. Épp a belső anarchia szülte az 1514-es parasztfelkelést. (Érdeemes összevetni az előbb említett mohácsi csatában részt vevő 25 ezer főnyi létszámot az 1514 májusában fegyvert fogó és az egész nemzet parasztságát magával ragadó kereszties had 40 ezres létszámával!) Amikor 1516. március 13-án Ulászló király lehunyja szemét, a trónörökös II. Lajos csak 10 éves, és az anarchia gyűrűzik tovább. A centruma ennek maga a királyi udvar, de az anarchia a főpapi, főnemesi, köznemesi udvarházakon sőt a kolostorokon is végigsöpör.

Külföldi és hazai kortársak beszámolóiból ragadok ki néhányat, és az olvasó maga döbben rá, hogy a leírások egy valódi dráma felvonásaiként hatnak. Egy szintársulat akár ma is előadhatná bármelyiket. A különbség azonban óriási, hiszen az akkori színpadon népünk valóban élethalálharcot vívott. A szereposztást maga a Történelem diktálta.

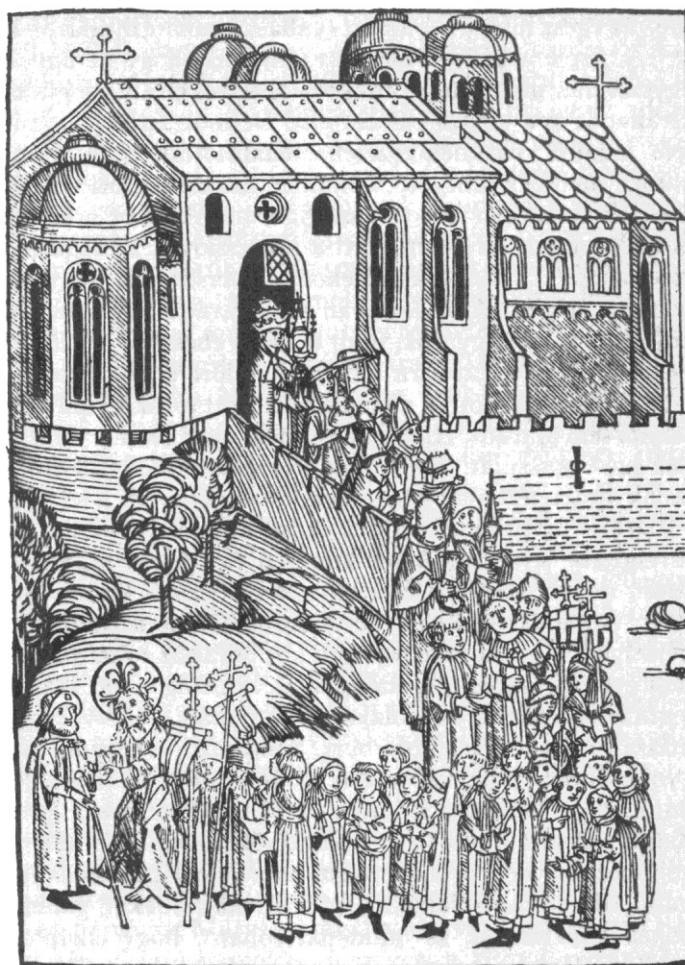
Szabadtéri előadás Budán, avagy a sors kihívása

A történelmi tabló teljesebb megértéséhez el kell mondanunk, hogy az itt közölt levél írója, Thomas Dainerius 1501-ben a ferrarai hercegnek beszámol arról az Úrnapján – június 10. – rendezett körmenetről, melyen jelen volt a magyar király, II. Ulászló és minden bizonnyal az ország legnagyobb tisztségviselőinek kíséretében részt vett az ének- és zenekarok, testőrök, zászlóvivők pompás menetében. Alig 10 éve halt meg Mátyás király, tehát mindazt, amit pazar bőkezűséggel létrehozott, Dainerius még látta. A ragyogó nyári napsütésben olyan a leírt események kerete, hogy azt egyetlen rendező sem tudná a színpadon életre hívni: a királyi vár, a bástyák, a főúri paloták és a kék ég felé magasodó csúcsíves istenháza (bizonyára a Mátyás-templom). Az istentiszteletnek végéhez értek, és ekkor játszódott le mindaz, amit olasz nyelvű levelében így örökít meg a szemtanú:

„Herkulesnek, Ferrara hercegének, az én legkegyelmesebb Uramnak! Úrnapján a létrejött szövetség feletti öröm jeleként, amikor a Szent Eucharistiát a király öfelsége és az egész nép kíséretében visszavitték a templomba, Főtisztelendő uram a ház előtt, közvetlenül a temetőnél egy misztériumjátékot rendezett. Ennek következő volt a témája: közismert, hogy a jövődőlés szerint, akkor szűnik meg az egész mohamedán hit (vallás), amikor megsemmisítik a Próféta koporsóját. Azt mondják, hogy ez ugyan egyszer már megtörtént, amikor a spanyol király elfoglalta Granadát és a villám beleszapott. De most itt is (Budán) a mi házunk közvetlen közelében felállítottak egyet (utánzatot), melyben lebegett Mohamed koporsója; ott térdelt mellette a szultán és sok basa figurája. Amikor a király öfelsége erre a

helyre érkezett a processióval, a magasból egy tűzcsóvát dobtak (a gyúlékony koporsóra) és jóformán minden elégett. Ami azonban megmaradt belőle, azt a körülötte álló magyarok, mint dühödt ebek bottal, kővel, kézzel, foggal darabokra tépték. Az előre elkészített mecsetből (koporsóból) és a benne felállított török figurákból semmi sem maradt. Hihetetlen élmény volt nézni a tömegnek ezt a bosszúját. Egy szépen feldíszített erkélyről Sibillának öltöztetett alak jelent meg, csendet kért és a jelenlévő királyi felség nevében szép latin szavakkal elmondta e jövendölés értelmét. A tér közepén egy kutat állítottak össze, melyből nappal és a következő éjszaka kitűnő bor folyt. Adná Isten, hogy annyi ember lenne a jubileumi perselynél is, mint amennyien a kút borához rohantak: ki bögrével, ki lábossal, ki kalapjával, ki pedig tátott szájjal fogta fel. Mindenki odatolakodott, egymást lökdösve, egymásra loccsantva a finom bort. Soha nem volt ennél nagyobb ünnep! Sokan részegen aludtak a földön elterülve, mint ahogy Krisztus sírjának őrzői tették annak idején. Kezüknél, lábuknál fogva cibálták őket haza. Bámulatos volt nézni a nép örömét egész nap. Nagy tülekedés támadt, amikor az ablakokból kappanokat, libákat, galambokat dobáltak ki, és mindenki rohant, hogy elkapjon belőlük valamit, és persze darabokra téptek szét mindent. Legyen elég ennyi az ünnep leírásából.

Kelt Budán, Magyarországon, 1501, augusztus 8-án. Fenséged szolgája, Thomas Dainerius, phisicorum minimus.”

Körmenet. Metszet, 1501

A levél írója ezek szerint értett a mechanikához, élvezte a megkonstruált, időzített „bombát”. Egyéb, Budáról írt leveléből kiderül, hogy pontosan beszámolt urának más bámulatra méltó itteni csillagászati, fizikai, mechanikai szerkezetekről is. A ferrarai herceg utasításokat adott, hogy ilyeneket szerezzen be, vagyis Buda még Mátyás király halála után is irigylésre méltó, „modern” felszerelésekkel rendelkezik. Daineriusnak azonban *mindenről* be kellett számolnia, az ország vezetőinek és a népnek hangulatáról is, s a török hódítással szemben hozott intézkedésekről. 1501-ben még komoly tervek merültek fel ezen a téren; még nem mutatkoztak az anarchiának azon ijesztő jelei, melyek végül is a mohácsi tragédiához vezettek. Két hónappal előbb kezdődtek meg azok a tanácskozások, melyek a már ősszel megindítandó offenzíva konkrét esélyeit latolgatták. Május 12-én Budán ünnepélyesen kihirdették a magyar király, VI. Sándor pápa és Velence szövetségkötését. Ebbe a politikai keretbe kell helyoznunk Dainerius ferrarai orvos riportját a budai úrnapi körmenetről. Tévednénk tehát, ha a nép félrevezetését, jellegzetesen hazai „panem et circenses”-epizódot látnánk a levél tartalmából rekonstruálható 'spectacolo=representationében' azaz szabadtéri rögtönzésben. II. Ulászló és az egész felelős kormányzat ekkor valóban komolyan foglalkozott még a törökökkel való leszámolással. Ezt a szándékot igazolja 1501 októberének-novemberének hadi krónikája is: Somi Józsa temesi ispán, alsó-magyarországi főkapitány 14 ezer főnyi serege élén elpusztít a török által megszállott Szerbiában 600 falut, és több ezer török fogollyal tér vissza az ország legendás hírű kapujába, Nándorfehérvárra; Mátyás király fia, Corvin János horvát bán szintén vitézül harcol és visszaveri a Horvátország ellen támadó boszniai török csapatokat. Az a bosszú, melyet az olasz író levelében említ, valóságot rögzít, hiszen évtizedek óta ezrével hurcolják el a végekről az országba szüntelenül betörő török bégek a magyar falvak, városok és várak népét; ártatlan gyermekek és anyák zokogása és lemészárlása érthetővé teszi a király jelenlétében kirobbant őrjöngést! Nem megszólásként, hanem a jogos bosszú jeleként kell tehát értelmeznünk a budai magyarokról írt jelzöt: „mint dühödtek ebek, veszett kutyák” marcangolták szét a török hódítók szimbólumát, Mohamed sátrát, gyúlékony koporsóját szultánostól, pasástól. Dainerius, aki Itáliában annyi rögtönzött színjátékot, commedia dell'artét látott, éppen a valóságnak és a színházi mutatóványnak ezt a soha nem tapasztalt eggyé olvadását nevezte döbbenetesnek. Itt maga a történelem produkálja a színházi élményt: a nép nem nézőközönség csupán, és a király sem mesebeli figura. A szó eredeti értelmében írja, hogy még nem volt, és még nem látott ilyen ünnepeket!

Épp ez a különbség az Európa Védőpajzsának nevezett Magyarország és a nyugati államok helyzete s vele együtt kultúrája, irodalma, művészete között. Itt vérre megy a dolog a török közvetlen jelenléte és veszélye miatt. Ez a budai jelenet később többféle módon variálódik az európai színpadokon. Száz év múlva Prospero Bonarelli *Il Solimano* című darabjában is felperzsel mindent a tűz, úgy ahogy azt a neves képzőművész, Callot illusztrációja meg is örökítette (1619), de az „csak” színház és csak illusztráció. Megtörténhetik, hogy egy dráma megbukik, és a színészeket kifütyülik – attól egy ország népének sorsa még nem omlik össze. De ha a budai körmenet végén Mohamed koporsóját nem sikerül már 1501-ben vagy az azt követő évek valamelyikében megsemmisíteni, akkor visszajára fordulhat a bosszú. A szultán figuráját – a jelek szerint – csak jelképesen sikerült elégetni. Valóban így volt, hiszen 25 év múlva ugyanitt, Budán, a Mátyás-templomban az élő, eleven, rettenetes hatalmú szultán, Szulejmán kidobhatja az oltárokat, az Eucharisziát és saját imaházává avatja azt a helyet, ahol nemrég jelképesen felgyújtották Allah legszentebb, legnagyobb prófétájának sátrát és mertek gúnyt űzni belőle. Élő, eleven történelemmel van tehát dolgunk, tele drámai feszültséggel. És vajon ki írta ezt a drámát? Mint a commedia dell'arte esetében, különösen eleinte, oly sok esetben, úgy itt is névtelen a szerző. A téma magától adva volt, és így jelen esetben a szereposztás és -vállalás lényegesebb kérdés, mint a szerzőség. A nép aktív részvétele jelzi, hogy mindenki tisztában volt azzal, hogy ez a

körmenet más volt, mint az előbbi éveké... És később válik majd érthetővé, hogy mindez még csak kezdet volt: első felvonás!

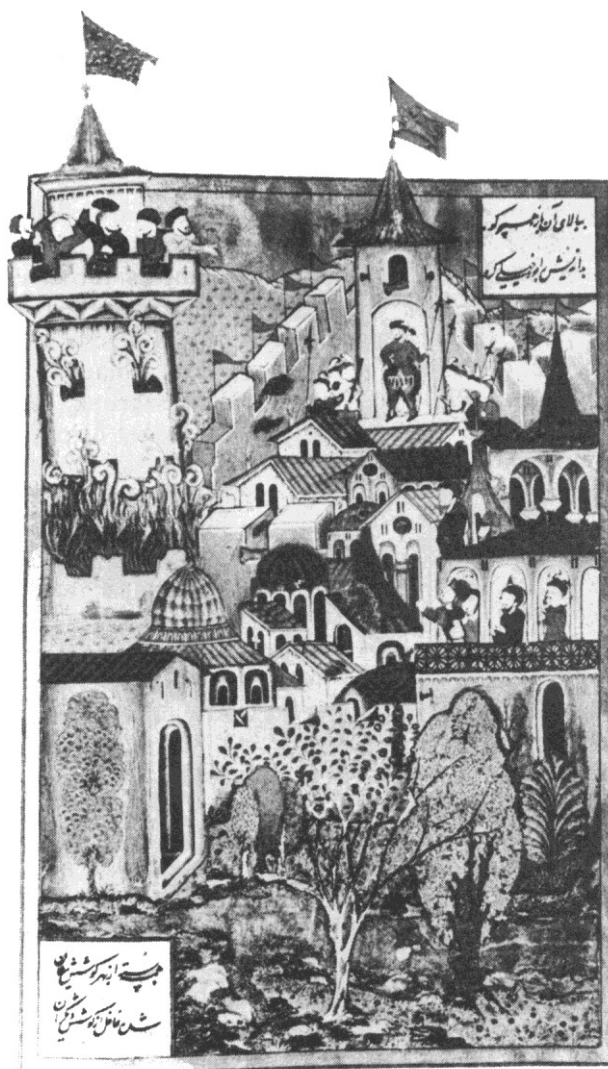
„Királyi zászlók a földön hevernek...”

Új felvonás: 1521. augusztus 29-én Szulejmán elfoglalja Nándorfehérvárt, az ország déli kapuját, melyet 1456. július 22-én Hunyadi János az olasz ferences Giovanni di Capistrano (Kapisztrán szent János) prédikátorral együtt oly erővel védett, hogy egész Európa fellélegzett. Annak ellenére, hogy ez a vár létfontosságú volt, mégsem fordítottak rá gondot az arra illetékes bánok: Hédervári Ferenc és Török Bálint. Az alig 700 főnyi őrség fegyverzete, ellátása messze elmaradt a most uralkodni és hódítani kezdő Szulejmán kb. 170 ezer katonából álló rettenetes hadereje mögött. A „szent háborút” meghirdető szultánt még jobban felbőszíti, hogy az elmúlt télen a fegyverszünet meghosszabbítása céljából Budára küldött követét a magyar kormány fogságba vetette. Újabb provokáció a Sors ellen! Nincs senki, aki kézbe venné a hadsereg megszervezését, pedig pénz van bőven. Az annyiszor zsugorinak, pénzsóvárnak nevezett esztergomi érsek, Bakócz Tamás 1521. június 16-án hunyta le szemét, és végrendelete arról tanúskodik, hogy egész vagyonát, 40 ezer aranyforintot, az ország védelmi céljaira szánta. De az urak rábeszélnek a 15 éves Lajos királyt, hogy foglalja le a bíboros kincseit, és mindenét elárverezik. Amikor híre jön, hogy a szultáni haditanács elhatározta Nándorfehérvár ostromát, és július 10-e körül a nagyvezér már hozzákezdett a külső falak lövetéséhez, rá öt napra a fiatal király néhány száz emberrel megindul Budáról, gondolván, közben több ezren csatlakoznak majd hozzá. Hiú ábránd, és Tétényből visszafordul. Igaz, hogy augusztus végén közel 50 ezer fegyverest sikerült toborozni, de ekkor már késő volt: augusztus 8-án ugyanis általános rohamot indított a szultán, és három oldalról támadott a maroknyi magyar várőrség ellen. Elesik a város és a vízivár; az elszánt védők augusztus 8-án a fellegvárba szorulva hiába várják a király felmentő seregét. Augusztus 27-én már levegőbe röppült a Kőles nevű legerősebb torony is. Az egyik vezér, Oláh Balázs vicebán a 70 főre zsugorodott védőcsapattal 29-én feladta a várat szabad elvonulás fejében, a másik, Móré Mihály nem hitt a török eme ígéretének, és inkább átszökött a szultán táborába. Nándorfehérvár elestének hírére néhány hétig fellángolt a harci kedv a magyar hadseregben, és azonnal útnak akartak indulni Bátáról, de közben a mohácsi táborban páni félelem kapott lábra a kitört járvány miatt, és a hadjárat elmaradt. Megelégedtek a két bán (Hédervári és Török Bálint) vétkes mulasztásának elítélésével. A fiatal királynak fontosabb dolga akadt: két hónap múlva ugyanis Székesfehérvárott Habsburg Máriának örök hűséget esküszik. Óriási ünnepek következnek annak ellenére, hogy Szulejmán vasöklével beverte az ország déli kapuját, és akkor léphetett át rajta, amikor csak akart

Mindezeket az adatokat háttérnek, kulisszáknak, színfalnak szántam, hogy hitelt adhassunk mindannak, amit a király káplánja, Szerémi György dramatizálva és magas hőfokon írt beszámolójában zokogott el. Mivel szűkebb pátriájának, a gazdag, termékeny Szerémnek gyermeke, és mert épp Nándorfehérvár elestének idején dúlták fel a török csapatok kedves városát, Szalánkemént, érthető, hogy neki adom át a szót.

„Már három évvel előbb tudták a nándorfehérváriak, hogy a törökök császára ostromolni fogja Nándorfehért. És a szalánkeméniek, kik mind naszádosok voltak, eljöttek, hogy hópénzüket kérjék a királytól; a király (Várad) Pál kincstárnokhoz küldte őket, ő azonban – aki különben a Szent Zsigmond-templom prépostja is volt – egy énekes fiút sem adott volna valamennyiükért. Ez a lator papirossal alfélét kitörölte, s szennyét dobta a vitézek arcába. Nem tudta a lator, hogyan áll a határon Magyarország. Ezek a naszádosok – rácok és magyarok – jól ismertek engem, mert földijük voltam, és rác nyelven tolmácsolni szoktam nekik, és engem kértek meg, hogy kérvényeket írjak – mondták: György pap, micsoda dolog az, hogy mocskot dob az arcunkba? Ha a magyaroknak nem kell Belgrád, majd kell a török

császárnak. És újra elmentek a királyhoz, de nem engedték őket hozzá. Erre zászlójukat kikötötték a budai vár kapuja elé. Egy hónap múlva ismét eljöttek Lajos királyhoz. Szegény szívesen adott volna nekik, ezt láttam, de jövedelmét egészen a mágnások kezelték, és neki az asztalra csak egy fogást készíthettek. Mikor a naszádosokat megint Pál prépost kincstartóhoz irányították, a nevezett lator ismét csak azt tette, hogy alfelét papírral kitörölte és a vitézek arcába dobta. Erre azok újból azt mondták: Mi többé nem szolgálhatunk a királyi felségnek! S a királyi felség két zászlaját kezükben hozták s erősen megkötötték a kúthoz. *De a két zászló tüstént leesett a földre, s többé nem is akarták kifeszíteni!* Ez már a vég! *Magyarország, az Úristen legyen veled!...*”

Nándorfehérvár bevétele. Török miniatúra

Ugyanebben a fejezetben (a 22.-ben) szó esik Habsburg Máriáról is, akit nem nagyon szívlelhetett, mert minduntalan lator nőnek nevezi: ..., „Azután a királynak menyegzőre kellett készülnie. Pedig ehelyett inkább segítséget kellett volna küldeniük a török ellen, hogy felszabadítsák Nándorfehérvárt. A lator nő a Duna vizén jött meg naszádokon, és Gután, Esztergom felett állt meg, és így hozták Budára. És a királyi tanácsosok és más hozzájuk hasonló latorok táncoltak, zenéltek és szerelmeskedtek a pad alatt és a kárpit alatt a királyné udvarhölgyeivel, akiket magával hozott Németországból...”

Magyarország romlásáról (Epistola de perditione regni Hungarorum) című 71 részre tagolt írásával Szerémi György feltárja a mohácsi tömegsírhoz vezető utat. És nem is akármilyen módon, hanem drámai párbeszédet is felhasznál, és ezzel akaratlanul a hazai commedia dell'artét juttatja eszünkbe. A történelem aktív létrehozóit szólaltatja meg, akik rögtönöznek, szerepet vállalnak. Minduntalan színpadon érezzük magunkat és még inkább az akkori személyeket, akik a tragikus, de megtörtént valóságot jelenítik meg számunkra.

Johans von Gottes gnaden König von Ungern.

Szapolyai János. Erhard Schön metszete

Közjáték 1532-ben. Budai farsang

Az időpont jelzi, hogy hat évvel vagyunk Mohács után. A színhely ugyancsak Buda, de a szereplők között pestieket is találunk. A kül- és belpolitikai keret nagyjából ismerős; részletezés helyett csupán e különös farsang megértéséhez szükséges legfontosabb adatokat lássuk. 1529 nyarán óriási sereggel jött újból Magyarországra Szulejmán azzal a céllal, hogy visszafoglalja a németek kezére került Budát és trónján megerősítse Szapolyai János királyt. Ferdinánd budai csapatainak kapitánya az ország egyik legműveltebb, legbátrabb vezéregyénisége, Nádasdy Tamás volt, aki elhatározta, hogy élete kockáztatásával, mindhalálig védeni fogja a fővárost. Hogy ezt szó szerint értette, mi sem bizonyítja jobban, mint az a jelképes koporsó, melyről a nép azt híresztelte, hogy Nádasdy azt szurokkal

feketére mázolta, kijelentvén, előbb temetik őt abba, semmint az ország szívet feladná. A török túlerő láttán azonban a német zsoldosok megrettentek és a végsőig harcolni akaró vezérüket, Nádasdyt megkötözték és a várral együtt átadták a szultánnak. Becstelenségükért nagy árat kellett fizetniök: lemészárolták őket, kivéve Nádasdyt. Őt ugyanis életben hagyták azzal a feltétellel, hogy átáll János király oldalára.

Warhafft anzeygen Küniglicher Dapffer zu Hungern vnd Bheim ic. Hört zug/von Wyen auß inn Hungern/bis auff ein halb meyl vnder Ofen / vnd gen Schlaweyffenburg ic: Anno ic. xxvij.

Ferdinánd király bevonulása Magyarországra, 1527. Röplap

Ezekben a hetekben kerül a politikai élet színpadára egy shakespeare-i figura, Alvisse (Luigi Ludovicus) Gritti, aki nem kisebb személyiségnek, mint a velencei dogének volt törvénytelen fia; Isztambulban élt, és mint bankár, a török diplomácia és vezérkar bizalmasa lett. Ibrahim nagyvezér magával hozta Budára, ahol Szapolyainak is elnyerte rokonszenvét: talán a jövő emberét látta benne, aki egyik kezével Velencéig, másikkal a rettegett Szulejmánig ér el. Először kincstartójává nevezte ki, 1530 decemberében pedig az ország kormányzójává választatja az országgyűléssel Budán. A most szóban forgó különös farsangi mulatság főszereplői épp Nádasdy és Gritti. Annak ellenére, hogy Buda elszánt védőjének életét Gritti mentette meg, hiszen ő rejtegette a feldühödött törökök elől, Nádasdy mindvégig ellenszenvvel, sőt gyűlölettel viseltetett a törökök lett kalandor iránt. Grittiről köztudomású volt, hogy a velencei doge törvénytelen fia. Márpedig abban az időben közjogi méltóság viselésével ez összeegyeztethetetlen volt. Szapolyait sok bírálat is érte, amikor az ország kormányzójává egy ilyen idegent nevezett ki. (Ezt a méltóságot öelötte egy Hunyadi János viselhette csak!)

Gritti azzal akarta megnyerni Nádasdyt, hogy gyakori távolléte alatt őt tette helyettesévé. Még megvan az a visszautasító levél, melyben a szittya becsületére kényes Nádasdy elhárítja magától ezt a kinevezést: nem hajlandó egy kétes múltú, fattyú kereskedő szolgálatába állni. A nagy karriert befutott magyar várurat, humanistát és diplomatát mások kétszínűsége tudta legjobban felbőszíteni. Átmenetileg bizonyára volt haszna az országnak, Szapolyai Jánosnak

is Gritti szerepeltetéséből. De a kalandorok általában nem ismernek határt; Gritti is kényúr, harácsoló és gyilkos lett –, hiába kérte apja, hogy tartózkodjék a politikától. Tény, hogy minderre Szapolyai is ráébredt, és többször olyan feladatokkal bízta meg, melyek elintézése miatt Törökországba kellett utaznia. Ez történt 1532 tavaszán is, nagybőjt idején. Talán Nádasdy Tamás is értesült arról a mendemondáról, hogy Gritti politikai üzelmeit már a török vezetők is megsokallták. A sötét felhők akkor tornyosultak felette a legvérszjóslobban, amikor kegyvesztett lett a szultán előtt Gritti pártfogója, Ibrahim nagyvezér is. Mindez ekkor csak „politikai pletyka” volt, de pár hónap múlva igaznak bizonyult. Maga a király is igyekezett Gritti körül anarchikus helyzetet teremteni, ha másként nem megy, hát koholmánnyal. Kérte a havasalföldi vajdát, híresztelje ő is, hogy Gritti a törökök értesülése szerint is az ő (Szapolyai János) életére tör. Ezzel azt akarta elérni, hogy többé ne is jöjjön vissza Magyarországra. Vagyis volt egy nagyszámú politikai ellenzék, mely élesen szembefordult a kalandor Grittivel. Ennek élén – mindenki tudta – Nádasdy, a szókimondó főúr állt, a kulisszák mögött pedig a király.

A török Budát pusztítja

Ezek előrebocsátása után lapozzuk fel újra Szerémi György királyi káplán korabeli írását Magyarország romlásáról. Ebben a rendkívül érdekes, izzásig hevült stílusban megírt és a történészek, irodalmárok által oly sokszor félreértett műben találunk rá erre a bizonyos, 1532-ben történt farsangi jelenetre. (Szeretném hangsúlyozni, hogy az itt következő beszámolómmal nemcsak a Mohács utáni reneszánsz világkép vázlatához kívánok adatot nyújtani, hanem egyúttal a nagy vitát kiváltó ún. Gritti-játék filológiai kritikáját is igyekszem megadni.)

Mindenekelőtt nézzük meg Szerémi idevágó beszámolóját szó szerinti fordításban: „Húshagyó hetében *nagy tréfát* csináltak; vacsorán és ebéden Simon deák és mások, mint Nádasdy Tamás, a szalkai származású Pozoka Pál és Simon budai tisztartó jegyzője, László, *kinevették* a kormányzó urat [ti. Gritt] olaszos modora miatt. A városokból szép

fiatalasszonyokat hívtak be ebédre és vacsorára, férjeiket leitatták s paráználkodtak a fiatalasszonyokkal. De egyet, Szíjgyártó Tamásnéit sehogy sem bírták rávenni a rosszra, ő mindvégig megmaradt a házasság tisztaságában. A többi parázna nőszemély gyűlölte tökéletes becsületessége miatt.

Egy *hírt terjesztettek*, hogy a törökök császára a kormányzó urat megnyúzatta Konstantinápoly városában, bőrét szalmával kitömette s egy toronyból kopján kitűzette. Gritti úr házában lakott helyette, név szerint Tranquillus; ő mindezt hallotta, de semmit sem mert ellenük mondani...”

Tehát farsang utolsó napjai egyikén vagyunk; bizonyítani *nem* lehet, hogy épp keddi napon, 1532. február 12-én zajlott volna le a dorbézolás. Maga Szerémi is mint visszaemlékezésében annyiszor, az évet is elírta – 1538-ban játszatta le az eredeti latin szövegben olvasható *ludus magnus*. Ha ezt az 54.-ik fejezetben található epizódot nem a többitől elszigetelve és nem kiragadva olvassuk, hanem írójának szándékát követve színes krónikaként vesszük a kezünkbe, akkor könnyen eldönthetjük, hogy voltaképpen mi is történt azon a farsangvégi mulatozáson.

Minden attól függ, milyen kifejezéssel adjuk vissza a Szerémi latin szövegében olvasható *ludus magnus* szavakat! Két lehetőség kínálkozik, de mint látni fogjuk, ez csak látszat; valójában csak a kötet magyar fordítójának kifejezése tolmácsolja hitelesen Szerémi szándékát. A nagy tudású és pontosságáról nevezetes Juhász László – aki harminc évvel ezelőtt átdolgozta Erdélyi László fordítását –, valamint a szöveghez magyarázatokat író Székely György egyértelműen a *nagy tréfa* kifejezést használják. Egyedül Kardos Tibor fordította játéknak, még hozzá a színészet körében használt terminus technicus szellemében 'színjátéknak', 'színdarabnak', 'rögtönzött előadásnak', melynek szerinte megvolt az előre szerkesztett váza, vázlata, szereplői. A délelőtti és esti órák emlegetésére való hivatkozással kétfelvonásos commedia dell'artét vélt a szövegben felfedezni, sőt a Magyarországon többször megfordult velencei író-színész, Cherea (Francesco de Nobili di Lucca) keze nyomát is elképzelhetőnek tartotta. Így született meg A *Gritti játék keletkezése* című tanulmánya. A szakirodalom határain belül érthető vitákat váltott ki, de ez nem jelenti azt, hogy ne ment volna át a köztudatba. Zolnay László például e farsangi 'színdarab' szereplői között már budai, pesti deákokat is tudni vél közelmúltban megjelent tanulmányában.

Azzal nem lehet vitába szállni, hogy a „*ludus magnus*” a vérbeli humanista íróknál valóban színielőadást jelent; csak hogy a jó Szerémi Györgyöt épp a latin nyelvben, különösen pongyolaságában marasztalják el a szakavatottak. Tehát hiába használja a farsangi dorbézolás jelölésére a *ludus magnus*, ebből messzemenő következtetéseket levonni nem szabad! Ezt tiltja a filológiai precizitás, másrészt ellenkezik az író eredeti célkitűzésével. Szerémi epistolája ugyanis nem kezelhető történeti forrásként, még pontosabban fogalmazva: nem az események, a megtörtént históriák és epizódok betű szerinti leírása, regisztrálása volt a célja, hanem a nép véleményének hű és tudatos tolmácsolása, a köznépfelfogásának megörökítése. Így jogosan nevezte őt az ötvenes években Geréb László furcsa latin gubában fogalmazó első népi írónknak. Kevesen tudják úgy érzékeltetni a Mátyás-korszakot követő hanyatlási folyamatot, a Mohács-hoz vezető út szakadékait és a Mohács utáni anarchia, a belső romlás kiemelkedő állomásait, mint ő, a királyi káplán. (Még azt is megkockáztatnám, hogy benne testesül meg az igazi történelmi regényíró, aki azonban – szemben sok mai utódjával – kezében jegyzetfüzetével, minden hírt összegyűjt, amit előszobák, folyosók ajtajánál állva hallott vagy személyesen átélt.) Nem maga találta ki a hihetetlennek tűnő, drasztikus epizódokat. Ha ő maga is túlzásnak ítélte a leírtakat, hozzáfűzi: „*Ebbe ugyan kételkedem, de a nép közt ez a hír járta*”.

Tehát téved az, aki történeti hitelességet vár el tőle. Adatok, időpontok vagy a szereplők ajkára adott kijelentések, párbeszédnek *nem* értendők nála szó szerint. Jellemábrázolása azonban teljesebb, az összkép hitelesebb valamennyi kortársáénál. Velence közkedvelt

színésze, Cherea híres jellemábrázoló volt. De aki kezébe veszi Szerémi atya könyvének nagyszerű magyar fordítását, alighanem igazat ad nekem abban, hogy ennél szemléltetőbb, izgalmasabb munkát a Mohács körüli évtizedekről kevesen írtak, mert úgy ábrázol, hogy önként ítéletet mondat szereplőivel saját maguk és sorsuk felett.

És ezt teszi az említett farsangi dorbézolás esetében is. Beszámolója révén lepereg előttünk a budai tivornyázás, amint az ország egyik nevezetes főura, a későbbi nádor maga köré gyűjtve cimboráit, véget nem érő mulatozás, evés-ivás, részegeskedés és házasságtörés közepette hahotázva csúfolja a gyűlölt török-olasz kormányzót. Aztán elmentek a harmincados János deákhoz és erőszakkal elraboltak tőle több mint kétezer márkát, őt pedig Buda várának tömlőcébe zárták, mivel nem tartott velük, sőt megfenyegette őket a közeledő Gritti nevében. Lett is ennek a farsangnak böjtje. Az egyiket felakasztatta a hazatért kormányzó, és Nádasdy is csak szökéssel menthette meg bőrét. „Ilyenek voltak a magyarok...”

Hát ez volt az a bizonyos budai *ludus magnus*, egy a sok száz közül, aligha két felvonásból álló színjátékkal kibővítve. Legalábbis a király káplánja erről nem tudósít. Ha ebben a kérdésben Kardos Tiborral, a kiváló irodalomtörténésszel nem is értek egyet, azt mindenképp neki köszönhetem, hogy Szerémi valóban leírt eseményeinek egészét – jelképesen, átvitt értelemben – drámának érzem. Ezen mit sem változtat az a tény, hogy rossz latinsággal írt műve nem tartalmaz egyetlen színjátékot, rögtönzött komédiát a szó eredeti értelmében. De ahogy előadja a hazát ért belső és külső tragédiák egész láncolatát, az önmagában történelmi dráma, melynek mindegyik fejezetét színre lehetne vinni egy arra hivatott, hazánk történetét ismerő, sorsunkért aggódó drámaírónk átírásában. Érezni írásán, hogy nem a humanisták ékesszólásának a mestere; épp ellenkezőleg, mintha szándékosan élvezné a nép szájáról ellesett, sokszor durva, közönséges anekdotákat. Mesélő kedve kifogyhatatlan és mesterkélttség nélkül, népi zamattal fűszerez meg mindent, ítélve élőket és holtakat, ahogy a nép között forgolódva hallotta. Egyik monda követi a másikat, de nem laza összevisszaságban. Nagyon is megtalálható írásában az egységes vezérlő gondolatmenet: az országvesztés, az ellenség térhódításának fő oka a nagyúri anarchia éppúgy, mint a polgárok erkölcstelen farsangi dorbézolása. Ez utóbbit oly elevenen adja elő, hogy valóban színpadon érezzük lejátszódni a házassági hűségét tíz körmével védő Szíjgyártó Tamásné történetét. Vajon nem színpadi jelenetnek is beillő a lerészegedett társaság csúfolódása, amint körülveszik, s nemcsak a férfiak, hanem asszonytársai is, akiket imént az írói illem miatt neveztem „parázna nőszemélyeknek”, az udvari káplán azonban nem szégyenlős és nevükön nevezi őket: ...„*a többi szajha gyűlölte őt tökéletes becsületessége miatt*”. A bibliai ártatlan Zsuzsánna történetének magyar változata jut az olvasó eszébe.

A rögtönzött színjátszás illúzióját még fokozza, amikor a *commedia dell'arte* mintájára egy-egy epizód elmondása közben közvetlenül az olvasóhoz fordul, mint a színész a közönséghez: „Jól figyelj olvasó! Itt már növekszik a magyarok pusztulásának alapja, az árulás.”

Illúzióról van tehát szó és nem valódi színdarabról. Az illúzió azonban olyan méreteket ölt a drámai párbeszédnek egymás után következő láncolatában, hogy írójuk eléri a célját: a magyar történelem drámáját játszatja le előttünk. Érdemes hangosan felolvasni magunknak Szerémi előszavát; ezt én, és gondolom, olvasóim is – döbbenetes prológnak érzik, melyet ha megzenésítenének, akár a színpad függőnye előtt is előadhatná, elzokoghatná egy erre érdemes színészünk. Íme a prológus néhány mondata magyar fordításban:

„– Én Szerémi György, Lajos király és János király káplánja, Budán laktam több mint húsz évig. Most pedig egy levelet szándékozom írni a magyar hazának pusztulásáról... Mert ez az édes haza szült engem; miatta siránkozom éjjel-nappal... Mindaz, amiről ezután beszámolok, engem is csaknem az örületbe kergetett!”

A prológos és az egész mű írója, Szerémi György káplán egyre rokonszenvesebbé válik és megérdemli, hogy a Szépirodalmi Könyvkiadó gondozásában (Olcso Könyvtár 1979) közreadott magyar fordítását mindannyian elolvassuk. Igaza van a Kiadónak, amikor ezeket mondja: bár Szerémi érdekes levelének címzettje Verancsics Antal erdélyi prépost volt, most, hogy magyar fordításban is megjelenik, *címzett a mai magyar olvasó!*

Véleményünk szerint már pusztán az a tény, hogy nem úszott az árral, és megmaradt élete végéig népét szolgáló „káplánnak” – bár két királyt is szolgált –, a Mohács utáni időkben ritka. A sorok mögül tiszta jellemű férfi alakjának körvonalai bontakoznak ki, aki nem élt vissza a felkínált lehetőségekkel, mint többi kortársa. Vagyis nem lett belőle, a nép fiából udvaronc, de még 'cortegiano' sem, és éppen ezért el tudjuk fogadni tőle kíméletlennek tűnő bírálatát saját „gazdáiról”, királyairól; a lator nőnek nevezett Mária királynőről, aki meg sem várva a mohácsi csatában hősi halált szenvedett férje holttestét, az éj leple alatt megszökik Budáról, magával vive kincses Budavár elmozdítható értékeit. Nem rejti véka alá saját gyengeségeit sem, ami ugyancsak ritka erény ebben a korban is!

Mindez azonban nem jogosítja fel az e korszakkal foglalkozó írókat, legkevésbé a szakembereket, hogy szó szerint és a mű eredeti szándékától eltérően kiragadva idézzenek egy-egy epizódot Szerémi írásából. Ilyennel gyakran találkozunk, ami különösen akkor válik veszélyessé, ha nem is történik utalás az elmondott esemény vagy rémhír írójára, Szerémire. Az imént idézett drasztikus jelenetet (az alfelét kitörő prépost megdöbbenő viselkedéséről) sem kell okvetlenül szó szerint értelmezni; már csak azért sem, mert ismervén a keménykötésű rác naszádosokat, aligha úszta volna meg ép bőrrel Váradi Pál úr ezt a vérlázító gáztettet. Szerémi célja egészen más: a nép véleményét, jogos elkeseredését akarja érzékeltetni! A jogosan követelt, mert a hazájukért, királyukért halált megvetően harcoló katonák előre megígért zsoldjáról volt szó, amit szerte az országban visszatartottak. A szegény legények és a gazdag főurak ellentétét ábrázolja ezzel a döbbenetes naturalista epizóddal.

És sorolhatnánk egyik példát a máik után, hogy érzékeltessük, mennyi kísértésnek van kitéve a történész a Szeréminél található anekdoták felhasználásánál. Vannak, akik készpénznek veszik azt, amit ő csupán a nép körében elterjedt hírként közöl; mások válogatnak és az egyik adatát hitelesnek tartják, a másikat felelőtlen politikai pletykának minősítik így elvetik. A hiba nem Szerémiben van – aki a jelek szerint, Verancsics Antal számára épp azokat a híreket gyűjtötte össze, melyek szélteben-hosszában keringtek az ország vezetőiről –, a hiba azoknál az íróknál, kutatóknál keresendő, akik a kontextusból kiragadva úgy kezelik Szerémi értesüléseit, mintha azok szó szerint úgy is történelem volna.

A magam részéről a *Magyarország romlásáról* szóló „epistolát” úgy olvasom, mint egy kiszakított füzet lapjaira sebtében leírt Shakespeare-i királydráma vázlatát. Szerémi segítségével jobban el tudok igazodni az ellentmondásokkal teli mohácsi korszakban, mert beavat a fő és mellékszereplők viselkedésének, tetteinek alig érthető vagy félreérthető indítékaiba. Itt most csak egyre mutatok rá, arra, ami részben megmagyarázza e fejezet címét, részben segít megérteni a Szapolyai-korszak és az azt követő évtizedek legjellemzőbb magatartását, a kétszínűséget, a tettetést, a diplomácia magasiskolájában nélkülözhetetlen színlelést.

János király a színpadon

A kérdés teljesebb megértéséhez legalább pár szóval rá kell mutatnunk e kifejezés etimológiai összefüggésére. Ti. a színész, színpad, színjáték, színlelés stb. szavak összetettek, és mindegyikük a 'szín' szavunkból származik. Jelentése – szófejtő szótáraink szerint – 'alakít, mímél, szerepet vállal, változtat' igék tartalmával azonos, vagyis a színészek nélkülözhetetlen magatartására vonatkozik. Minél jobban átéli, magáévá teszi, vállalja szerepét egy színész,

annál nagyobb művész válhat belőle. Sok minden egyébre is szüksége van (maszkra, akusztikára, különösen jó partnerekre és közönségre), de lényegében minden azon múlik, hogyan tudja 'megjátszani' a neki kiosztott és vállalt szerepet.

Ezzel máris rávilágítottunk arra, hogy a XVI. századi Magyarország fennmaradásának egyik kulcskérdéséhez jutottunk el. A jelek arra engednek következtetni, hogy ennek a drámának főszereplője Szapolyai János, aki még a legelemibb feltételek hiánya ellenére is vállalta szerepét, sőt ránevelte kortársait az előbbi értelemben vett 'színészetre-színlelésre'.

Talán a legnagyobbra vállalkozott, mert egy *beidegződött és alapjaiban téves magatartást kellett megváltoztatnia*. Többen érintették már azt a kérdést, hogy elkerülhetetlen volt-e a magyar birodalom bukása Mohácsnál? Történészeink legtöbbje ennek kimondása felé hajlik, mások kissé kételkednek e determinista álláspontban. Azt azonban mindannyian elismerik, hogy 1526 után már nem volt, nem lehetett mást tenni, mint valamilyen modus vivendit létrehozni a törökkel, vagyis tárgyalni, békét kötni vagy szövetségre lépni vele. Míg a múltban sor került ilyen tárgyalásra (pl. 1503 februárjában Budán II. Ulászló és II. Bajezid megbízottjai hét esztendőre békét kötöttek; majd később, 1510 nyarán félévi fegyverszünetben állapodtak meg), addig a Mohácsot közvetlen megelőző időszakban nem. Sőt épp ekkor lángolt fel a nemesség körében a kardcsörtetető nacionalizmus, mely elbizakodottá tette az ország népét. Ez tökéletes naivitás, ha meggondoljuk a hadsereg nélküli, központi hatalomnak nem engedelmeskedő ország állapotát. Minél fenyegetőbbé vált a legkorszerűbben felfegyverzett, kiválóan kiképzett török hadsereg, annál erősebb lett itthon a vakmerő hiedelem, hogy a 'pogánynak' csúfolt török úgyszemint képes halálos csapást mérni Európa Védőpajzsára, a magyar birodalomra. Szinte elképesztő az a virtuskodó hangulat, mely a végvárak megerősítése helyett légvárakat épített és valósággal behajszolta önmagát, az országot és a királyt a végsőnek hitt leszámolásba! Az annyira jellegzetesnek mondott magyar verekedni akarás máglyatüze felperzselt minden logikát.

De nem mindenki esett ennek áldozatául; különösen azok nem, akiknek ereiben nem csak magyar vér folyt. A király és néhány főúr megkísérelte legalább lelassítani az öngyilkossághoz hasonlítható vakmerőséget, de a nemesség nem egyezett bele semmiféle halasztásba, nemhogy alkudozásba, tárgyalásba. Pedig egyik követünk jött a másik után Velencéből, Krakkóból azzal a határozott jótanáccsal, javaslattal, hogy csata helyett kísérelje meg a kormányzat lecsillapítani a felbőszült fiatal szultánt, Szulejmánt. Csak szabadon kellett volna engedni a Budán fogságban tartott török követet, hogy időt nyerjen az ország; vagy hogy legalább a hadviselésben jártas Frangepán Kristófot és az ugyancsak nagy sereggel rendelkező Szapolyai János erdélyi vajdát meg lehessen várni. A harci kedv azonban csak fokozódott annak láttán, hogy az ellenség már átmerészkedett a határon, sőt átkelt a Drávan is. Stratégiai felkészültség helyett párbajhangulat. A történelmi tabló minden részletét ismeri az olvasó. Az utolsó évtizedekben már azt is megtudtuk; hogy revideálni kellett egyet s mást; pl. épp Szapolyai János kétesnek tűnő távolban maradását. Az okát is tudjuk: maga a király adott írásbeli utasítást, hogy várjon és maradjon készenlétben.

Vagyis a történetírás felmentette a becstelenség vádjá alól, mely pedig szívósnak mutatkozott, hiszen Habsburg Ferdinándtól kezdve évszázadokon át bűnbaknak állították a közvélemény elé, mondván, hogy szándékosan maradt távol Mohácstól, sőt titokban megegyezett, lepaktált a szultánnal, ezzel is biztosítván önmaga számára a trónt. Nos, itt jön segítségünkre a király káplánja, Szerémi György. És ismét nem úgy, hogy hiteles adatokat adna a kezünkbe Szapolyainak és a szultánnak titkos tárgyalásaira vonatkozóan, hanem a nép véleményének feltárásával. És jelen témánk szempontjából ez fontosabbnak tűnik, mint a hitelesség. *Hiszen lélektani, folyamatról van szó*, annak elemzéséről, hogy az országot ért sorozatos kudarcok, sőt saját vagyona, hatalma, trónja csúfos elvesztése ellenére, miként tudott mégis úrrá lenni a kilátástalan helyzeteken. Rendkívül tanulságos Szerémi epistoláját ebből a szempontból vallatóra fogni.

A legváratlanabb pillanatban vissza-visszatér a királyi káplán a törökkel való titkos tárgyalások témájához, nem törődve az időbeli zűrzavarral, sőt mintha szándékosan összekeverné az időt, úgy ahogy azt a mese és végső tanulság kedvéért a regélők tenni szokták. Egy egész fejezetet szán annak elmondására, hogy már vajda korában azt mesélték Szapolyairól, hogy maga Ibrahim basa jött el és egy nagy hársfa alatt megegyeztek: a török császár átadja neki a hatalmas Ujlaky-örökséget, a Szerémséget, ha a vajda nem veti be seregét ellene a király oldalán. És hogy a mese még hihetőbb legyen, a kapzsi vajdának még 2000 aranyforintot és szép poroszkáló török lovakat is küldött a szultán, sőt még egyik lándzsáját is odaajándékozta. Úgy beszélgettek a hársfa árnyékában, mintha testvérek lettek volna. Két fejezettel odébb a gyűlölt nádor, a sánta Báthory István vádaskodásáról olvashatunk. Azzal magyarázzák a vajdaellenes hangulatot a főurak és az udvar körében, hogy a szultán annyi kincset küldött neki, amennyit csak hét tevén elvihettek... De ez már végképp hihetetlennek tűnt, úgy hogy Szerémi is rágalomnak minősítette.

Nem tudtak eligazodni a királyon, különösen azok nem, akik mindenképpen csatázni akartak a törökökkel. A túlfűtött, forró fejű vitézek azért találták ki ezeket a rágalommeséket, mert nem értették, miért nem rohan a vajda is a Duna túlsó oldalán gyülekező ellenségre, pedig „kitűnő hadinéppel volt!... és kiabálták neki: Uram, nagyságos Uram, menjünk és rohanjunk Bali bégre; őt könnyen megverhetjük, és ha ezt Isten segítségével tehetjük, a törökök császára mindjárt megrémül.” Szerémi ismét remekel itt, és az említett hebehurgia, vakmerő katonai provokációk megszállottjaival szembeállítja a gondolkodó, latolgató Szapolyait: „De János vajda a Duna folyón túl sohasem evezett a törökök ellen. Sohasem akarózott neki menni. Ezért aztán sok rosszat mondtak neki, de semmit sem törődött vele...” (22. fejezet).

A nép mindenre szeret magyarázatot kapni, érthető, hogy ezúttal is válaszra vágyott. Kapóra jött a vajda mesészerű gazdagsága. Mivel a nép fantáziája szerint minden nagyúr kapzsi és istene a pénz, így számára a legkézenfekvőbb magyarázat az volt, hogy lepénzelte őt a törökök császára. A mesemondók rendszerint büszkék jólérsütségükre. Amikor Szerémi valami 'nagyot' talál mondani, úgy gondolja, hogy neki is hivatkoznia kell hírének forrására. Az Ibrahim-féle találkozó leírásánál kétszer is említi: Ezt nekem János vajda apródja, a kardhordozó Kenderesi mondta el *titokban*.

Ahogy haladunk Szerémi atya írásának olvasásában, egyre kevesebbszer találkozunk megrökönyödéssel a törökkel való tárgyalások miatt. Aligha véletlen ez. Írója a fiatal Lajos királynak is káplánja volt, és a mohácsi csata leírásánál ő is ugyanúgy vélekedik, mint a humanista történetíró, Brodarics: a nemesek „mint bárányt vitték a mészárszékre a vigyázatlan és a harcra még gyakorlatlan királyt”. János király mellett töltött évei alatt pedig gyakran figyelte önmagával viaskodó, a tárgyalások szükségszerűségét latolgató diplomata urát.

Lassan kezdte megérteni, milyen nagy változás állt be az egész ország életében. Saját bőrén tapasztalta, hogy nemegyszer a megalkuvás volt számára is az egyetlen megoldás, amikor ellenségei az életére törtek. Így volt ez Kassán is, ahol még királynak sem volt szabad nevezni Szapolyait. Szerémi szorongatott helyzetében – saját bevallása szerint – gyáván hallgatott. Nyilvános gyónását ezzel a sokat mondó felkiáltással fejezi be: „*Hogyha együtt kell élned a farkassal, vele ordíts!*” (38. fejezet).

Lassanként hozzászoktatja olvasóját a törökkel való együttműködés gondolatának célszerűségéhez. Minden rosszallás nélkül adja tudunkra, hogy a lengyel földre menekült király a törökökhöz küldte egyik emberét, aki nemsokára Mehmed béggel jött vissza a szultán ígéretével: segítségére lesz hatalmának, trónjának visszaszerzésében. Itt most nem egyszerű tárgyalásról vagy békekötésről van szó, hanem szövetségről. És vajon mit szoltak ehhez azok az urak, akik néhány évvel előbb egyedül a háborúban látták a szittyia becsülethez méltó megoldást?

Az országába visszatért király – Szerémi szerint – Mehmed béggel Tápé közelében kívánt találkozni, „ott, ahol rév van a Tisza folyón”. Amikor János király megparancsolta főembereinek, hogy lovagoljanak el vele a béghez, azok megtagadták az engedelmességet és maguk helyett legfeljebb csak szolgálkat küldték el: „ki-ki mondta, én nem megyek”. Megalázónak tartották? Szégyenkeztek? Szerémi inkább a félelemmel magyarázza távolmaradásukat: „Nemde jól mondtuk, hogy végül átad minket a törökök kezébe? Menjen, ha tetszik neki, magában”.

És mivel magyarázza meg urának, János királynak magatartását, *színeváltozását*? Íróink eddig azzal a nevezetes epizóddal vélték megokolni a nem mindennapi fordulatot, hogy a közelében tartózkodó szerzetesek látván az önmagával viaskodó királyt, előhozták a nagy Bibliát, melyből végül is kiolvasták az égi 'placetet': nem bűn szövetkezni a török császárral. Van azonban Szerémi szövegében egy ennél is nyomósabb érv, melyről természetesen megint semmi bizonyosat nem tudhatunk meg, de mindenképp jellemző, még ha maga találta is ki.

A jelenet ugyancsak színpadra való: János király, látván, hogy nem kísérik el Mehmed béghez a főurak, nagyon elkomorult. Szállásán az ebédlőben le-föl járkált; kezében kis korbácsot tartott és sóhajtvá ezt mondta: „Ó, ha az Isten velem tartana és meghallgatná szavaimat, bizony mondom, hogy a törököktől sok jót tudnék kieszközölni, s *végül a keresztény hitre vezetném őket*”. Nem hiába szentelték pappá Szerémit; úgy megörült e szavak hallatán, hogy magát és királyát máris hittérítőnek képzelte és felkiáltott: „A magasságos Isten védje és segítse felségedet”. De nem sokáig maradhatott e vízió rabja, mert a király sokkal realisabb feladattal bízta meg: rakja tele ajándékokkal a szekereket. Ez ugyanis legtöbbször minden másnál fontosabb és célravezetőbb volt. E Tisza-parti randevű híre hamar befutotta a környéket, mert mialatt Szapolyai a béggel több mint négy órát tárgyalt, a kamarás urak (Czibak, Csáky, Ártándi Balázs és sokan mások) lóra pattantak és eltávoztak. Mosták kezeiket, meg aztán ki tudja, nem csapda-e az egész? Annyi bizonyos, hogy Temesvár kapitánya és vele együtt a katonák többsége – Szerémi szerint – árulásnak minősítették a találkozást, mely méltatlan a korona viselőjéhez. Nem is engedték be a falaik közé. A vár tisztje, Szakoli András ilyen szavakat írt a királynak: amikor felesküdtünk, Őfelsége még magyar király volt, nem török. Nem mi vagyunk tehát árulói a szentkoronának, hanem őfelsége.

Erasmus szellemében

Mivel amúgy sem tudjuk ellenőrizni az epizód és a levél hitelességét, inkább idézzük fel a könyvünk elején említett római társulásról írt sorokat. Gorytiusra gondolok és barátjára, a kor legnagyobb és legbefolyásosabb gondolkodójára, Erasmusra, aki ismerte, sőt szíven viselte hazánk és Szapolyai János sorsát. Az eddig elmondottakkal nem a királyi káplán anekdotázó képességére kívántam felhívni a figyelmet és nem is csupán a király és a nép viselkedése között feszülő ellentétet akartam érzékeltetni, sokkal inkább a téma európai összefüggéseire szeretnék rámutatni.

Erasmus a *Keresztény katona kézikönyve* (Enchiridion Militis Christiani) című művének 1518-as kiadásában nyíltan állást foglal amellet, hogy igazi apostoli cselekedet a törököknek keresztény hitre való térítése lenne, nem pedig fegyverrel támadni rájuk. A Paulus Voltius apáthoz címzett dedikáció óriási vita elindítója lett, mert jogos vádnak szánta az európai fejedelmek ellen, akik szétzúzták a nyugati respublica christiana egységét, sőt egymás ellen viselnek háborút. A török csak azért tud egyre mélyebben benyomulni Európába, mert látja és kiaknázza ezt a botrányos állapotot.

„Bellum in Turcas” (háborút a török ellen) kiáltást lehet hallani mindenfelé; és pogányoknak csúfolják őket, pedig egyistenhívők ők is. Előszóval nevezi őket 'semichristianinak', vagyis félig már keresztényeknek, akiket nem megsemmisíteni, hanem

megtéríteni kell. A végső cél csak ez lehet a keresztény fejedelmek számára. Csak a legvégső esetben szabad fegyverhez nyúlni, igazságos, vagyis jogos háború csupán önvédelemből lehetséges. Ebben az esetben viszont mindazokat, akik életüket áldozzák fel, igazi mártíroknak kell tekintenünk; méltók arra, hogy hamvaikat az egyház templomaiba helyezték. Éppen ezért nem nevezhető Erasmus pacifistának, mint ahogy előszeretettel vádolták már akkor is és évszázadokon át oly sokan, a harmincas években itthoni íróink is.

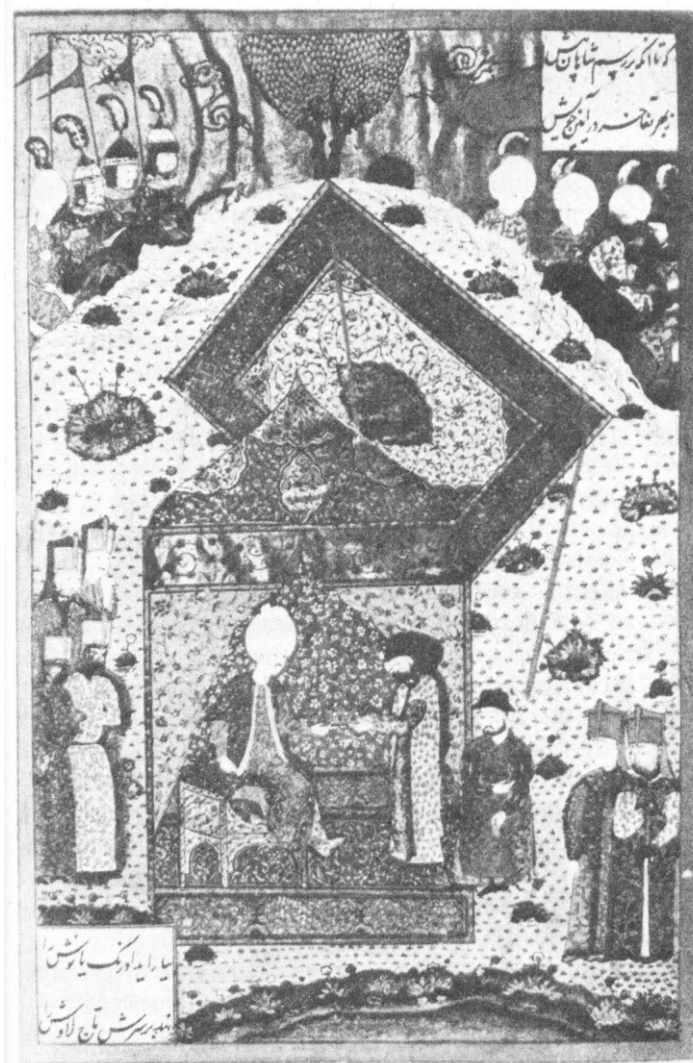
Jó erre az elvi magaslatra állnia annak, aki mérlegre kívánja tenni a Mohácsért felelősöket, a vakmerő kardcsörtetőket éppúgy, mint a tárgyalni akarókat. Annyi bizonyos, hogy az Európa lelkiismeretére kényesen vigyázó Erasmust nem találjuk a kardcsörtetők táborában. A keresztény fejedelmek számára készített írásában, az *Institutio principis Christiani*ban (A keresztény fejedelem neveltetése) is hasonló gondolatokkal találkozunk és figyelmezteti a haderővel rendelkezőket, hogy 'ultima ratióként' kezeljék a háborút. „Keresztény fejedelem még a törökkel szemben sem indít meggondolatlan vakmerőségből háborút.”

A kérdés tehát napirenden van az akkori világban, és nem csupán magyar ügy, legfeljebb nálunk válik sorskérdéssé, a *lenni vagy nem lenni* választásává.

És vajon mi okon hozzuk párhuzamba a Szeréminél olvasottakat Erasmusszal? Bizonyítható-e, hogy a káplán vagy akár a király közelebről ismerte a rotterdami barát állásfoglalását? Nehezen lehetne elképzelni az ellenkezőjét, bár inkább csak ésszerű feltételezések vannak birtokunkban, nem pedig bizonyítható adatok. Mégis van okunk hinni, hogy jó nyomon haladunk.

János király nemcsak egykori vagyonáról volt nevezetes, hanem műveltségéről is. Kirívó jellemhibáival többet foglalkoztak eddig, mint olvasottságával, művészetpártolásával és humanista beállítottságával, munkatársainak külföldi kapcsolataival. Úgyszintén hézagos képet örököltünk Szerémi György budai éveiről, különösen káplánságának első szakaszáról. Pedig épp Lajos király és fiatal felesége környezetében talál nagy visszhangra Erasmus, hiszen a gorytiusi körhöz tartozó Piso Jakab, Lajos király nevelője nem ok nélkül írta Budáról a bálványozott rotterdami mesternek, hogy szelleme szünet nélkül velük van: „velünk vagy, ha reggelizünk, ebédelünk, ha állunk vagy ülünk, ha sétálunk vagy lovagolunk”.

Elképezhető-e, hogy a király káplánja, a minden érdekességre felfigyelő György atya, ne tudott volna erről? És akár maga vagy a felszolgáló személyzet révén ne szerzett volna tudomást arról az ebédlői jelenetről, amikor Prágában a temperamentumos Mária királynő kikapta Piso kezéből Erasmusnak budai barátjához írt levelét? Épp Szerémi ne érdeklődött volna az iránt a szellemi párbaj iránt, melynek éle Luther ellen irányult Erasmus védelmében? Hiszen szüntelenül csípős megjegyzéseket tesz Epistolájában a lutheránusok ellen. Tény, hogy semmi jelét nem mutatja annak, hogy elmélyült volna Erasmus könyveinek tanulmányozásában, de nem vonhatta ki magát a szeme előtt lezajlott viták hatása alól! Csapnivaló latinsága ellenére – ha élete utolsó szakaszában is –, de azért beiratkozott a nagyhírű bécsi Univerzitásra.

Szulejmán fogadja János királyt. Török miniatúra

Ha ez a feltételezésünk tán kétségesnek tűnnék, azt adatokkal bizonyítja a kutatás, hogy János király közvetlen munkatársai, diplomatái kapcsolatban álltak Erasmusszal. Számunkra – Szerémi ellentétjeként – a nagy tudású, képzett humanista főpap, Brodarics István a legfontosabb tanú. Kezdetől fogva azonos véleményen volt Erasmusszal és Rómában a pápa előtt igyekezett megmagyarázni Zsigmond lengyel király tettét: nincs más választás, mint békét kötni a törökkel, hacsak nem száll vele szembe egységbe tömörülve a nyugati világ, élén a pápával. Ez burkoltan annyit jelentett, mint a felelősséget áthárítani épp a római pápára és szövetségeseire. Egy évvel a mohácsi csata előtt hangzottak el ezek a szavak, és egy-egy mondatából kiérződik, hogy Brodarics is rá szeretné venni a magyar kormányzatot, hogy hasonló békét kössön Szulejmánnal.

Becsülendő, hogy ennek ellenére nem hagyta cserben királyát, Mohácsnál vele együtt harcolt és mint szemtanú védelmébe vette az igazságot; megmenekülve a halál torkából, kötelességének érezte, hogy leírja a tragikus eseményeket. Azzal, hogy világos és tömör stílusával Brodarics csak a tényeket akarja megörökíteni, méltó követőjévé vált Erasmusnak. Írása morális funkciót tölt be a mai napig. Alighanem egyike ő azoknak, akik átsegítették János királyt a krízisen: szabad-e, méltó-e a megkoronázott magyar királynak szövetségre lépni a mohamedán császárral? Az erasmista Brodarics kancellár igennel válaszolt.

Lényegét tekintve két oldalról közelítettük meg a kérdést: míg Szerémi népiesen, az anekdota és a mese nyelvén írta le a magyar-török szövetségkötés körülményeit és következményeit, addig Brodarics kancellár a logika, a politikai szükségszerűség és a diplomácia szabályait tartotta szem előtt. Erasmus szellemében igyekezett békét teremteni királya és népe számára. Természetesen nemcsak a törökkel egyezkedett, hanem a nyugati hatalmakkal is.

Ha ezekben az években külföldi követek Magyarországon jártak, észrevehették, hogy János királyon nem könnyű eligazodni. Tehát nemcsak katonái, a nép egyszerű fiai, de a diplomaták is kiismerhetetlennek tartották. Látszólag egyik csatát veszítette a másik után; tehetetlennek, asszony-királynak csúfolták, mert vékony, nőies hangja nem sugárzott erőt. Szerémi többször említi, hogy a főurak pajtásuknak tekintették. De az összkép mégis rokonszenves, olykor lenyűgöző. Minden magyarázat nélkül álljon itt három külföldi diplomata nyilatkozata.

„János királyt a tárgyalások éltetik, életeleme a diplomácia” (Fabio Mignanelli bíboros).

„Igen jól ismerem János királyt, a törökkel való kapcsolatáról is mindent tudok. Véleményem szerint nincs más mód, hogy országát a kereszténység oldalán tarthassa. Nélküle Magyarország már rég az ebek harmincadjára jutott volna” (Rorario nuncius).

„Ha néhány évig nyugta lenne, rendbe hozná országát, mert olyan szorgalmas és munkás, mint más úrnál még nem láttam” (Winzerer kancellár).

De hát miért nem volt nyugta? Hiszen karaktere épp az ellenkezője annak, amit kénytelen volt tenni 1526-tól haláláig, 1540 augusztusáig! A kiváltó ok ismeretes: Ferdinánd! Akiben sok jóakarató magyar főúr az ország megmentőjét látta, mert a világ legnagyobb urának, V. Károlynak testvére lévén, bizonyosra vették, hogy százszorta nagyobb erőt képes bevetni az ország megmentésére. Most már azt is tudjuk, hogy hiú ábránd volt az egész. János király két tűz közé került, *de nem lépett le a színpadról!* Színésztársai vagyis partnerei? Legtöbbje cserben hagyta. A forгатókönyvek közül ismét Szerémié a markánsabb: „Annyira jutottak a magyarok, akár a mágnások, akár a nemesek, hogy akinek már két felnőtt fia volt, szokásuk volt az egyiket Ferdinánd pártjára irányítani, a másikat János király pártjára. Ide jutottak a magyarok...” (40. fejezet).

Ezt már talán Shakespeare fantáziája tudná csak színre vinni: János király kis korbácsával a kezében – ha egyáltalán létezett ilyen Szerémi meséjén kívül? – fel-alá jár szobájában, magára erőszakolt nyugalommal beszél, hangosan gondolkodik, tervez, de még mindig a színen marad. Mellette vagyunk, mert elsőnek őt koronázták magyar királlyá törvényesen és mert mindenét feláldozta már az országért. Helyén maradt, mert még volt mit tennie.

És vajon mit szólt, milyen álláspontot képviselt Európa lelkiismerete, Erasmus? Milyen ritkán hallunk erről az óriási ítéletről! Pedig ez is oka lehetett annak, hogy János király utolsó percig vállalni tudta hivatását, amit mi – átvitt értelemben – szerepnek nevezünk. Ti. Erasmus nyíltan János mellé állt Ferdinánd ellenében. Görög bibliafordításának egyik latinul írt evangéliumi parafrázisát, a János evangéliumáét Ferdinándnak ajánlotta jóval a fenti események előtt. De már ekkor lelkére kötötte, hogy a publica libertas, a köz-szabadság védelme legyen legnagyobb feladata, ne viseljen háborút és ne sanyargassa a szegény népet. Amikor pedig Erasmus magyar és lengyel barátainak kérésére nyílt levelet írt a botrányos „egy ország két király” ügyében, kijelentette, hogy ő Ferdinánd helyében visszalépne, lemondana a magyar trónról János király javára. Ezzel segítene az egész respublica christiana sorsán.

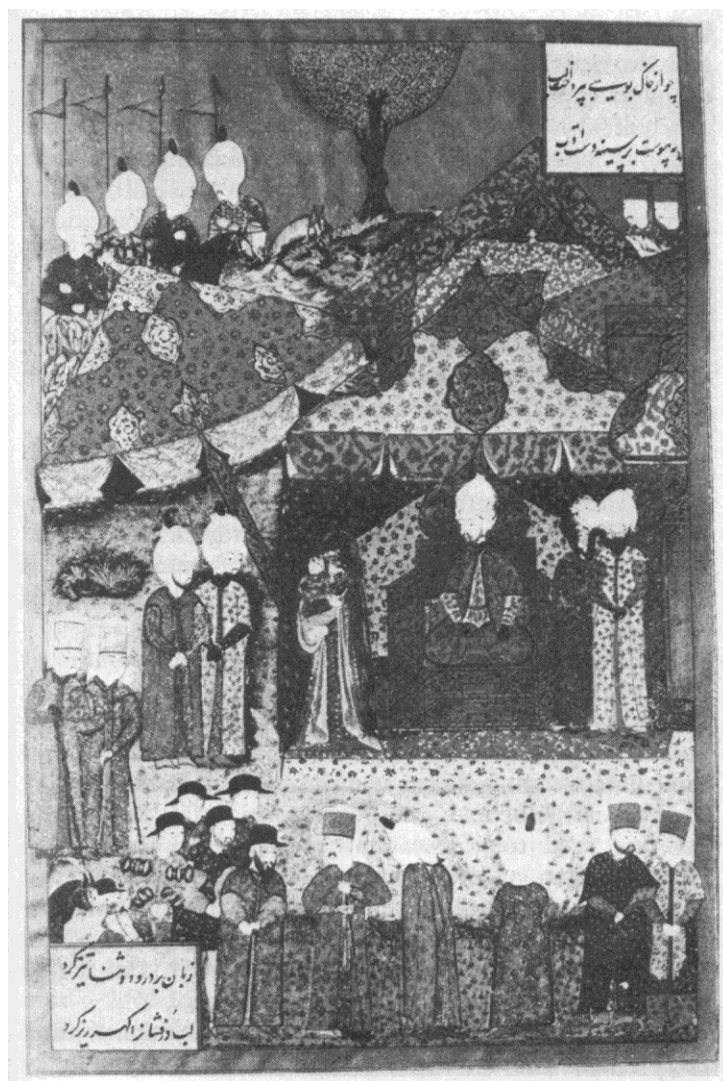
Lehetetlen, hogy János király erről az ítéletről ne tudott volna. A röpiratot kinyomtatták, Ferdinánd udvara megsértődött; de a humanisták mérlege János király javára billent. A mérleget Erasmus tartotta kezében.

Van még egy érvünk, melyet a legújabb könyvtárkutatások némileg módosítottak ugyan, de nem véglegesen, illetve nem teljesen teszik kizárttá, hogy János király ismerte, föltehetően

olvasta is az *Institutiót*, *A keresztény fejedelem neveltetése* című könyvet. Ezt régebben bizonyosra vette több neves irodalomtörténészünk annak a possessori bejegyzésnek alapján, mely ma is olvasható a győri Székesegyházi Könyvtárban található bázeli kiadás (1516) egy példányának előzéklapján: *Sum Johannis Regis Electi Hungariae* (Jánosé, Magyarország választott királyáé vagyok). Az utóbbi években joggal mutattak rá a szakemberek, hogy „választott” (electus) királynak magát Szapolyai János nem nevezhette, hiszen nem „címzetes”, hanem koronázott, felkent királya volt az országnak. Viszont fia, János Zsigmond „rex electus” volt, és ezt a címet addig viselte, míg Ferdinánd követelésére lemondott még használatáról is. Azt azonban Jakó Zsigmonddal együtt bizonyosra vesszük, hogy sem ez a bejegyzés, sem a bársonykötés időpontja körüli probléma nem bizonyíték, hogy nem a budai királyi udvarból és nem János király könyvtárából került fiához, János Zsigmondhoz. Az évszám (1516) is erre enged utalni. A drága könyvrelikviáról mindenképp el kellett ennyit mondanunk, mert rávilágít egy lényeges kérdésre! Ferdinánd életrajzírói büszkén jegyzik meg, hogy állandóan olvasta Erasmus *Institutióját*. Nehezen képzelhető el, hogy nem ezt tette ellenfele, János király is, amikor tudta, hogy uralkodása elején Erasmus milyen érveket hozott fel jogainak védelmére. János Zsigmond meg azért lehetett büszke a kötetre, mert íróját, Erasmust az erdélyi szabadgondolkodók szellemi vezérüknek tekintették.

Erasmusnak János király iránti rokonszenve azonban úgy tűnik – egyre inkább – veszített erejéből. Egyik levelében megtalálhatjuk a magyarázatát is: végül még a püspökök jóváhagyását is a török szultántól kell várnunk? – kérdezi felháborodottan. Mintha a kelletténél nagyobb függőségbe került volna a szultántól a *respublica christiana* egyik királya, János; és ezt Erasmus már megalázónak minősíti! Azt azonban látta, hogy annyira bonyolult és oly mértékben összekuszálódott ez a kérdés, hogy *nem* lehet – és ő nem is akart – ítéletet mondani. Pedig a Ferdinánd-pártiak egyre inkább azt várták, hogy pálcát törjön a szultánnak behódoló János király felett.

És amit nem tett Erasmus; ne tegyük meg mi sem. Sőt *vele együtt* újból és újból hangsúlyoznunk kell, hogy Ferdinánd trónigénye és amúgy is ezer sebből vérző hazánk ellen indított megtorló háborúi csak még könnyebbé tették a törökök térhódítását; ingerelte és felbőszítette Szulejmán császárt. Az utóbbi időkben a legtöbb történész is erre a megállapításra jutott, de mi szándékosan elevenítettük fel a kortárs Erasmus véleményét is; így még biztosabbak lehetünk ítéletünk igazában.

Szulejmán fogadja a csecsemő János Zsigmondot. Török miniatúra

Különösen akkor, ha Ferdinándnak János királyt a szultánnál beáruolt feljelentéseire gondolunk, amelyek még a török diplomáciában is megvetést eredményeztek. Igaza volt Erasmusnak: a törökök szemében az a legnagyobb botrány, ha maguk a keresztény fejedelmek acsarkodnak egymás ellen ahelyett, hogy összefognának.

Az összkép egyre világosabb. János király sem tett egyebet, mint amit előtte már megtett a francia király, a velencei köztársaság, sőt a lengyel és maga a Habsburg uralkodó is. A függő viszony a töröktől – tagadhatatlan – minálunk volt a legerősebb. Mohács után és az adott földrajzi helyzet miatt mindez érthető. És mégis látnunk kell, hogy minden megalázó tárgyalás és hódolatnyilvánítás ellenére János király tekintélye egyre nőtt itthon és külföldön. Tárgyalt Nyugattal és Kelettel, titkos békekötésekkel, óriási ajándékokkal igyekezett elhárítani a ránk leselkedő szüntelen veszélyt. Hogy ezt nem a törökök megtérítési szándékával tette – ahogy azt naivul Szerémi megírta – nem kétséges. De hogy a tökély fokán gyakorolt politikai színlelésének és a sokszor visszataszító szerepeket is öntudatosan vállaló magatartásának mit köszönhetünk, azt a halála utáni időszakban vette észre az ország. Amit vállalt és ahogy lejátszotta, olykor megjátszotta szerepét, nélkülözhetetlennek minősül a Mohács utáni történelmünk kibontakozásában.

Klanciczay Tibor a *Mi és miért veszett Mohácsnál* című írásában joggal igazítja helyre irodalom- és művelődéstörténetünknek azt az állítást, miszerint a XVI. század közepén

tapasztalható, sokszor valóban feltűnő fellendülés a nemzet életerejének bizonyítéka. Pedig – szerinte – csak arról van szó, hogy a Mohácsot megelőző évtizedek erre az időre hozták meg gazdag termésüket.

Ez minden bizonnyal így igaz, de kiegészíteném azzal, hogy ehhez nélkülözhetetlen volt egy viszonylag konszolidált állami élet, vagyis olyan keret, szellemi síkon is termékeny légkör, alkotásra ösztönző atmoszféra, mely lehetővé tette az erőtartalékok felhasználását. Szerintünk ezeknek a feltételeknek megteremtése és biztosítása Szapolyai János legnagyobb érdeme. (A művelődéstörténelem számára ugyanis nem ismeretlen a fent megfogalmazott tézis ellentéte sem: az erőtartalékok megsemmisülése, a szépen kikelt vetés pusztulása.)

A Kárpát-medencében letelepedett népünk számára ez az időszak önkéntelenül felidézi Géza vezér merészségét és IV. Béla tatárdúlás utáni ún. második honalapítását. Szapolyai János tette azért különös, mert karaktere nem hasonlítható össze egyikével sem. Ez a „Katalin királynak” csúfolt, tekintélyében gyakran megalázott férfi mégis fejedelmi tettet hajtott végre: Szulejmán közép-európai tervei közé sikerült magát és a vele tartó országrészt belopnia, vagyis bizonyos értelemben a szultán a maga módján számított rá. Így jutott fontos szerephez még romjaiban is a megcsonkított ország, különösen – mint látni fogjuk – Erdély.

Ha tehát a kisarkított kérdésre választ akarunk adni, hogy *színjátszás vagy történelem* volt-e mindaz, amit nagy vonalakban bemutattunk, összegezve így fogalmaznánk: ezt a történelmet csak igazi tehetség vállalhatta. Mert az a történelmi dráma, melyet ez a közép-európai forgószínpad élénk tár, nem szükkölködik eleve kudarcra ítélt szerepekben: Lajos király és az ország vezetői, Luigi Gritti és Ibrahim nagyvezér, Fráter György.

Egyedül János király maradt a porondon a főszereplők közül, mintha Erasmus ítéletére hallgatott volna: „attól a perctől kezdve, hogy feláldoztad magad az országnak, a vállalt szerepet végig kell játszani, be kell töltened” (*Institutio* 98.). És még arra is volt gondja és életerejére, hogy mire nagy nehezen elismerték királyságát, megnősüljön és egy nálánál kb. 30 évvel fiatalabb szép nőt, Izabellát, is szerephez juttasson. Álma megvalósítóját láthatta benne, hiszen utóddal, fiúval ajándékozta meg őt és a nemzetet. Igaz ugyan, hogy gyermekét már nem ölelhette magához, mert hadba kellett vonulnia fellázadt erdélyi vajdája ellen. De a hír elég volt ahhoz, hogy betegen is lovára üljön és katonái előtt vágta ki örömét. Így jelent meg a királydráma utolsó perceiben.

Itt és így érte a halál újkori történelmünk legkiismerhetlenebb diplomatáját. De színlelésével történelmet csinált.

Nem kétséges, hogy a történelmi szakirodalom sokkal sötétebb színekkel festi meg Szapolyai János alakját; bizonyára túlzásnak is ítéli végső következtetésemet. Nos, nem azt kívántam bemutatni, amit úgyis tudunk róla, inkább azt, amire ritkán szoktunk gondolni.

Ha ugyanis választ keresünk a máig érvényes „megfogyva bár, de törve nem” titkára, vagyis újkori történelmünk elgondolkoztató rejtélyére, akkor a válaszáért János királyhoz kell fordulnunk, a nagy töprengőhöz, a „lenni, vagy nem lenni” és a „hogyan tovább?” kérdésekre mégiscsak választ adó utolsó nemzeti királyhoz.

Ő volt az első magyar, aki megpróbálta elfogadtatni önmagával és a nemzettel a birodalmi koncepció helyett a megcsonkított, felosztott ország realitását! Méghozzá úgy, hogy utat mutatott: nem veszett el minden! Egy másik dimenzióban, a műveltség, a tanulás, a szellemi értékek szolgálatának síkján még akkor is nagy nép maradhatunk, ha politikai és katonai potenciánkat elvesztettük is. Erdélyben halt meg, a dráma ott folytatódik.

II. Reneszánsz kultúránk új otthona

E könyv lapjain nemegyszer kiemelt szereposztáshoz jutnak olyan személyek, akikről a történészek következetesen elítélően nyilatkoznak, bizonyára nem alap nélkül! Ennek egyik oka abban rejlik, hogy a művelődéstörténész árnyaltabban vizsgálja az eseményeket. Izabelláról, Szapolyai János fiatal özvegyéről is inkább a negatívumokat gyűjtötték össze. Mi viszont a hazai reneszánsz kivirágzásában játszott szerepe miatt más megvilágításban mutatjuk be őt. Nélküle ugyanis a Hunyadiak és Jagellók Európa-hírű budai reneszánszának erdélyi oldalhajtását aligha képzelhetnénk el.

Atyja a Jagelló-házból származó Zsigmond lengyel király volt, anyja pedig Bona Sforza. Számunkra különösen ez az ízig-vérig olasz temperamentumú és szerelmi kalandjai miatt is híres asszony a fontos, mert döntő befolyást gyakorolt lányára, Izabellára és rajta keresztül a Mátyás király uralkodása alatt virágzásnak induló, de a Mohács utáni évtizedben megtorpanó reneszánsz kultúránkra. Bona királyné a lengyel urak tiltakozása ellenére teljesen olaszos mintára rendezte be Zsigmond krakkói udvarát. A Wawelben felnevelkedett Izabella inkább volt olasz, mint lengyel. Beatricének, Mátyás feleségének lépett tehát a nyomába, amikor alig húszévesen Budára költözött János király feleségeként.

A reneszánsz kor embere szerette a levelezést, sőt művészi fokra emelte. Számunkra ez most azért lényeges, mert nemcsak Izabella szeretett írni, hanem róla is sokat írtak a kortársak. A hamar özvegyé vált magyar királyné kisfiával együtt fontos szerepet töltött be az európai politikában, és így érdemes lesz betekinteni levelesládájába és a külföldi követek róla szóló írásába. Egyénisége számos területen vonzási központként hatott és elindítója volt a hazai reneszánsz kultúra magyar-lengyel-olasz változatának.

A diplomatákkal szoros kapcsolatot tartó Paolo Giovio, aki az európai udvarok szereplőit B. Castiglione művének, az *Udvari embernek* eszményi mérlegére állítva értékelte, elragadtatással ír Izabelláról. Karakterében megcsillantva látja mindazokat az értékeket, melyek az igazi principessáktól jogosan elvárhatók. Különösen azt értékeli benne, hogy fiatal nő létére milyen művelt! És elragadó olaszos bája, lengyel könnyedsége. Ugyanakkor észreveszi jellemének férfias vonásait is. Jobban és tömörebben nem is lehetne jellemezni egyéniségét, mely épp reneszánsz világunk kibontakozása szemszögéből nézve nélkülözhetetlen. Bárhová sodorta az élet, az olaszos báj és a lengyel könnyedség átsegítette a nehézségeken. Budán, Gyulafehérvárott, Nagyszébenben, udvari fogadásokon színt, pompát, jókedvet, táncot, bódító illatot, reneszánsz léghört varázsolt maga köré, melyhez azonban éppúgy hozzátartozott a színészkedés, a rafinéria, a kacérkodás, sőt a hisztéria is.

1539 tavaszán hetekig tartottak az esküvői ünnepségek Székesfehérvárott majd Budán. Rorario, a Vatikán magyarországi követe külön audienciát kért a királynétól. Farnese bíbornokhoz küldött jelentésében, mely különben a magyarországi és a nemzetközi helyzetről tájékoztat, Izabella olasz műveltségéről ezeket olvashatjuk: „Olaszul akart velem beszélni, mert ezt a nyelvet oly tökéletesen elsajátította, *mintha Itáliában nevelkedett volna!*” Évtizedekig magyar földön is olasz lett a diplomácia nyelve. Nem ok nélkül küldték fiaikat Itáliába a főurak, gazdag polgárok, sőt a városok és vidéki skólák is. Az országban, különösen a fejedelmi udvarban ez volt az előmenetel egyik feltétele: úgy elsajátítani az olasz nyelvet, az itáliai reneszánsz kultúrát és modort, mintha ezek az urak nem is itthon, hanem Itáliában születtek volna. A kezdeményező ezen a téren is Izabella királyné volt. Az esküvői ünnepségek után a bécsi követnek egy levelet adott át azzal az utasítással, hogy juttassa el Ferdinándhoz. Ezt is olaszul írta saját kezével, hibátlanul és szép stílusban. Később fiát, ifj. Szapolyai Jánost is hasonlóképpen nevelte, aki úgy beszélt olaszul, hogy testőrkapitánya, az

olasz Gromo nem tudott betelni vele. Erdélyben ötven évig mindegyik fejedelem tökéletesen beszélt és írt olaszul.

A reneszánsz uralkodó eszményi alakjától nem lehet elválasztani a bőkezűséget, a kegyek osztogatását. Izabella az Itáliába visszatérő Giorgio Blandratának írt egyik olasz levelében „gratiosa Reginának”, kegyosztó királynőnek nevezi magát. Emlékezteti egykori udvari orvosát, hogy nemrég ajándékokkal halmozta el őt, és éppen ezért vegye fontolóra, hogy ismét visszatérjen hozzá. Az 1553 februárjában írt levél is közrejátszhatott abban, hogy Blandrata ismét útnak indult és később végleg letelepedett Erdélyben. Ez viszont azt jelenti, hogy a szabadgondolkodás terén is Izabella volt a merész kezdeményező, és mindazt, amit később Dávid Ferenc tett, nem kis mértékben ő készítette elő. A hitbeli liberalizálódás az ő uralkodása alatt már odáig fokozódott, hogy az 1557-ben összejött országgyűlés a katolikus szerzetesrendeket feloszlatta. Izabella ezt nemcsak jóváhagyta, hanem éppen egy ilyen kolostorban részt vett maga is fényes udvartartásával, udvarhölgyeivel, lovagjaival a mulatozásokon. A fiatal fejedelemnek tehát volt kitől tanulnia. Fráter György ezen a téren is állandó szemrehányásokat tett a királynénak.

Izabella egyéniségében a kortársak is észrevették a kirívó ellentmondást a fent említett báj és könnyedség, valamint konokság és dühkirohanások között. Amikor pl. észrevette, hogy Ferdinánd és György barát az ő tudta nélkül már döntöttek is Erdélyből való távozásáról, napokig magánkívül volt. Martinengo pápai nuncius ezeket írja Rómába: „Izabella királynét még soha nem látták ilyen konoknak, valósággal őrjöng; és nincs is remény, hogy valaki meggyőzze és lecsillapodjék”. No, itt természetesen azt is meg kell jegyezni, hogy melyik uralkodó tűri el, hogy ilyen módon állítsák félre gyermekével együtt? Paolo Giovio nem véletlenül hívta fel figyelmünket az imént Izabella egyéniségének férfias vonására. Hatalmához, törvényben biztosított jogaihoz mind maga, mind fia érdekében, de a nemzeti királyságért lelkesedő népe érdekében is görcsösen ragaszkodott. Célja eléréséért nem válogatott az eszközökben. Ebben is követte a reneszánsz uralkodókat, kortársait. Mentségére azért annyit mindenképpen megjegyeznék, hogy leggyűlöltebb ellenfelét, a barátot mégsem ő gyilkoltatta meg, hanem Ferdinánd. Tagadhatatlan, hogy amikor Lengyelországban értesült az orgyilkosságról, öröme határtalan volt, és Castaldóhoz írt levelei visszataszítóak. Többek között szeretné megkapni tőle „a csuhás lábkörmeit, melyeket – ha esetleg még pápává is választották volna – minden bizomnyal neki is csókra nyújtotta volna.”

„Sic fata volunt” – Így akarja a Sors

Még egy pillantást vetve Izabella levelezésére, sokatmondónak tűnnek azok a jelzők, melyeket leveleinek végén nevéhez fűzött. Eleinte, különösen a Budán írottakon, vagy a hatalmára kényesen ügyelő diplomáciai levelein inkább az akkor már idejét múlt teljes címét találjuk („Magyarország, Horvátország, Dalmácia stb. királynéja”). Magánjellegű leveleiben azonban hol Sorornak, hol önmagát sajnálatva Infelixnek, Szerencsétlennek nevezi magát. Átnézett levelei között kettőben találtam ezt a drámai hangvételű aláírást: „*La sventurata Ysabella*”, vagyis a Szerencsétlen Izabella. Az egyik 1552. okt. 23-án van keltezve, a címzett Castaldo tábornok unokaöccse, akit lényegében Ferdinánd kémjének kell tekintenünk: azzal bízták meg, hogy tartsa szemmel az Erdélybe visszatérni szándékozó királynét. Természetesen Izabella tudta, hogy a bécsi udvar minden lépését figyeli. Az Alfonso Castaldónak küldött olasz nyelvű levélben nem véletlenül használ szájalomkeltő kifejezéseket. Szenvedélyes kirohanásokkal ecseteli tarthatatlan helyzetét, nélkülözését. Ferdinánd nem teljesítette ígéreteit, és emiatt fiával együtt megalázó sors lett osztályrésze. Sír, kér, könyörög, követel, fenyegetődzik, és végül megadja magát Alfonsónak, a titkos kémnek; sőt a segítségét kéri! És hogy megindítsa a kémen keresztül a bécsiek rideg szívét, levelét a „*La sventurata Ysabella*” aláírással fejezi be.

Önkéntelenül felmerül az emberben. a kérdés: *valóban szerencsétlen sorsú asszony volt-e*, és ha igen, miért? Minderre kedvelt mondása, a „Sic Fata volunt” elemzésével igyekszünk válaszolni, úgy hogy közben sorsát az egész nemzet sorsának alakulásával vetjük egybe.

Hogy élete tele volt nem várt akadályokkal, nem kétséges. A szerencsétlenség csírája már abban is megmutatkozik, hogy egy olyan ország királynéja lett, mely – a kortársak szóhasználatát idézve – üllő és kalapács közé került. Budán, később pedig Gyulafehérvárott edzett asszonyra lett volna szükség. Izabellát viszont elkényeztetett, pazarló, akaratos nővé, dámává nevelte az anyja. Annak a Szapolyai Jánosnak lett a felesége, aki ugyan valamikor az ország leggazdagabb főura volt, de 1539-re, az esküvő idejére a magyar főurak legszegényebbje lett. Arról nyíltan beszélt mindenki, hogy apósának, a lengyel királynak csak ígérte a megajánlott 140 000 aranyat hitbér fejében, de azt az üres kincstár miatt megadni sosem tudta. Szapolyai János halálát követően, vagyis egy évvel az esküvő után a sorscsapások özöne zúdult a fiatal asszonyra, érthető hát, hogy Izabella nemegyszer megingott. Egyedül a sokszor kegyetlennek vélt Fráter György tudta megakadályozni, hogy át ne szökjék félelmében Ferdinándhoz, karján egyéves kisfiával. A körülötte forgó eseményeket, Buda elfoglalását, száműzetését Erdélybe nem is kell felsorolni, hiszen mindezt pontos adatokkal és művészi keretek között már 440 évvel ezelőtt előadta Tinódi Lantos Sebestyén.

A jelekből, méghozzá Izabella saját megnyilatkozásaiból kitűnik, hogy kezdettől fogva ismerte, felismerte sorsüldözöttségét. Már a budai lakodalmon észrevette, hogy a hetekig tartó fényes ünnepek ellenére sokan sajnálták. A bajor követ még azt is megkockáztatta, hogy megkérdezze tőle, miért épp e veszélyekkel teli ország idős királyához ment férjhez, amikor az ő fiatal fejedelme százezre több boldogságot tudott volna nyújtani neki. Feltűnő, hogy ilyenkor Izabella válaszában mindig találunk utalást a *sorsra*! Vagyis olyan külső tényezőre, melyet előre kiszámítani nem lehet, és amelynek döntéseivel szemben még az ország vezetői is tehetetlenek. Lassan páni félelemnek lett a rabja, mert ráébredt, hogy a sors a nagyhatalmak játékszerévé engedte át őt, gyermekét s az országot. Labdaként dobálják ide-oda nálánál erősebb kezek. Szívesebben esküdnek hűséget Ferdinándnak és át is játszotta volna Budát a bécsieknek, ha Fráter György nem veti szobafogságra. Röviddel ezután Szulejmánt kénytelen 13 hónapos kisfia gyámjául elfogadni és összekulcsolt kézzel könyörög életéért. Vagyis parancsolás és uralkodás helyett engednie, sőt engedelmeskednie kell. Sorra veszi el reneszánsz pompával berendezett fellegvárait: Krakkót, Székesfehérvárat, Budát, Visegrádot; szekerekre téteti összezsugorított kincseit és útnak indul száműzetésnek szánt helyére, Erdélybe. De 10 év múlva, 1551 nyarán akarva, nem akarva, innét is távoznia kell.

Joggal kérdezhetjük ezek után, nem tévednek-e történetíróink, amikor szeszélyesnek, kiszámíthatatlannak, a kibontakozások kerékkötőjének bélyegzik őt? Nem igazságtalanság-e többet és mást várni a mindössze 22 éves királynétól? Férj nélkül, magára hagyatva, számára idegen környezetben, ösztönösen is érezve a minden oldalról leselkedő veszélyt, a maga és gyermeke védelmében ki az a fiatal nő, aki meg tudna birkózni olyan problémákkal, melyekhez elégteleneknek bizonyultak a legbátrabb férfiak is? Mindenesetre Izabella a szeszélyes Fátum rabjának érezte magát. Nem bizonyult kitalált mesének az a jelenet, melyről a kortársak is tudósítanak. Amikor ugyanis tudomására hozták Szulejmán döntését, hogy el kell hagynia az eddig bevehetetlennek vélt budai várat, reneszánsz pompával berendezett hálósobája falára az utókornak szánt üzenetként ráírta gyakran használt jelmondatát: Sic Fata Volunt. (Hogy ezt saját kezével írta-e a falra, vagy más írta oda, eldönteni ma már nem lehet.) A jelenet mindenképp hűen tükrözi a királyné Fátummal küszködő tragikumát és mélyen belevésődött a köztudatba. A Franciscus Omichius nevéhez fűződő útleírás szerint a három évtizeddel később Budán átutazók még maguk is meggyőződtek a falra írt szöveg létezéséről.

De elgondolkoztató az a párhuzam is, amit ugyanebben az útleírásban találhatunk. Omichius ugyanis a budai palota egy másik feliratáról is említést tesz, egy kb. hét évtizeddel előbből származó márványlapról, melyet a nemzeti érzést századokig ébren tartó mítosz dokumentumának is nevezhetünk. Az utazók még az 1570-es években is látták a vár egyik szobájának ajtaja felett a szebb időkre emlékeztető, nagy betűkkel írt szöveget: Mathias Corvinus Rex Invictissimus (Corvin Mátyás, a legyőzhetetlen király). Ez a felirat annak a kornak márványba vésett üzenete, melynek szerencsés csillagzat alatt született királyától nemcsak Szulejmán elődei, de maga a Fátum is vereséget szenvedtek. Akkor még úgy tekintettek világszerte Budára, mint egy sziklára épített, bevehetetlen várra, uralkodójára pedig mint a megtestesült Herkulesre. Omichius akaratlanul is rámutat útleírásában arra a kiáltó kontrasztra, mely a legyőzhetetlen Mátyás és a Fátum „akaratából” Budáról száműzött Izabella sorsa között tátong.

32 éves korában újból meg kellett tapasztalnia, mily szomorú a bujdosók sorsa. Fráter György, de Ferdinánd is meg akartak szabadulni tőle és 10 éves fiától. Mindketten úgy vélték, hogy a jogaihoz ragaszkodó Izabella a legnagyobb akadály a legújabb Magyarországot és Erdély újraegyesítésének. Buda után most a gyulafehérvári fejedelmi udvart is el kellett hagynia, de nem önként. Ekkor illeti a már említett Martinengo nuncius az „arrabiata” jelzővel, ami dühöngőt, mérhetetlenül dühös nőt jelent. És ha hihetünk a kortársaknak, akkor életének e mélypontján ismét a Fátummal kísérelte megmagyarázni újabb kudarcát. Igaz ugyan, hogy ekkor már nem egy fényesen berendezett hálószoba falára, hanem csupán a meszesi kapu egyik forrásánál álló fának a kérgébe véste bele jelmondatát, de annak is csak a kezdőbetűit: S. F. V. = Így akarja a Sors. A hírhedt Castaldo tábornok a cortegianók gavallériájával állítólag még egy emléket is állíttatott azon a helyen, ahol a királyné búcsút vett Erdélytől.

Hogy Izabella hazuról hozhatta magával a Végzetnek, mint kifürkészhetetlen zsarnoki hatalomnak gondolatát, azt abból gyaníthatjuk, hogy öccsének, a lengyel királynak egyik levele szintén a Fátumot okolja hűgának száműzetése miatt: „Ő (Izabella) a Fátum és a szerencse állhatatlansága miatt nem élhetett tovább biztonságban Magyarországon” (1552. jún. 12.).

A Végzet ismételt emlegetése egy sor új gondolatot ébreszt fel az emberben. Mindenekelőtt úgy tűnik, hogy korrigálásra szorul a szakirodalomnak az az állítása, hogy a Mohács utáni időszak nem volt kedvező a Fátum ideájának; vagyis e szerint a fatalizmusnak nem volt talaja a XVI. században: Mint láttuk, ezt ilyen egyértelműen nem lehet kijelenteni. Legfeljebb szűkíteni kell a kört, mondván: udvari körökben egyre többször emlegették a Végzetet, mint a nem várt kudarcok, csapások, egyéni és közösségi tragédiák magyarázatát sőt okát. Az Izabella-féle Fátum mögött aligha kereshetjük a prédikátorok gondviselés-tanát. Sőt minden bizonnyal jól ítéljük meg a kérdést, ha épp benne és a legszűkebb köréhez tartozó Blandratában látjuk azt az egyre szélesebb körben elterjedt szabadgondolkodó magatartást, mely kiiktatja a mindennapi életből, az események láncolatából az isteni providenciát, de még a predestinációt is. Egyes kutatók véleményével ellentétben, mi úgy látjuk, hogy soha nem volt a fatalizmus számára alkalmasabb talaj, mint a Mohácsot követő évtizedekben. Ekkor ugyanis olyan földrengés és nyomában oly földcsuszamlás rázkódtatta meg az országot, hogy a családjukért, népükért aggódók ezreiben átmenetileg – vagy végérvényesen – megingott az imák, a vezeklések, a dogmák rendszerébe vetett hit. Elégtelemnek érezték még a legélesebb gondolkodók is a providenciát ahhoz, hogy magyarázatul szolgáljon az ártatlanok karóba húzására, asszonyok, lányok, gyermekek lemészárlására vagy akár egy nemrég bíborossá kinevezett államférfi aljas meggyilkolására.

Különbözik a kérdés megítélésében segítségünkre van az a Zrínyi is, aki éppen az előbb említett Rex invictissimusról, vagyis Mátyás királyról igen megszívlelendő gondolatokat tár elénk. Szerinte a magyar történelemben ő volt az utolsó, akinek mindenben kedvezett a

Fátum, még a születésében is. Hiszen a Végzet még abba is beleszól, hogy ki mikor lép a világba és hogy olyan történelmi szituáció fogadja, melyben géniuszának megfelelő állapotok uralkodnak. Mátyás nemcsak egyéni kvalitásai miatt volt kiváló, hanem azért is, mert mindvégig támogatta a Fátum; olyan saeculumban (korszakban) élt, amikor a nemzet dicsőséget dicsőségre halmozott. Ezért írhatták a budai vár márványlapjára az „invictissimus” jelzőt. A halálát követő korszakkal kapcsolatban – tehát a most tárgyalt évtizedekre vonatkozóan is – Zrínyi úgy vélekedik, hogy a Fátum talán csak azért tartotta távol Mátyástól a szerencsétlenségeket, hogy holta után annál nagyobb erővel zúdítsa rá országunkra. Téves azt gondolni, hogy Zrínyi híres mondatát „a magyar romlás saeculumáról” csupán saját korára vonatkoztathatjuk. Az összefüggések figyelmes vizsgálata nyilvánvalóvá teszi, hogy ő ezzel azt az egész tragikus korszakot kívánja megjelölni, melyben minden jóakarátú hazai kezdeményezés zátonyra futott. Ha ostromozza is a királyok és uralkodó körök széthúzását, nem kétséges, hogy – beleértve saját sorsát is – végső fokon a Fátumot okolja a magyar nép felett elhangzott rettenetes ítélet miatt.

Mindezzel azt kívánom jelezni, hogy Zrínyi előtt száz évvel, vagyis épp Izabella korában már megjelenik eleinte csak egyesek, később egyre több gondolkodó agyában a Fátum, mint kísérlet a megoldhatatlannak látszó nemzeti és egyéni tragédiák magyarázatára. A „Sic Fata volunt” mögött akaratlanul is kibontakozni látszik az a folyamat, mely elkezdődött Ulászlóval, II. Lajossal, majd János királlyal. Izabella és fia, ifj. Szapolyai János alatt a „magyar romlás saeculumának” történelmi irracionalitása, a Fátum már Izabella és fia trónját is ledöntötte. A nemzetrontó Végzet megsemmisítő csapása utolérte Zrínyit is, a rettenthetetlen hadvezért, aki „annyira contemnálta minden rettenetességeket, hogy ultra provocálta a Fátumot”. Nem ítélt el Izabella azért, hogy eleinte inkább menekülni kívánt a Végzet ijesztően szorító markából és csak később kísérte meg – ha nem is Zrínyi Ilona bátorságával – „provokálni” az őt és fiát elsöpörni akaró Végzetet. Számtalan kirívó vétke ellenére nem lekicsinyelendő az a férfias bátorság, mellyel kiszakította magát Ferdinánd kelepcéjéből, és amelynek dokumentumait mindmáig nem is elemezte a hazai történetírás. Pedig ha a nemzeti ellenállás és a történelmünkön végighúzó Habsburg-ellenesség kibontakozását vesszük szemügyre, Izabellát a sor élén látjuk. Amikor rádöbbsent arra, hogy Ferdinánd csalárdul félrevezette és ígéreteit (Oppeln és Ratibor esetében) nem teljesítette, minden eszközt megragadott, hogy országvilág előtt leleplezze a bécsi udvar álnokságát: tollal, gúnyval, ármánnyal, sőt rendszeres besúgással sikerült is befeketítenie Ferdinándot a konstantinápolyi udvarban. Még a szászokkal is sikerült elhitetnie, hogy a szultánnál is nagyobb ellenségük a Bécsben uralkodó császár- király. Pellengérre állította tehetetlenségét. Tény, hogy Ferdinánd Erdélyt sem volt képes zsoldosaival megtartani, nemhogy felszabadítani az országot a török járom alól. Mi értelme volt akkor a Castaldo-féle vállalkozásnak? Ettől kezdve kard helyett a diplomácia magasiskolájának minden elképzelhető fortélyát felhasználta, hogy visszaszerezze hatalmát. A francia királytól kezdve Itáliába távozó anyján, Bona királynén keresztül a török császárig minden követ megmozgatott, hogy Erdélybe visszatérhessen. Minden különösebb lelkiismeret-furdalás nélkül az erősebb fél, a török oldalára állott. Esélyei szemlátomást javultak, és most már szembe mert szegülni Ferdinánddal is, aki tartozása helyett csak az évi kamatot akarta megfizetni, mire Izabella egy magyar királyné büszke öntudatával azt üzenete Bécsbe, hogy oly családból származik, mely nem szokott kamatokat elfogadni. Úgy látszott, hogy 1556. szeptemberi hazatérével a Fátumot sikerült térdre kényszerítenie. Haláláig (1559) kénye- kedve szerint, önállóan uralkodott; learatta mindazt, amit gyűlölt ellenfele, György barát a konszolidált fejedelemség érdekében létrehozott. Maga irányította a meggyilkolt Gubernátor módszerei szerint a kincstárt. Zavartalanul építkezhetett, bővíthette, szépíthette a fejedelmi udvartartás központját, a gyulafehérvári püspökök rezidenciáját, melyet már Statileo püspök halála után kisajátítottak (az újonnan kinevezett, Ferdinánd-párti Bornemissza Pál püspököt

pedig országgyűlési határozattal számúzték Erdélyből). Fényes fogadásokat adott, elfogadta a nagyobb városok meghívását; különösen a szebeniek jártak kedvében, akik kedvelt boraival kínálták a drága brokátokkal fedett és külön e célra vásárolt füvek illatával szagosított termekben. Otthon, Erdélyben éppúgy tudták, mint a diplomaták levelei révén jól értesült európai udvarokban, hogy lengyel udvaroncái között érezte legjobban magát. Különösen arról a viszonyról vélték sok mindent tudni, mellyel magához láncolta egyik titkárát, de arról a sikertelen udvarlásról is, mely Bebek nevéhez fűződik. Tehát az a három év (1556–1559), mely visszatérésétől haláláig tartott, elegendő volt ahhoz, hogy anyja nyomdokain haladva létrehozzon egy izgalommal, kalandokkal, fényűző élettel teli reneszánsz udvari világot. Hogy uralkodásra termett, azt ma már a történészek is elismerik: helyreállította a kancellári hivatalt; ő választotta ki az új kancellárt, a kezdettől mellette álló, hű tanácsost, a lutheránussá vált Csáky Mihályt. Általában mindent magához ragadott, amit annak idején Fráter György intézett: kinevezte az ítélőmestereket, a megyei főispánokat, a székely királybírákat, a szász grófot, a fejedelmi tanács tagjait. Korlátlan joga volt a külügyek intézése, és amit 1551-ig hiába követelt György barától, most már ő dönthetett arról, hogy mire költsék a kincstár jövedelmeit. (Az összebevétel megközelítőleg a 200-300.000 forintot is meghaladta.)

Vajon ezekre az évekre már nem érvényes az a jelző, amit annak idején saját neve alá írt? Az önállóság, a hatalom visszahódítása, a Fátum térdre kényszerítése eltörölte a „sventurata”, vagyis a „szerencsétlen” jelzőt? A kérdésre egy tragikus epizód után írt levele ad pontos választ. Párthívei egyre több hírt szállítottak az udvarba a Kendy testvérek és Bebek Ferenc lakásán rendezett találkozásokról, az ott elhangzott bírálatokról. Ezek éle Izabella ellen irányult és nem ok nélkül. A legtekintélyesebb erdélyi főurak rossz néven vették, hogy bel- és külpolitikai ügyekben meg sem kérdezik őket, hogy idegenekkel, különösen lengyelekkel beszélnek meg az ország ügyeit. Felrötták a királynénak azt is, hogy nem osztja meg az uralkodást fiával, a 18 éves János Zsigmonddal, akit már kiskorában maga Fráter György is szeretett volna kiragadni Izabella környezetéből, hogy majd valóra válthassa mindazt a reményt, melyet egy egész nép fűzött személyéhez határon innen és túl. Erős jellemű, bátor katonának álmolta meg a nép a fiatal uralkodót, a nemzeti királyság várományosát, sőt egy második Mátyást szerettek volna benne látni. Ezért akarták Váradra, az ország katonai központjába hívni, ahol nem udvaroncok és szabadgondolkodó idegenek nevelnék, hanem háborúban edzett kapitányok.

Izabella rendkívül rossz néven vette a bírálatot. Pedig az előbb felsorolt „pártütők” véleménye annyira tükrözte az ország vezetőinek álláspontját, hogy azt a francia udvar is magáévá tette. Párizsban a király, II. Henrik ugyanis hajlandó lett volna az uralkodói ház egy tagját nőül adni a fiatal erdélyi fejedelemhez, ha Izabella enged az urak jogos követeléseinek. Mindezt Erdély franciaországi követe, Báthory Kristóf adta elő azon az országgyűlésen, melyen megjelent II. Henrik követe is. Annyira elő volt készítve a felajánlott frigy, hogy a francia udvar Ragusáig hozta volna fényes kísérettel a hercegnőt, onnét pedig a szultán beleegyezésével maguk az erdélyiek kísérték volna Gyulafehérvárra.

Ez a nemzetközi szempontból is rendkívül fontos francia-erdélyi politikai és baráti „szövetség” végül is Izabella ellenállása miatt hiúsult meg. És ami még ennél is szörnyőbb: törvényes kivizsgálás mellőzésével az elégedetlenkedők vezetőit, a két Kendyt és Bebek Ferencet a felbérelt Balassa Menyhérttel kivégeztette. Az éjszaka leple alatt végrehajtott és minden képzeltet felülmúló vérengzés részleteit csak másnap tudta meg a királyné. A felismerhetetlenségig felszabdalt holttestek látványától többé nem tudott megszabadulni. Hiába igyekezett az összehívott rendekkel elhitetni, hogy a pártütők meg akarták mérgezni őt és a fiatal fejedelmet, hiába színlelték a megrettent urak a büntetés szokatlanul gyors – vagyis jogtalan végrehajtásának helyeslését, Izabella a lelke legmélyén tisztában volt azzal, hogy

kezéhez vér tapadt. És most újból, őszintébben mint bármikor, így írta alá levelét: „*La sventurata Ysabella*”. Visszaélt hatalmával, mint Európa reneszánsz uralkodóinak legtöbbször.

Az 1558–1559. évi külföldi követjelentések még egyéb híreket is terjesztettek a negyvenéves királynéről, és nem éppen hízelgőeket. Ezeket elhallgatni azért sem lehet, mert nélkülük nem lenne teljes az Izabelláról készített portré és az erdélyi udvar reneszánsz légköre, erkölcsi nivója. Eddig csak azt tudtuk, hogy különös vonzalmat érzett egyik lengyel kegyeltje iránt, azt azonban nem, hogy már 1558-ban várandós lett, most pedig, 1559 őszén újból gyermeket várt tőle. Bár közismert, hogy a követek nem mindig szavahihető leveleket küldtek megbízóik udvaraiba, és így nehéz megtudni a teljes, hiteles valóságot, jelen esetben a hírt az teszi valószínűvé, hogy az udvari orvos mindent megtett Izabelláért, aki végül is – a korabeli adatok szerint – elvérzett, 1559. nov. 15-én.

A vázlatos ismertetésből kitűnik, hogy milyen szívósan küzdött még a Fátum ellenében is a hatalomért. Utolsó éveiben pedig a szenvedélyek rabja lett. És ez a megállapítás is lényeges, mert az utána következő fejedelmek számára megkönnyítette az önkényt, sőt nemegyszer a zsarnokságot, szentesítván az erőszakot a cél érdekében!

Izabella királynéről készített portrénk körvonalaihoz azonban nem elegendők az addig elmondottak. Egyénisége nemcsak a császárok, királyok, diplomaták számára volt rejtély, fejtörésre vagy bosszankodásra okot adó téma, hanem az íróknak is. Még mielőtt a róla szóló olasz tragédiára rátérnék, érdemesnek látszik összefoglalni a reneszánszkutatóknak azt az észrevételét, hogy azokban az évtizedekben mennyire megnőtt Európa-szerte a kíváncsiság, a lázas érdeklődés minden Kelet felől érkező hír és történeti esemény iránt. Röplapok, képekkel illusztrált tudósítások jártak kézről kézre a törökkel vívott harcokról; a műveltebb olvasóközönség számára egyik könyv jelent meg a másik után a szultánok, bégek viselt dolgairól, a keresztény hadvezérek bátorságáról, az elhurcoltak sorsáról és általában az egyre közeledő, feltartóztathatatlan török veszélyről. Hunyadi János kortársának, a gyermekkorában túszként elrabolt, majd később megszökött keresztény albán hadvezérnek, Skander bégnek világraszóló tettei is két évszázadon át foglalkoztatták az írókat, mert Balkántól Angliáig, Erdélytől Spanyolországig minden generáció a maga nyelvén akarta olvasni a latinul írt és először 1505-ben Rómában kiadott históriát. (Még 1709-ben is ezt az eredetit fordította franciára egy jezsuita, *Histoire de Scanderbeg* (Skanderbég története) címmel!). A háromszoros túlerővel is megbirkózni tudó, egyszerre két hatalommal is szembeszegülő, soha meg nem alkuvó, hitét mindvégig megőrző hősben látták a népek megtestesülve a rettenthetetlen hadvezér típusát. Nem véletlenül olvassuk nevét az erdélyi versírónak, Bogáti Fazekas Miklósnak költeményében Hunyadiéval együtt! Nem lenne nyakunkon a török, ha olyan vezéreink lennének, mint ők: „Török az földet elbír, mert jó Hunyadi, Skanderbég meghal”.

A nép ilyen vezérek, fejedelmek, királyok után vágyódott, de helyettük nemegyszer erélytelen, hitüket is elhagyó megalkuvók ültek a trónon. (És ne feledjük, hogy ezt a kritikát elsősorban nem is az utókor fogalmazta meg, hanem a kortársak, mint szemtanúk, akik saját sorsuk irányítását inkább egy Skanderbég vagy egy Hunyadi kezére bízták volna.)

Izabella a „tragika”

De a Sors – Izabella szavaival élve – másként döntött, és Budán nemcsak „legyőzhetetlen király” nincs, de még férfi sem ül a trónon. Ebben az összefüggésben kell kezünkbe venni a mindmáig kiadatlan, olaszul írt drámai költeményt, Daniele Barbarónak *La Pena* című művét. A kézirat évszázadokon át könyvgyűjtők birtokában volt, és csak később került a velencei San Marco-levéltárba. Egy tudós pap bukkant rá 1829-ben Barbaro levelei után kutatva. Az eredeti kéziratot eddig egyetlen magyar kutató tanulmányozta, Varga Sándor, aki 1944-ben kiváló doktori értekezést is írt Izabella királyné 1541 nyarán átélt és Barbaro által

rekonstruált tragédiájáról. A hosszú költemény szereplői részben a történelemből ismert személyek (Fráter György, Petrovics Péter, Szolimán, Török Bálint, Verbóczi István, Orudzs csauz), részben a költő fantáziájának szülöttei (pl. a Fájdalom allegorikus alakja: La Pena; a drámai feszültségeket kidomborító, többször megszólaló kórus; a szerző gondolatvilágát tükröző Cortigiano, vagyis a korszak egyik legfontosabb figurája, az Udvari Ember), akik azonban nem játsszák, hanem csupán tolmácsolják Izabella vívódásait, tragédiáját. (Ez nem von le semmit Barbaro költészetének értékéből, hiszen Shakespeare még meg sem született!)

Vajon mi indíthatta a humanista, diplomata papköltőt, Velence londoni követét, Daniele Barbarót a *La Pena* megírására? A választ az az ismeretlen későbbi olvasó adja meg, aki a költemény eredeti címe alá a számára érthetőbb, mert emberibb címet írta a kódex első lapjára: „TRAGÉDIA della regina Isabella, vedova di Giovanni, rè d'Ungheria” (Izabella királynénak, János, magyar király özvegyének tragédiája). A kortárs Pietro Aretino is ezt a címet adta a műnek.

Barbaro, az író nem csupán Izabella fájdalmáról (*La Pena*) akart írni, hanem arról a történelmi szituációban rejlő drámáról is, melybe a Sors az ő asszonyi erejét meghaladó feladat elé állította. És ezt oly tökéletesen ábrázolja, hogy Aretinóval együtt a mai olvasó is kiválóan ítéli. Már maga a történelmi keret, a szituáció is drámai, sőt tragikus: egyszerre két hadsereg ostromolja a valamikor bevehetetlennek vélt várat, a *német* (mely mégis csak keresztény) és a *török* (melytől retteg és amelytől félti gyermekét). Ez a dilemma még egy rettegett hős férfi, egy Skanderbég vagy egy Hunyadi számára is gordiuszi csomónak, megoldhatatlan feladatnak tűnnék, hát egy csecsemőjét eszelősen magához ölelő, tapasztalatlan, agyondédelgetett nő számára. Mint a kor történetével behatóan foglalkozó kutató, merem mondani, hogy eddig egyetlen magyar történetíró sem olvasta Barbaro költeményét, és éppen ezért nem is igyekeztek mérlegre tenni ebből a szemszögből nézve az özvegy királyné viselkedését. Barbaro már az Előhangban, a bevezetőben La misera Reginának, szájalmas, szerencsétlen királynénak nevezi Izellát, akinek gyermeke egyéves, és nem csodálkozik azon, hogy legszívesebben elszöknék Budáról a vár egyik titkos folyosóján keresztül. (Íme a két azonos értelmű jelző: misera és sventurata!) Nincs sok értelme annak, hogy számon kérjük Barbarótól, miért nem építette bele művébe az igazi tragédiák nélkülözhetetlen elemét, a főhős lázadását, összeütközését a világrend törvényeivel (jelen esetben Izellának, mint magyar királynénak menekülési szándékát, sőt a budai német polgárokkal együtt kiesztelt „összeesküvés”, melyből logikusan levezethette volna bukását, Budáról való száműzetését!). Azért nincs, illetve nem lenne ennek értelme, mert a költőnek nem ez volt a célja. Daniele Barbaro ugyanis kizárólag az anyai szív mélységeit akarta feltárni egy adott drámai konfliktus keretei között. Mint teológus és mint a padovai egyetem neves filozófusainak tanítványa, mint „doctor artium” mesteri módon szólaltatta meg a női, az anyai érzelmek egész skáláját. A fájdalom kitörése akkor éri el a csúcst, amikor nem mint az ország szívé, Budát védő hős, hanem mint gyermekét karjaiba záró, annak életéért saját életét is feláldozni kész anya odakiáltja Martinuzzinak, a „Segretariónak”, hogy előbb őt, az anyát ölje meg az, aki fiacskáját el akarja ragadni tőle.

Érjük be most a barbarói „tragédia” lényegére való utalással, hiszen ezzel is csak az volt a célunk, hogy rámutassunk, mennyire foglalkoztatta még a költőket is Izabella egyénisége, sorsa, magatartása. Mint láttuk, a kor emberét – írókat, olvasókat egyaránt – valósággal izgatta, hogy egy adott nehéz helyzetben, drámai konfliktusban ki hogyan viselkedik a legveszedelmesebb ellenséggel, a „pogány” törökkel. Barbaróval együtt sokan hősnek nevezték a magyar királynét, aki ha rettegve is, de szemtől szembe mert nézni a gonosz Fátum képviselőjével, Szulejmánnal. 1541 augusztusában a magyar királyné képviselte Nyugat összeomlott védőbástyájának ormán a kereszténységet! Barbaro, a püspök még így nézett fel Izellára.

Bezzeg a magyar történetíró, a kortárs és ugyancsak püspök Forgách Ferenc Izabelláról egészen másként ír. Hiszen ő már ismerte Izabella igazi tragédiáját, „arrabiátává”, fűriává válását. Míg Barbarónál példakép a 22 éves királyné, addig Forgáchnál démon, aki atyjától, Zsigmond lengyel királytól csak az életet örökölte, de nem az erényeit. Szinte „égnek” a tolla alól kiszabadult sorok oldalakon át, hogy esetelje, mi minden rosszat tanult anyjától, a szabad erkölcsű Bona királynétól. Néhány kifejezése jól érzékelteti a kortársak véleményét az utolsó éveiben már önmagát fékezni nem akaró és a reneszánsz kori Európa többi uralkodónőjéhez hasonlóan zsarnokoskodó Izabelláról: „megkisebbítette az ország tekintélyét, elvette a jövő reményét. És mindezt mérhetetlen hatalomvágya a minden asszonyi romlottságra kicsapongó életének túlságos szabadossága miatt tette... Egyetlen gyönyörűsége a tánc volt, és nem áttalott akármelyik udvari emberével táncba menni. Valóban sok és nagy bajnak volt az okozója”. És így tovább!

De még Forgách is észrevette, észre kellett vennie, hogy ott settenkedett körülötte a balvégzet: „mindenféle mesterkedés, mint tör, mint lándzsa meredezett vele szembe”. Egy életen át a „continuo Fatóval”, az állandó balsorssal viaskodott. Ennek ellenére nevével, személyével elszakíthatatlanul összefonódik egy letagadhatatlan történelmi tény: a nagy Mátyásnak, a Rex invictissimusnak reneszánsz Magyarországot ez a „szerencsétlen Izabella” mentette át hazánk egy keleti sarkába, Erdélybe. És tette ezt tudatosan, becsvágyóan, ha mindjárt csak tökéletlen kivitelben is. Nélküle Gyulafehérvár csupán egy ékes püspöki reneszánsz palota lett volna, nem pedig a Wawel és Buda udvartartásának kicsinyített mása. Nem nagyon tévedett Forgách Ferenc, aki minden biztonnyal ismerte és összefoglalva az utolsó nemzeti király özvegyéről írt beszámolóját, még gyermekének nevelésével kapcsolatban is csak elmarasztalni tudja: „És hátrahagyott egy fiút, aki nevelésre, szokásaira nézve hozzá hasonló volt, atyjától (Szapolyai Jánostól) és minden jótól azonban elfajzott: „degenerem reliquit”. Így jutunk el ahhoz a fiatal uralkodóhoz, akiről és csakis őrola jegyezték fel ezt az önmagában is alapot nélkülöző elnevezést: Rex Transylvaniae, vagyis Erdély királya!

Király vagy fejedelem?

Erdély évszázadokon át az ország szerves része volt, ezért a mindenkori magyar király uralma alá tartozott. Királya az országnak volt, Erdélynek csak vajdája, később fejedelem: princeps. A nagy fordulat, a váltás épp Izabella halálával és fiának, ifj. Szapolyai Jánosnak (teljes neve: János Zsigmond István) uralkodásával kezdődött. Személyével kapcsolatban még több válasz nélkül hagyott kérdés kavarg, mint Izabelláéval. Zrínyi terminológiájával élve, neki sem kedvezett a Fátum: rossz csillagzat alatt született. Apja sohasem látta, helyette az országunkat szétzúzó Szulejmán vette karjaiba. Skanderbég is válhatott volna belőle, vagy egy második Hunyadi. Évtizedeken át ezzel a reménnyel ejtették ki még a nevét is az ország vezetői, de a pór nép is. Ahogy és amilyen mértékben változtak azonban hazánk külpolitikai esélyei, oly mértékben vált illúzióvá a nemzeti királyhoz fűződő remény!

A történészekre hárul ezúttal is a feladat, hogy a még összességében fel sem derített adatok alapján mérlegre tegyék a „szerencsétlen” királynének még szerencsétlenebb sorsú fiát, uralkodását és az ország sorsában bekövetkezett újabb katasztrófa (Szigetvár 1566) előidézésében ráháruló felelősség mértékét. Élete és a róla szóló korabeli feljegyzések épp oly ellentmondóak, mint azoknak a véleménye, akik az utolsó évtizedekben írtak róla. Egy fejezet is kevés lenne összefoglalni a két véglet, az égisz magasztaló és a sárba tipró pólus közé felsorakozó állásfoglalásokat. Az unitárius írók a magyar ifjúság újabb Szent Imrét látják benne, mások a tehetetlenség, az enerváltság megtestesítőjét, aki végül is a végvárakért vívott élethalálharc helyett a véget nem érő hitviták árkádjai alá menekült, megadva magát az olasz, lengyel, sőt a nemzetközi szabadgondolkodást képviselők köréje gyűlt táborának.

Ismét megkerülve e számtalan nyitott kérdést, szándékosan mindössze arra kívánok választ adni: milyen szerep várt a hazai reneszánsz kultúra kivirágztatásában a Rex invictissimusnak, Mátyásnak koronázatlan utódjára, a mindössze 30 évig élő ifjabb Szapolyaira? A választ itt is elsősorban a könyvtárakban, külföldi levéltárakban lappangó, ismeretlen vagy ki nem adott levelek, jelentések adataiból próbálom összeállítani. Ezeknek az adatoknak ismerete nélkül aligha lehet tárgyilagos képet alkotni a nagyreményű „Rex Transylvaniae”-ről, Erdély első fejedelméről, a Szapolyai-Jagelló-Sforza örökség várományosáról. Annak ellenére, hogy ellenfelei gyalázták apját, Magyarország ragályának nevezvén Szapolyai Jánost („Lues Patriae”) és – mint láttuk – nem sok jót mondtak édesanyjáról sem, mégis érdemes lesz Paolo Tiepolo velencei követ 1557. okt. 12-én írt jelentését is figyelembe venni, aki ezt mondja az akkor 17 éves magyar királyfiról: „a kor egyik legkiválóbb fejedelme válhat belőle”.

Az olasz neveltetésű János Zsigmond körül egyre több itáliai gyűlt össze: orvosok, kereskedők, katonák, merész szabadgondolkodók. A szakirodalom az utóbbi évtizedekben különösen az inkvizíció elől Erdélybe menekülő hitújítók szerepét taglalta. Blandrata és társai itt találtak otthonra. Ezt a kérdést most tehát nem érintjük, helyette azonban egy másik olaszra terelem a figyelmet, Blandrata ellenfelére, Giovanandrea Gromo testőrkapitányra, aki teológiai okfejtések helyett a legreálisabb kérdésekre is válaszolni tud nekünk a Vatikáni Levéltárban található levelei, valamint a Firenzei Biblioteca Nazionaleban őrzött kézírata alapján. A fiatal uralkodó személyéről, viselkedéséről és a körülötte kavargó szellemi zűrzavarról egyik olasz sem jegyzett fel annyi adatot, mint testőrkapitánya. Míg Blandrata háttérből irányította és észrevétlenül befolyásolta a mellette élő Szapolyait, addig Gromo egy csapásra szerette volna elintézni az ügyet, még hozzá radikálisan, saját honfitársának, Blandrata doktornak akár erőszak útján történő eltávolításával. De a szálak messzebbre nyúlnak... Nem irodalmi műfaj szerint, hanem valódi értelemben vett, eleven drámának vagyunk megint szemtanúi a testőrkapitánynak Erdélyből küldött jelentései révén. Míg Daniele Barbaro csupán drámai költeményt tudott írni Izabelláról, addig Gromo szemtanúként számol be a fiatal uralkodó lelkéért, illetve vallási hovatartozásáért vívott harcról. Az ún. unitárius mozgalom kutatói többnyire a már „áttért” János Zsigmondról szoktak beszélni, és nem elemezték azt a lelki krízist, mely közel tíz évig tartott, és amelynek utolsó három évéről naplószerűen számol be Gromo, a velencei köztársaság hírszerzője, a Signoria fizetett ágense. Sőt a legfelsőbb vatikáni körök is igénybe vették szolgálatát, még mielőtt Erdélybe indult. Maga számol be, hogy számos uralkodót ismerhetett meg, és a vatikáni körök legutóbb VIII. Henrik angol király udvarában azzal a feladattal bízták meg, hogy térítse vissza a katolikus egyházba. Ami nem sikerült Londonban a király váratlan halála miatt, azt most minden bizonnyal meg fogja tudni tenni Erdélyben. Pontos utasításokat kér és kap az egykori bécsi majd velencei nunciustól, Giovanni Morone bíbornoktól, aki közvetlenül a pápai udvar államtitkárának, Carlo Borromeónak legszűkebb köréhez tartozott. Mivel Erdélynek nincs nunciusa, Gromo „félhivatalos” szerepet tölt be és rajta keresztül méri fel az egyház az itteni állapotokat. Felderítő munkáját észrevétlenül kell végeznie és végzi is, hiszen maga a fiatal uralkodó kérte fel testőrségének megszervezésére. 1564 májusában érkezett Gyulafehérvárra és azonnal találkozhatott nemcsak János Zsigmonddal, hanem az ország vezető tanácsosaival is. A katolikus hitéhez hű Báthory Kristóftól fontos információkhoz jutott: Blandrata orvos olyan helyzetet teremtett az udvarban, hogy a fiatal uralkodó lengyel nevelője, a nagyhírű biológus, anatómus és képzett katolikus teológus Nowopolsi (Albertus Novocampianus) otthagyta Erdélyt. Blandrata ezt azért szorgalmazta, hogy egyik barátját, Alesius Dénest neveztesse ki udvari pappá. Báthory még az időpontot is megmondta, hogy mikortól áldozott maga az uralkodó is „lutheránus módon”: 1563 áprilisától. Bár igyekeznek elszigetelni tőle a katolikus Báthoryakat, a nagytekintélyű Kristóf úr mégis tudott néhány alkalommal négyszemközt beszélni a racionalista teológusok

szemképráztató beszélgetéseitől elbűvölt Szapolyaival. Hogy mi minden ment keresztül az alapjaiban katolikus neveltetésű fiatalember, azt Báthory Kristófnak mondta el: „bárcsak lenne mellettem néhány jól képzett katolikus teológus”.

Gromónak elegendő volt ez a kijelentés, és máris utazott vissza Velencébe (Erdélyből veszélyes lett volna terveiről levélben tájékoztatni a vatikáni köröket!). Még ugyanaz év decemberében, vagyis 1564. dec. 2-án leírja Morone kardinálisnak, hogy nincs minden veszve; itt az alkalmas idő, hogy előbb a jószándékú, minden szépre fogékony uralkodót, a lelki tisztaság valóban csodálatra méltó alakját kiszabadítsák az elszánt „eretnekek” (Csáky Mihály, Bekes Gáspár és Blandrata) csapdájából. Kéri a kardinálist, hogy a szentszék illetékese – vagyis az államtitkár, Carlo Borromeo – azonnal küldjön egy nunciust, aki magát a pápát képviselné és egy igen képzett, disputákban járatos teológust. Még a személyt is megjelöli, bizonyára az általa jól ismert dominikánus fra Gabriele da Veneziát. Gromo azonban sokkal realistább, semhogy ne ismerné az ilyenkor nehézkesen csikorgó diplomáciai gépezetet, ezért tovább gördíti fantáziájának lavináját: ha mindez nehezen lenne keresztülvihető, akkor álruhában jöjjön vele néhány pap, hiszen úgymint zsoldosok toborzását bízta rá „Erdély királya”. De ha még ezt sem engednék meg, legalább nézzenek körül az itáliai fejedelmek udvaraiban, mert itt az ideje, hogy menyasszonyt hozzanak, méghozzá katolikus lányt Gyulafehérvárra. Valóban reális terv: az álmodozó, metafizikai régiókban élő fiatal uralkodót a szerelem mámorával vissza kellene hozni a mindennapi életbe. És ha nincs principessa, jó lesz tüzesvérű velencei patrícius leány is. Ezt már viszont a Signoria figyelmének felkeltésére szánta. Gromo ugyanis az az ember volt, aki nem egykönnyen adta meg magát és egyszerre több vasat is melegített sokszor fantasztikusnak tűnő tervei kohójában. A patrícius leányra például azért gondolt, mert így Erdély a velencei Respublicával még perszónálunióba is léphetne. Ez már viszont mosolyra készítette a Signoria nagyon is reális politikusait, és gyorsan leintették, lehűtötték a vérmes fantáziájú ágensüket: ne mártsa bele magát olyan ügyekbe, melyekkel nem bízták meg. A vatikáni diplomácia azonban, de a Signoria római követe is, Marcantonio da Mula, aki később a Vatikáni Könyvtár igazgatója lett (Cardinale Amulio) nagyon használhatónak vélték Gromo javaslatait. Hol értékelhették volna jobban ezeket a terveket, mint épp Rómában, ahol jól tudták, hogy a kor bevett szokása szerint egy ország vallási állapota – különösen a reformáció évtizedeiben – mindenekfelett attól függ, hogy az uralkodó és a vezető tanácsosok, latifundiumok vagy várak, városok urai milyen állást foglalnak el a hitviták pergőtüzében. Akié a hatalom, azé a vallás, a felekezeti hovatartozás, melyet szép szóval, de inkább erőszakkal rákényszerítenek a tájékozatlan lakosságra. A „cuius regio, eius religio” elve lényegében ezekben az évtizedekben volt érvényes! Érthető tehát, hogy Morone kardinális egyenest azután érdeklődött Gromónál, hogy dolgozzon ki egy tervet, hogyan lehetne János Zsigmondot az új eszmék örvényéből nemcsak visszarántani, hanem rajta keresztül Erdély népét visszahozni a római egyházba.

De Gromo kapitány Blandratáék egy másik csapdjára is felfigyelt. Levelei nem hagynak kétséget az iránt, hogy Szapolyai nemcsak olasz zsoldosok toborzásával, testőrségének megszervezésével bízta meg, hanem egyéb céljai is voltak. Az intrikák felfedésében igen járatos Forgách Ferenc szintén ír arról a nem nagyon ismert Blandrata-féle manőverről, melynek lényege: megszerezni – lehetőleg csellel, vagy nem nagy áldozat árán – a szászok fellegrátát. A nagy kiváltságokkal rendelkező Nagyszében birtoklása valóban kulcskérdést jelentett gazdagsága miatt, de meg azért is, mert a szerényebb újításokkal is beérő lutheri tanok fontos bázisa volt. Forgách szerint épp az újonnan érkező itáliai zsoldosoknak, illetve Gromo testőreinek is fontos szerepük lett volna a Blandrata által szorgalmazott terv kivitelezésében. Csakhogy az ellenreformátor lelkületű kapitány aligha vállalkozott volna erre a feladatra; hisz épp eleget morgolódtott, hogy az ifjú Szapolyai szolgálata révén akarva, nem akarva a római és a genfi inkvizítorok elől Erdélyben megbúvó honfitársának,

Blandratának pozícióját erősíti és biztosítja. Felháborodva írja egyik jelentését a másik után és burkoltan céloz arra, hogy ha kell, erőszakkal is eltávolítja az útból az eretnek tanokat hirdető Blandratát! Türelmetlenül várta Rómából vagy Velencéből az erre vonatkozó utasításokat, de megbízói néma hallgatásba burkolóztak.

Gromo még most sem adta fel a reményt! Hozzálatott egy hosszabb beszámoló megírásához, de ezt nem a kardinálisoknak és nem is a velencei uraknak szánta, hanem Cosimo de Medicinek, Firenze és Siena nagyhercegének. Véleményem szerint azzal a céllal látott hozzá a *Compendio* címen ismert, mindmáig a firenzei levéltárban őrzött kézirat megírásához, hátha sikerül egy Medici-menyasszonyt szereznie „Erdély királyának”. Színes stílusban és nagy rokonszenvvel megírt, 48 lapra terjedő írása nélkülözhetetlen forrásként kezelendő; az erdélyi állapotok árnyaltabb feldolgozására vállalkozó történészek és kutatók számára ugyanis számos adat található benne (földrajz, ipar, kereskedelem, várak, városok, erődítmények, népfajok, nemzetiségek, szokások, hiedelmek stb.).

De nekünk itt most mindennél fontosabb az a portré, melyet uráról – akit előszeretettel Erdély királyának nevez – készített a *Compendio*-ban. Hitelességéhez nem fér kétség. Évekig élt közvetlen közelében, ismerte természetét, jó és rossz tulajdonságait. Gromo szerint János Zsigmond középtermetű, bőre halvány, homloka magas, haja szőke, szeme kék, arca hosszúkas, nyaka vékony, mellkasa domború, ujjai hosszúak, keze különösen szép, inkább nőies; nagyszerűen lovagol, legnagyobb kedvtelése a vadászat, az íjat nálánál senki jobban nem kezeli; jól táncol, de a birkózásban legyőzik.

Íme a robusztus és bálványozott Hunyadi Mátyás késői utódja. Kezdetben még részt vett a csatákban; de később egyre inkább befelé fordult, mély melankólia borult lelkére. Ha Gromo szavait kiegészítjük mások megfigyeléseivel, Forgáchéval, Szamosközi Istvánéval, akkor még pontosabbak lesznek a portré vonásai. A hosszú ujjak eleve kínálják a hangszerek mesteri kezelését. És valóban kitűnően játszott lantton, virginálon. A melankólia és a kék szem eszünkbe juttatják Forgách jellemzését: órákig ült csendben, gondolataiba merülve, szemét egy fix pontra szögezve. Lehet-e csodálkozni azon, hogy a kardot ügyesen és rettenetes erővel használó urak: Fráter György és a többi János-párti katona nem ilyen típusú nemzeti vezérre, hősre, királyra vagy akár fejedelmre áhítoztak? Nem volt-e igazuk a Kendyeknek, Bebeknek és a többieknek, akik már serdülő korában ki akarták szakítani a gyulafehérvári palota olasz-lengyel kegyenceinek köréből? Az ország népe – és nemcsak Erdélyben, de a királyi Magyarországon is – titokban még mindig bízott a fordulatban, még nem felejtették el a Habsburg-király hívei sem, hogy minden pártoskodást félretéve, mire voltak képesek az urak az erdélyi és székely csapatokkal egyesülve 1551 őszén Lippa visszahódításakor. Titokban minden katona hitte és tudta, hogy csak egy Hunyadi típusú hadvezérre lenne szükség, és az ország egy emberként fogna fegyvert a török kiűzésére. Forgách fogalmazta meg a tényleges helyzetet: „Nem a katonák hiányoznak a vezérek mellől, hanem a vezérek a katonák mellől”.

Ez azonban csak egyik oldala a kérdésnek! A reneszánsz kor embere ugyanis sokoldalú volt, és nem okvetlenül a csatateren, harcok közepette akart kitűnni. Ha körülnézünk az európai principék [fejedelmek] népes táborában, elég példát találunk arra, hogy a feltűnni akarás és a különködés éppúgy szerepel az építészet, festészet, szobrászat pártolásában, mint színházak, zenekari koncertek rendezésében, az alattvalók szigorú erkölcsi életének előírásában vagy a normák teljes mellőzésében. János Zsigmond esete egészen egyedülálló; neki egyre inkább a hitvita, a disputa volt a szenvedélye. Amikor ezt Gromo kapitány észrevette, szorgalmazta, hogy Róma siessen a segítségére, küldjön legalább egy éles eszű, művelt, olasz társalgót, aki le tudja majd kötni a fiatal uralkodó igazságokra, jóra, szépre szomjas lelkét.

Bár egyelőre filológiai pontossággal igazolni nem tudjuk, de összefüggései miatt mégis nagy a valószínűsége annak, hogy Gromo kérése eljutott Velence szellemi vezetőihez, vagyis

nemcsak politikusok, egyházi diplomáták figyeltek fel Erdély fiatal urára, hanem akadémikusok, költők, írók is! Mint láttuk, Gromo a Signoria alattvalója volt, ott élt családja is és szoros kapcsolatban állt az ottani nunciussal, sőt azokkal a személyekkel is, akik hosszabb-rövidebb ideig a Vatikánban hivatalnokok voltak. Ezek közé tartozott Dionigi Atanagi is, a kor egyik írója, költője, történésze, egyetlen szóval kifejezve: humanistája. A jelek szerint igen jól ismerte az erdélyi udvart, mindenekelőtt annak uralkodóját, „II. Jánost, Magyarország választott királyát”. Ennek ékes bizonyítéka az a verses antológia, melynek Atanagi az összeállítója és szerkesztője és amelyet Erdély urának szánt. A 111 költő 800 versét 1565-ben küldte el a gyulaféhegyi udvarba. A velencei Lodovico Avanzónál kinyomtatott verseskötet címe jól tükrözi, hogy Atanagi a lingua volgare költőinek nemcsak ismerője, de barátja is (*De le rime di diversi poeti toscani* – Toszkán költők versei). Ugyanebben az évben, 1565-ben két kötetre valót adott közre a Petrarca-követő kortársak verseiből; az első kötetet P. Bonarellinek, a másodikat a mi Szapolyai Jánosunknak dedikálta: Nagy teljesítmény részéről. Még fontosabbá válik az egész, ha a mi oldalunkról kiindulva szemléljük! Nemcsak arra kellene választ kapnunk, hogy ki is tulajdonképpen a kötet szerzője, hanem arra is, hogy milyen szempontok játszottak közre János Zsigmond személyének kiválasztásában? De az sem közömbös, hogy honnét szerezte Atanagi azokat az értesüléseket, melyeket a hosszú ajánlás szövegében olvashatunk? Ez irányú kutatásaimnak itt most csupán végső eredményeit adhatom elő.

Már önmagában az is sokat mond, ha Atanaginak 1565 előtti életéről, közéleti és irodalmi tevékenységéről tájékozódunk. Perugiai tanulóévei után 1532-től hosszú ideig Rómában élt egy prelátus titkáráként. Megnyílt előtte a előkelő urak, főpapok, humanisták és akadémikusok világa. Az ottani körök irodalmi nagyjával kötött barátságnak köszönhető, hogy annyi nevezetes humanista adta később verseit, leveleit antológiái számára: G. Guidiccioni, C. Tolomei, A. Caro, G. M. Gilberti, P. Sadoletto, B. Tasso, G. Ruscelli. Számunkra különösen fontos Paolo Giovio történétíróval, Pietro Bembo kardinálissal és a kor egyik legnagyobb zsenijével, Michelangelóval létrejött kapcsolata, illetve barátsága. Hogy lényegében mi is volt Atanagi igazi hivatása, nehéz lenne egyértelműen meghatározni: író, költő, kritikus, fordító, kiadó-szerkesztő, elméleti problémákkal foglalkozó akadémikus, aki a történelemben és a történetírásban rejlő értékekről értekezik (*Ragionamento sulla eccellenza e perfezione della storia* – Értekezés a történelem nagyszerű voltáról és tökéletességéről). Mestere a népszerűsítő, anekdotákkal élénkítő életrajzoknak is. Két adat elegendő annak felméréséhez, hogy milyen megtiszteltetésben részesítették Atanagit a kortársak. III. Gyula pápa „cittadino romanóvá”, római polgárrá tette; 1555-ben pedig jelen lehetett a konklávé, vagyis pápaválasztó gyűlésen, melyen Cervini kardinális lett új pápa, II. Marcel néven. Mivel a konklávé csak legszűkebb kör vehet részt, Atanagi tekintélyéhez nem fér kétség.

Közel 20 évi római tartózkodás után Velencében folytatta tevékenységét; az Accademia della Fama titkáráként elmélyülten dolgozik retorikai művén és fáradhatatlan gyűjti petrarcista költőtársainak verseit. És itt következik az imént már megfogalmazott kérdés, vajon ki figyelmeztette Atanagit, hogy a 800 olasz versből álló gyűjteményét János Zsigmondnak ajánlja? Feltételezem, hogy az a kör, melynek tagjai közt vatikáni diplomáták, velencei tisztviselők, a Signoriához befutott jelentések magas rangú őrzői voltak. És az sem kizárt, hogy Gromo testőrkapitány maga is ismerte a történelmi események iránt mindig is érdeklődő historikust, Atanagit. Mindenképpen olyan személynek kellett lennie, aki pontos adatokat közölt az íróval, olyanokat, melyek a dedikációban olvashatók: „Isten rendkívüli oltalma alatt él Fenséged. Isten volt ugyanis az, aki Budán, a királyi székvárosban királyi szülőktől engedett születni és születésed után nyolc nappal mindjárt királlyá is választattál nagyérdemű atyádnak, I. Jánosnak halála után közvetlenül. Isten volt az, aki az ország urainak bátorságot adott, hogy Fenségedet megvédjék erőnek erejével a Budát ostromló hatalmas hadsereg ellen. Isten volt az, aki hitünk egy ellenségét (a szultánt) küldte Fenséged

megmentésére... Fenséged jelen volt, amikor Édesanyja, a kegyelmes Izabella királyné átadta Erdély feletti uralmát és a drága királyi koronát... ennek átadásánál olyan szavakat mondtál, melyek nem gyermekhez illenek, hanem olyan győzhetetlen királyhoz, aki a balszerencse következtében hatalmát nem tudja gyakorolni. És ki ne tudná eléggé értékelni azt a nagylelkű tettet, melyet az ellened többször elkövetett árulásért halálra ítélt Forró Miklóssal cselekedtél. Amikor ugyanis őt a veszthelyre vezették, Te jóságosan újból megkegyelmeztél neki. És mily bátran viselkedtél 1562-ben, amikor kettős balszerencse támadta meg Fenségedet: a súlyos gyomorbeteg és Balassa Menyhért árulása. Ő akkor az egész ország főkapitánya lévén nagy károkat okozott, mert fellázítva a székelyeket, súlyos veszélyt jelentett, és Te mégis mindezen úrrá lettél!”

E néhány kiragadott mondat is meggyőzi az olvasót arról, hogy a történész Atanagi feltűnően jól értesült az Erdélyben történt eseményekről. A dedikációban még arról is tudósít az író, hogy bár a választott király már 24 éves, mégis oly tiszta erkölcsű, oly érintetlen, mint ahogy édesanyja szülte. Ez pedig ebben a romlott világban szinte csodával határos.

Ha most ezeket a mondatokat összevetjük a testőrkapitánynak azzal az eltökélt szándékával, hogy Szapolyainak és a vatikáni diplomáciának határozott kérését valóra váltva, itáliai principessát keres ura számára, érthetővé válik „e királyi és hősies fokban gyakorolt erénynek” emlegetése. És tegyük hozzá az ajánlásban külön kihangsúlyozott olaszok iránti rokonszenvet: „...e könyv olasz nyelven van írva, azon, melyet Fenséged annyira szeret és élvez. Sőt annyira bízik az olasz népben, hogy még testőrségét és annak kapitányát is olaszokból választotta.” Már csak a kapitány nevének kimondása hiányzik. E feltűnő összefüggésen kívül azonban van még egy elgondolkoztató dolog; az ti., hogy nem szerepel annak a másik olasznak a neve, a hithű Gromo ádáz ellenségéé, Giorgio Blandratáé, aki szintén a fejedelem legszűkebb köréhez tartozott. Ismervén Atanagi egyházhi magatartását, sőt azt a művét, melyben a tridenti zsinat szigorú kánonjait és határozatait gyűjtötte össze, érthetővé válik az inkvizíció halálbüntetése elől épp Erdélybe menekülő honfitársának, de még nevének, jelenlétének, szerinte szerfölött kétes szerepének is elhallgatása. Gromo beszámolóiból imént már láttuk, hogy megérkezésének hónapjaiban – vagyis éppen akkor, amikor Atanagi a dedikáció szövegéhez szükséges adatokat összegyűjtötte – még erősen hitt abban, hogy sikerül Blandratáék befolyását csökkenteni vagy teljesen visszaszorítani. Ennek tükrében nem minősíthető tévedésnek, legfeljebb vágyálomnak, naivitásnak a dedikáció eme mondata: „...Fenséged a katolikus vallásnak mindig tükre és példaképe volt...” (Ekkor már „lutheránus módon” vette magához Blandrata hatására az úrvacsorát.)

Daniela da Voltera: Michelangelo arcképe

A 248 lapból álló verseskötet természetesen számos egyéb ínycsikmánya tartogat a reneszánszkutató számára, legyen az olasz irodalmár vagy nyelvész. Hiszen az antológiai függelékében sok mindenről ír Atanagi (az olasz irodalmi nyelv szabályairól, helyesírási szabályok alkalmazásáról stb.). További kutatások bizonyára feltárják majd azokat az elemeket, melyek az antológiába felvett neves írók és az olasz reneszánsz irodalomelmélete közötti összefüggéseket világítják meg (L. Alamanni, G. Cavalcanti, A. Citolini, GC. Delminio, A. Navagero, S. Speroni, A. Thebaldeo, C. Tolomei, D. Veniero).

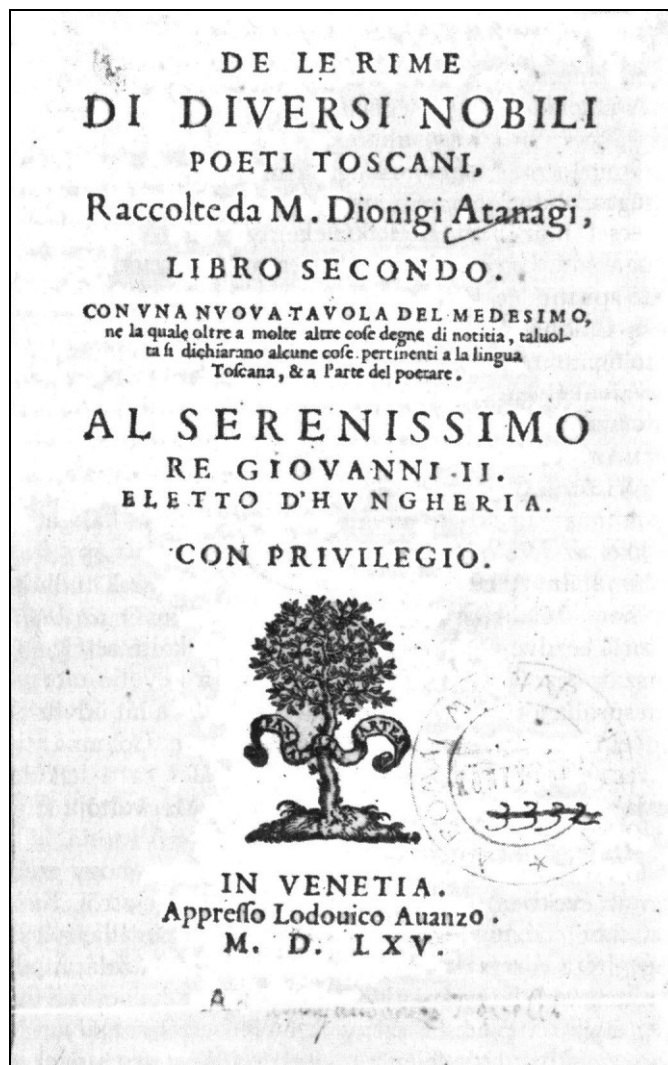
Atanagi kötetének egy másik érdekessége a manierizmussal való szoros kapcsolatában rejlik. A hazai reneszánsz költészetre való hatása még tisztázatlan annak ellenére, hogy hat csoportba lehet foglalni azokat az „ötleteket”, költői fogásokat, hangulati elemeket, melyek az Atanagi-kötetben épp úgy megtalálhatók, mint a legnagyobb magyar reneszánsz költőnek, Balassi Bálintnak költészetében. Azt mindenképpen sikerült megállapítanunk, hogy az erdélyi fejedelmi udvarban nem voltak ismeretlenek később sem az antológiában szereplő olasz költők. Közülük pl. Giovanni della Casa nevével még találkozunk Mosto ún. Gyulafehérvári madrigáljainak hatszólamú kórusművében.

Michelangelo versei

A 111 költő közül most hadd emeljek ki egyet, akire nemcsak Atanagi volt büszke, hanem hazai vonatkozása miatt mi magunk is. Mindössze két versét találjuk az antológiában, de ennek a 28 sornak is története van, és érvényes rájuk az, amit a kortárs Berni mondott, összehasonlítva írójukat más versfaragók verseivel: „Ő dolgokat mond, de ti szavakat csupán”. Michelangelo két spirituáléjáról van szó. És sietek hangsúlyozni, hogy az aggastyán

mesternek ezt a két költeményét maga Atanagi kérte el és kapta meg szerzőjüktől és – ahogy ezt az utolsó évtizedek legnevesebb Michelangelo-szakembere, Tolnay Károly kérésére levelében megírta – mindkét vers először ebben a János Zsigmondnak dedikált velencei kiadásban jelent meg. Ezt az egyetemes Michelangelo-bibliográfia is rögzíti. A két költemény megértéséhez mindössze annyit kell megjegyeznünk, hogy abból az időből való, amikor Michelangelo már teljesen magára maradt; meghaltak leghűségesebb barátai, és ő maga írja, hogy sem a véső, sem az ecset már nem ad lelkének, nyugtalan szellemének nyugalmat. Olykor még így is ír egy-két szonettet, elmélkedő spirituálét. Ezeknek ihletője a már rég meghalt Vittoria Colonna (nevével szintén többször találkozunk az antológiában), az a marchesa, akinek hatására – saját szavaival élve – megtért. A szintézis szellemében dolgozó művészettörténeti kutatás ugyanerre a megállapításra jutott. Az olasz *devotio moderna* mozgalmáról van szó, melynek Vittoria Colonna és az a Pole (Pool) kardinális voltak – sok más nagy szellemmel együtt – a legfőbb hangadói, akikkel az idős mester rendszeresen találkozott épp Pole otthonában. A belső megtérésnek, konverzióknak tudható be, hogy Michelangelo alkotó művészetében – az *Utolsó Ítélettől* kezdve szobrain, rajzain keresztül költészetéig – új korszak kezdődött. Teológiai síkon ez a devotio-mozgalom súrolja a lutheri „sola fides”-t (egyedül a hit üdvözít). Figyelmeztették is erre a kardinálist, de Colonnát is. A verseskötetben található két spirituálét ez a lelkület hatja át. A Golgotán keresztre feszített Megváltója előtt találjuk őt most is, ahogy annak idején Vittoria írta: „Krisztus képével a szívében”. Nem véletlen, hogy ezekben az években annyi rajzot készített a keresztről. És jó eszünkbe idézni a művészettörténészek megállapítását, hogy itt a forrása a keresztfeszítés új ábrázolásainak. A reneszánsz hagyomány halott Krisztusa helyett az övé még él és rettenetesen szenved. Vele beszél a Kálvárián négyszemközt: látja fején a töviseket, tenyerén a szögeket. A *Scarco d'una* kezdetű költemény elemzése ugyanahhoz a konklúzióhoz vezet, mint amihez utolsó alkotásainak analízise. Tolnay ezeket belső imáknak nevezi.

Levetve kínos, lomha terhemet,
én jó Uram, s a világtól eloldva,
szörnyű veszélyből édes nyugalomba,
fáradt, roncs hajó, hozzád sietek...
(Rónay György fordítása)

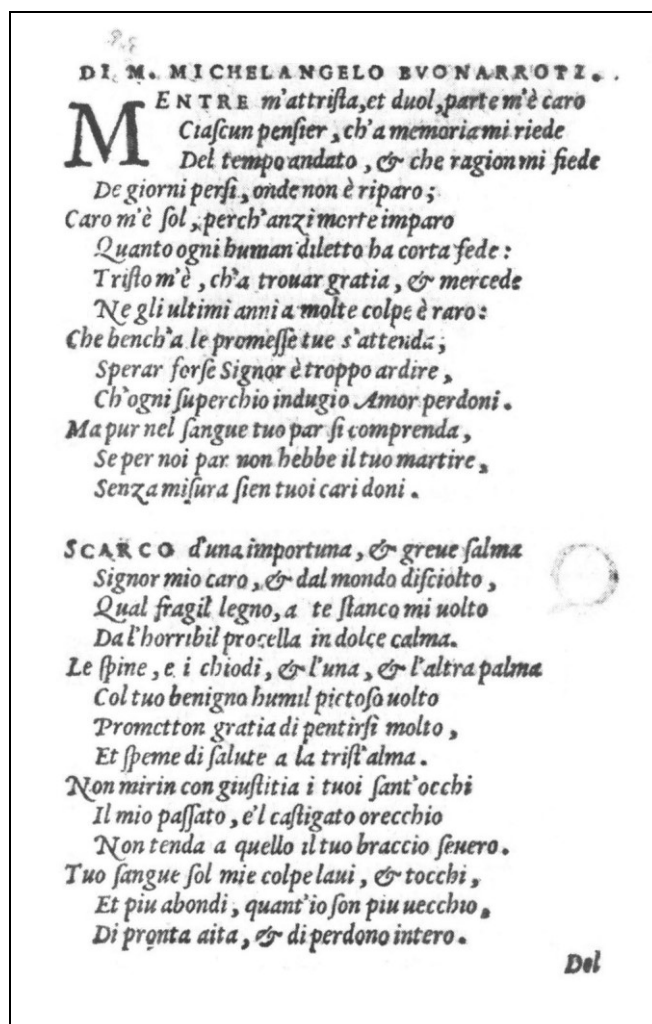

Atanagi olasz antológiájának címlapja

A kép önmagától beszél! A valamikor harcias, még a pápával is vitatkozni merő, emberfeletti energiával dolgozó művész most fáradt, roncs hajóként áll teljesen egyedül a kereszt tövében, és azért imádkozik, hogy bocsánatot kapjon: „és ne emeld rám szigorú karod”...

Csak véred mossa vétkeim fehérre,
s minél vénebb vagyok, adj nekem annál
gyorsabb vigaszt, bővebb bocsánatot.

Szavaiból szabad utat tör a belső fény, az üdvözülés érzése, a roncs hajó hazaérkezése.
Amikor átadták János Zsigmondnak az antológiát és benne ezt a költeményt,
Michelangelo már nem élt.

Atanagi antológiájában található két Michelangelo-szonett

Az eddig tárgyalt témák elsősorban művelődéstörténeti kategóriákba tartoznak, ami azt is jelenti, hogy látszólag nem közvetlenül hatnak az események politikai alakulására. Célunk nem is lehet más, mint rámutatni kultúránk kibontakozásának rejtett erőforrásaira, jelen esetben arra a folyamatra, mely a nagyhatalmak akarától függő, némi önállósággal rendelkező országgrészben, Erdélyben létrehozta a magyar művelődés egyik legszebb korszakát. A politikai kereteken belüli kultúra formálódása, illetve tudatos formálása az utókor számára sokkal fontosabbá válhat, mint a Fátum játékszerévé vált és sorozatos kudarcokkal kínlódó magyar állami élet. Így válhat egy államférfi kimagasló, sőt nélkülözhetetlen személyé a művelődéstörténet mérlegén, míg a külső sikereket, politikai sakkhúzások, háborúk sikereit vagy sikertelenségeit mérlegelő történetírás szerint negatív, sőt ártalmas is lehet a tevékenysége, de még személyisége is. Érvényesek ezek a megállapítások különösen Izabella és Szapolyai János Zsigmond esetében, hiszen valóban szánalomra méltó még csak nézni is az évről évre, sokszor hónapról hónapra változó, sorsukat kívülről irányító és meghatározó eseményeket, politikai csapdákat. Amilyen mértékben kiábrándító politikai sikertelenségeik regisztrálása, olyan mértékben csodálatra méltó és imponáló a kultúrát befogadó, abba belekapaszkodó, azt asszimiláló és sajátosan továbbadni tudó készségük. Példaként itt áll előttünk a külföldi áramlatok pergőtüzébe került, 25 évesen is megtört, soha meg nem koronázott, csak „választott” (vagyis „címzetes”) király, három nagynevű dinasztia

reménytelen hajótöröttje, János Zsigmond. Harcol érte a római pápa, a francia király, a félelmetes török szultán, féltékeny rá a bécsi császár-király, de egyetlen nő sem vállalkozik arra, hogy feleségül menjen hozzá. Tízéves kora óta hitegetik Bécsben, Firenzében, Velencében. Külön „futárt” menesztenek érdekében Londonból Gyulafehérvárra Gromo kapitány személyében. Végül ő is magára hagyja, és mindössze egy verses antológiát ad át neki. Még egy szellemes társalgót, egy „amorevole compagno”-t sem tudott szerezni számára, hogy ellensúlyozza az anyagi világ realitása helyett a teológiai szabadgondolkodás, (– végső fokon a madáchi egy „i” betű feletti élethalálharcot felújító homousion avagy homoiusion –) a racionalizmus metafizikai világába csalogató Blandratát. A politikai élet színpadán ez utóbbi maradt a győztes. Még számtalan és mindmáig hozzáférhetetlen titkos jelentés tudná csak felderíteni azokat az okokat és körülményeket, melyek végül is kudarcra ítélték a mindenre elszánt Gromo vállalkozását. Nem a lehetetlenségek, a posszibiliák és a futurabiliák körébe tartozik az a kérdés, hogy ha oly könnyen sikerült eltenni az útból a római egyház felszentelt bíborosát 1551. december 17-én Alvincen, mi lehetett az oka annak, hogy 15 évvel később a már máglyahalálra ítélt és Genfből is szökni kényszerült szentháromságtagadónak, Blandratának sikerült életben maradnia? Tény az, hogy míg az erdélyiek körében futótűzként terjedt a hitkérdések körüli korlátlan szabadság feletti mámor – ahogy ennek Heltai önfeledten hangot is adott –, addig külföldön Szapolyai nevének egyre rosszabb lett a híre. Különösen tervezett isztambuli látogatásának, majd 1566-ban a zimonyi tisztelgő látogatásának híre rémisztette el Nyugatot, mely megdöbbenve vette tudomásul, hogy Szigetvár elesett. Mindenki bűnbakot keresett. Giacomo Soranzo azt jelentette Konstantinápolyból, hogy Erdély fejedelme barátsága jeléül felajánlotta a török seregnek téli szállásul saját országát. Most már nemcsak Blandrata, de a porta is markában tartja az egyre bizonytalanabbá váló János Zsigmondot. II. Szelimnek nagy tervei vannak vele: be akarja keríteni a Habsburgokat; ehhez a francia király szövetségére is szükség lenne. Mahmud béget külön azzal a céllal küldik IX. Károlyhoz Párizsba, hogy megszerezze Szapolyai számára Margit hercegnő („Reine Margot”) kezét. Ezután következnek a lengyel trón, melyre jagellói származása révén tarthat igényt. Ezzel Konstantinápolytól egészen a Keleti-tengerig terjedne a török befolyás.

Olykor nem felesleges ilyen politikai játszma körvonalait is figyelembe venni, hogy annál jobban megértsük a szőke hajú, kék szemével messze távolba tekintő, már királyi címéről is szívesen lemondó erdélyi fejedelmet. A török császár tervei még a Konstantinápolyal szimpatizáló francia udvar számára is félelmetesek voltak, és érthető, hogy Valois Margit is kosarat adott az egyre jobban befeketített János Zsigmondnak.

Így teljes erejével alattvalóinak boldogulására fordította idejét. Maga elnökölt teológiai hitvitákon, azok végzéseit a nyomdába vitelük előtt saját kezével korrigálta. Iskolák szervezésével foglalkozott. Olyan tanárokat kívánt meghívni, akik műveltté nevelik az ország népét. Mindenki előtt kinyitotta Erdély kapuit, csak a jezsuitákról nem akart még hallani sem. Amikor megtudta, hogy egykori bécsi nagykövete, Báthory István, aki pedig miatta két évig még fogságot is szenvedett Bécsben, saját birtokán, Somlyón otthont akar nyújtani a katolikus egyház legmodernebb és lejobban képzett szerzeteseinek, elhidegült tőle, és Báthory kegyvesztett lett az udvarban. Ekkor már minden dogmától irtózott. Olvasott, zenélt, koncerteket rendezett apja egykori udvari zenészenek, a világot járt brassói Bakfark Bálintnak társaságában. Palotájának termeit szépítette, freskókkal, kárpitokkal díszítette. Otthont adott mindannak, amit 100 évvel azelőtt megalkotott „Mathias Rex invictissimus”, és amit 30 évvel azelőtt édesanyja szekereken vagy inkább csak lelke mélyén magával hozott a budai Várból. A „Sventurata Isabella” és koronázatlan fia nélkül Gyulafehérvár soha nem lett volna a magyarországi késő reneszánsz kultúra fellelegvára.

1571. március 14-én, 31 évesen hunyta le szemét a veszített csaták különös győztese.

III. Őrségváltás

Ha van a hazai történetírásnak, a XVI. századdal foglalkozó művelődéstörténetnek tartozása valakivel szemben, akkor az Báthory István. Mind a mai napig nem készült róla, életművéről, külpolitikai koncepciójáról, de még a három részre szakított Magyarországra gyakorolt hatásáról sem eredeti forrásokra épített monográfia. Az utolsó mű, amely tudományos célokat tűzött maga elé, ötven évvel ezelőtt jelent meg Krakkóban, francia nyelven írt önálló tanulmányok formájában. Azóta nemcsak szemléletünk változott meg, hanem felszínre került megszámlálhatatlan adat is, melyet nem lehet figyelmen kívül hagyni.

Ha alakját, egyéniségét, nemzetére gyakorolt hatását mérlegre tesszük, önkéntelenül Mátyás király, Bethlen Gábor vagy, Rákóczi Ferenc nagysága, küldetésstudata jut az eszünkbe.

Az sem elhanyagolandó szempont, hogy jó hírünk a nagyvilágban három és fél évtizeden keresztül a Báthory-korszakban érte el a legmagasabb szintet. Bár a Habsburg-politika mindent megtett e jó hír csökkentésére, igyekezete meddő maradt. Később, a Bocskai-szabadságharcotól kezdve Európát majd elárasztják a Bécsből szándékosan negatív beállítottsággal útnak indított információk a rebellis magyarságról, és a világ mindezt elhiszi. A XVI. század utolsó évtizedeiben azonban – nagyrészt Báthory István jelleme és tekintélye miatt – átmenetileg nekünk kedvez a szerencse.

Tény, hogy Mohács után egyedül Báthorynak sikerült torkon ragadnia a Fátumot és rendeznie sorainkat, sőt beleszólnia Európa népeinek életébe, különösen Kelet-Európában. Elgondolkoztató felfelé ívelő karrierjének útja, sikereinek belső dinamikája, tetteinek mozgató energiája. Az a véleményünk, hogy magyar földön Mátyás király óta őbenne testesült meg mindaz az erény, virtus, melyet a kortársak megköveteltek egy fejedelemtől. Báthory István a későreneszánsz uralkodóinak egyik legrokonszenvesebb alakja. Ezt a lengyel történetírók jobban tudják és hangoztatják, mint a hazai szakirodalom.

Ebben a fejezetben életművének egyetlen témájáról kívánok tájékoztatást nyújtani. A téma különben Báthory Istvánt kezdettől fogva érdekelte, még mielőtt fejedelemmé választották volna. Erdélyi és lengyelországi uralkodása alatt pedig meghatározó tényezőjévé vált magánéletének, sőt bel- és külpolitikájának. Tömören megfogalmazva életművének térben és időben messze kiható, központiá vált témáját, beszámolónknak ezt a címet lehetne adni: *Báthory István és a jezsuiták*.

A szerzteágazó, igen sok vihart felkavaró „jezsuita-ügy” feldolgozása egyszerre több irányba is kényszeríti a kutatói munkát és éppen ezért túlmutat az egyháztörténet keretein. Sőt az eredeti levelek, okiratok adataira épült beszámolónknak nem kisebb feladatot szántunk, mint szerény felhívást az eddigi állásfoglalások revíziójára. Mint látni fogjuk, a magyarországi „jezsuitizmus” történetének első fejezete elszakíthatatlanul beletorkollik az egyetemes és a speciálisan hazai, nemzeti történetírásba, valamint a művelődéstörténet körébe tartozó számos szaktudomány részletkutatásába. Az utóbbi évtizedeknek egyik legkedveltebb témájára, a szellemi áramlatoknak hazai fogadtatására gondolok, melynek tárgyilagos, korhű feltárásához nélkülözhetetlen a jezsuiták itthoni tevékenységének és szerepüknek tisztázása. A régi nemzeti hagyományokhoz való hűséges ragaszkodásnak, ugyanakkor az új eszmék lázas keresésének ez a fejezete Báthory István nevével van szerves összefüggésben.

Őrségváltás Erdélyben

Ezzel a kifejezéssel arra a váratlan fordulatra kívánok utalni, ami 1571 májusában következett be az erdélyi fejedelemségben. Mikor ugyanis március 14-én meghalt a 31 éves János Zsigmond, és május 25-én az erdélyi országgyűlés a somlyói főurat, Báthory Istvánt választotta fejedelemmé, olyan változás állott be, melynek hatását, politikai, kulturális síkon vert hullámaait akkor még csak a külföldi diplomácia mérte fel. Ennek dokumentumait azért ismerjük, mert ekkor már a mai értelemben vett diplomáciai testületek, a követségek intézménye olajozottan működött. Az információk hihetetlen gyorsan jutottak el az akkori Európa legtávolabbi sarkába is. A leveleket vivő gyorsfutárok között találjuk a pápai udvar megbízott postásait is, akik a vatikáni nunciosok jelentéseit egy-két héten belül a római egyház államtitkárához továbbították. A másik információs központ, a Jézus Társaságának nevezett jezsuita rend római központja, vagyis a rend vezetésével megbízott „generális” székháza volt. Loyolai Ignác társasága hihetetlen gyors elterjedésének egyik oka épp abban rejlik, hogy a világ bármelyik részén felállított közösségük vezetője (provinciális, rektor stb.) rendszeresen tájékoztatta a római központot. A példás rendben félretett, megőrzött és katalogizált rendi jelentések mind a mai napig nélkülözhetetlen forrásai a legkülönbözőbb kutatási ágaknak. Épp ezeknek a jelentéseknek, leveleknek, rendi határozatoknak közreadása tette lehetővé, hogy ma már sokkal árnyaltabban tudunk véleményt alkotni a Báthory-korszakról.

Az adatok perdöntően bizonyítják, hogy az európai uralkodók többsége, különösen azok, akik szembefordultak a reformáció egyre radikálisabb változataival, valósággal megkönnyebbültek Báthory fejedelemmé választásának hírére. A diplomáciai futárposták már három héttel a választás után megérkeztek Madridba, Párizsba és természetesen elsőként Rómába (1571. jún. 14.).

Giovanni Michele velencei követ levelének egyik mondata fejezi ki legtömörebben, hogy mi volt a megkönnyebbülés oka: olyan fejedelem került a trónra, aki határozottan állást foglalt a szélsőséges tanok terjesztése ellen.

Ehhez még hozzá kell vennünk a lutheri és helvét hitvallás követőinek fellelegzését is, hiszen Nyugaton nemcsak a római, de a genfi inkvizíció is máglyára ítélte a szentháromságtagadókat.

Ugyanezekkel a jelentésekkel egyidőben olyan információk is elterjedtek, melyek szintén reflektorfénybe helyezték az új fejedelem Európa-szerte híressé vált jellemvonását, a toleranciát. Valóban ritka esettel állunk szemben: Báthory nem alkalmazott erőszakot, amikor Európa-szerte kegyetlen, sokszor magukkal a keresztény tanokkal össze nem egyeztethető véres terror uralkodott. Balassi Bálint, aki közvetlen közelében élt, azt írja róla, hogy „mansuetus fejedelem”, vagyis jóságos, kegyes, békeszerető. Ez azonban nem a megalkuvást vagy elnézést jelentette, hanem a szabadság tiszteletben tartását mindaddig, amíg a közösség nemzeti és vallási érdekei nem szenvednek csorbát.

Sokan eddig úgy magyarázták ezt a valóban ritka erényét, mint az adott körülmények által diktált egyetlen elfogadható magatartást. Ezek szerint nem erényről, nem Báthory jellemvonásáról van szó, hanem politikai sakkhúzásról – hiszen a fejedelemválasztó országgyűlés közel 80%-ban protestáns, sőt unitárius elveket vallott. Tény, hogy Báthory esküvel ígérte a vallásszabadság tiszteletben tartását. De ez abban a korban nem jelentette azt, hogy a hatalom teljes birtoklásakor, a fejedelmi trón tényleges megszerzése után az eskü ellenére ne nyúljon erőszakhoz, mint annyi kortársa tette is. De Báthory komolyan vette esküjét; olyannyira, hogy ellenségei bevádolták a pápai udvarban a hithű unitárius politikusokkal való együttműködése miatt. Különösen azt nehezményezték, hogy Giorgio Blandratát továbbra is megtartotta tanácsadói között.

Egyre több jel mutat arra, hogy említett toleranciáját nem külső póz és politikai érdek alapján kell megítélnünk. A helyzet és a rábizott ország ismeretének birtokában nem akarta megszegni esküjét, ugyanakkor azonban következetesen végrehajtotta mindazt, amit saját hite, vallása és egyházhűsége megkívánt tőle. János Zsigmond utolsó éveiben ugyanis a négy bevett vallás közül épp az ősi, a katolikus hit megvallása vált szinte lehetetlenné a megkülönböztetés, a burkolt, olykor nyílt üldözés miatt. A katolikus papokat, különösen a szerzeteseket megfélemlítették, kolostoraikat elvették. Az istentisztelethez szükséges eszközöket legtöbbször egyes családok rejtették el, várva azt az időt, amikor újból szabadon gyakorolhatja mindenki saját vallását. 1571-ig azonban úgy alakult a helyzet, hogy az újítók semmiféle katolikus újjáéledést nem tűrtek. A tridenti zsinat szellemében működő jezsuitákat egyenest kitiltották Erdélyből, mint „a legveszedelmesebb szekta” képviselőit.

A jezsuiták beszámolóin kívül János Zsigmond olasz testőrkapitánya, Giovanandrea Gromo is részletesen feltárja a fejedelmi udvarban és a kormányzásban uralkodó viszonyokat. Saját tapasztalatairól ír, nem másoktól hallott eseményeket mond el a Medici-udvarba küldött jelentésében. A Blandrata és Dávid Ferenc befolyása alá került fiatal fejedelem egy ideig még titokban, szobája ablakán keresztül végignézhette a katolikus szertartásokat, miséket, de utóbb magából a gyulafehérvári székesegyházból is kiűzték a katolikus papokat, velük együtt kidobálták a szentképeket, oltárokat és megsemmisítették az orgonát is. Amikor Báthory 1567 júliusában hazatért bécsi fogságából, megdöbbenve tapasztalta uralkodójának, János Zsigmondnak nyílt szakítását, sőt szembefordulását a római egyházzal. Csak találgatásokra vagyunk utalva, hogy mi volt az oka Báthory feltűnő visszahúzódásának a közügyektől, távolmaradása az udvartól. Szamosközy István, az éles megfigyelő szintén tud arról a „pletykáról”, hogy a fejedelem kifejezésre is juttatta Báthory-ellenes érzületét. Egyik alkalommal, egy négyszemközt lezajlott kihallgatáskor János Zsigmond nem fordult arccal feléje, hanem hátat fordítva szólt hozzá.

Hogy mi történt, és hogyan zajlott le a kihallgatás, ma már nem tudjuk. Azt viszont joggal feltételezhetjük, hogy a római hitvallás aposztatája szemére hányta Erdély egyik legtekintélyesebb személyiségének, Báthory Istvánnak tántoríthatatlan hűségét Rómához. Sőt – *horribile dictu* – épp azokban a hónapokban kellett értesülnie arról, hogy Somlyón, ősi birtokán jezsuitákat szándékozik letelepíteni Báthory. Mivel ez nyílt kiállítás, sőt opposíció volt a fejedelem leplezetlen jezsuitaellenességével szemben, ezért a magunk részéről ebben keressük, sőt véljük megtalálni a kettőjük között észlelt elhidegülést. Hiszen a császár foglyát, a fejedelem személyes képviselőjét épp a kiszabadulás, a hazaérkezés után illet volna tárt karokkal fogadni. Ha másként történt, annak nyomós oka lehetett, a személyét ért sérelem.

Gromo testőrkapitány többször is hangsúlyozza, hogy Blandrata szándékának megfelelően a két Báthoryt, Kristófot és Istvánt nem engedték a fejedelem közelébe. A „*colonne della fede cattolica*” kifejezést használja velük kapcsolatban: a katolikus hit oszlopai! Meggyőződésre és bátorságra volt szüksége annak a néhány főúri családnak, mely inkább vállalta a fejedelmi udvar rosszállását, de nem tagadta meg ősei hitét. Számuk ijesztően alacsony: a Tholdy, Telegdy, Keresztúry családokon kívül csupán a Báthoryak maradtak katolikusok, de az utóbbiaknak is csak a somlyói ága, mert az ecsediek protestánsok lettek.

Nem ok nélkül érintjük ezt a kérdést épp Báthory Istvánnal kapcsolatban. Ti. a szellemi áramlatok körébe tartozó tudományos előadások és viták során is többen hangot adtak annak a nézetnek, mely szerint nem egyértelműen igazolt István fejedelem és király katolikumának őszintesége; sokan politikumot tételeznek fel Róma-hűsége mögött.

A hitviták korában valóban nem ritka az az eset, amikor egy-egy dinasztia vagy főúri család a saját pozíciójának megvédése miatt, pusztán hatalmi érdekből állt át a többség felekezetébe. Jelen esetben épp az ellenkező magatartással találkozunk. A somlyói Báthoryak

szemben úsztak az árral, és kiállásuk apolitikusnak ítélandó, hiszen János Zsigmond Erdélyében a megbélyegzett kisebbséghez kötötték a sorsukat. Mindenki tudta, hogy könnyebben boldogulnak azok az urak, akik a szabadgondolkodás útját választó fejedelem kedvét keresték, és vele együtt szélesebben végigjárták a reformáció minden egyes változatát (Luther-Kálvin-Servet, illetve Blandrata és Dávid Ferenc).

1567-től kezdve Báthory minden követ megmozgat, hogy Erdélybe hívja a jezsuitákat. Bizonyára bécsi tartózkodása alatt ismerkedett meg azokkal a rendtagokkal, akik még közvetlen kapcsolatban álltak Loyolai Ignáccal és az első munkatársaival. Tudott arról is, hogy Oláh Miklós érseknek sikerült Nagyszombatban házat, iskolát alapítani számukra. Hallott az első bátor misszionáriusokról, akik Magyarország után az oszmán birodalmat is szerették volna meghódítani. Amikor értesült a nagyszombati tűzvészről, melynek során földönfutókká lettek az ott működő jezsuiták, üzenetet küldött nekik, hogy szívesen befogadja őket saját birtokán. És ettől a szándékától nem tért el később sem. Nem rajta múltott, hogy hosszú éveknek kellett eltelni, mire szándéka megvalósulhatott. Bécs ugyanis megvétózta terveit.

A Habsburg-politika nehezen viselte el, hogy a „csupán” főúri ranggal rendelkező Báthory ekkora rokonszenvenek örvend előbb Erdélyben, majd Lengyelországban, melynek trónjára a császári udvar is bejelentette igényét. A fonák helyzetet már a kortársak is észrevették. Országszerte, sőt a határokon túl, Bécsben is futótűzként terjedt el Bornemisza Péter szellemes, kihívó fricskázása: „Maximilianus császár ugyan meghala mérgébe, midőn ellene egy szegény szolgálóját, somlyai Báthory Istvánt választák az lengyel királyságra” (*Prédikációk* IV. kötete).

Az *Ördögi Kisértetekben* tovább feszíti a húrt és iróniába mártott nyila magát Rudolf császárt célozza meg: azáltal, hogy a Habsburgok helyett az egyszerű erdélyi fejedelmet választották a nagy Lengyelország királyává, nyilván Isten hajtotta végre ítéletét. Akár tetszik egyeseknek, akár nem, „meg kell mondanom: ...íme magyarral töltötte ki Isten az magyarok közt lött csintalanságát...” Így lesz Báthoryból az az „ostor”, akit Isten a magyarokkal „csintalanul” bánó, őket sanyargató császár megleckéztetésére csattogtat a Habsburg-ház felett. A pohár betelt, Bornemiszát Bécsben letartóztatták, de börtönéből megszökött.

Ha az események mögé nézünk, észre kell vennünk, hogy nem csupán a katolikusok és nemcsak a jezsuiták rokonszenveznek Báthoryval, hanem a reformátorok is! Olyannyira, hogy ők ültetik el a nép lelkében a hitvitáknál is egyetemesebb érvényű gondolatot: a magyar nép érdekeit csak olyan uralkodó szolgálhatja, akinek ereiben nem német, hanem magyar vér folyik. Vagyis az ország megmentésének, egyesítésének kérdésében nincs különbség Bornemisza Péter és a magyar jezsuiták bármelyike között. A további tájékoztatás épp erről győzheti meg az olvasót.

Még mielőtt Péter pap, a Balassiak házi prédikátora és Bálint tanítója a fentieket leírta volna, lényegében ugyanezt vetette papírra a dunántúli származású Szántó István, a bécsi jezsuita kollégium filozófiaprofesszora, majd a római Szent Péter-bazilika magyar gyóntatója. A más néven Aratornak nevezett, kiváló képességekkel rendelkező férfi nélkül nem volna olyan hiteles a Báthory nevéhez fűződő jezsuita misszió története.

Szántó ugyanis valósággal az Ég küldöttjének hitte és vallotta az új fejedelmet és néhány nappal megválasztása után levélben kereste fel Báthoryt, hogy meggyőződésének hangot adjon. A választás tényét, különösen pedig azt az elgondolkoztató fordulatot, hogy az erdélyi protestánsok egy ízig-vérig katolikust, sőt jezsuitabarát 'pápistát' választottak saját uralkodójukká, égi jelnek tekinti. Történelmi összefüggéseket sorakoztat fel, és nem kisebb uralkodóval, mint az első, de ugyanakkor szentként tisztelt királlyal, Istvánnal hasonlítja össze.

Több levelét ismerjük, és ezekből össze lehet állítani egy jellegzetesen magyar jezsuita szellemben írt programot, mely lényegében az évszázadok óta „királyok tükre” néven ismert

műfajhoz hasonlítható. Szent István és Báthory István egymás mellé helyezése és küldetésük párhuzamba állítása legfeljebb nekünk tűnik erőltetettnek, de nem azoknak, akik megdöbbenve csodálták Báthory bátorságát már fejedelemmé választása előtt, amikor katonáival szétszórta a birtokán erőszakoskodó fanatikus újhíitűeket és dacolva János Zsigmond szándékával, nem oszlatta fel a kolostorokat. Szántó tudott arról is, hogy Báthory fegyverrel védte meg az egyik Mária-kegyhelyet. Épp emiatt von újabb párhuzamot az ország első királya és a most megválasztott erdélyi fejedelem között: mindketten hivatásuknak tartják a Mária-tisztelet ápolását. Az ifjúságot és a férfi híveket a Mária-kongregációba tömörítő magyar jezsuita így jut el a Patrona Hungariae ősi és ugyanakkor jellegzetesen jezsuita témájának hangsúlyozásához. Szántó rendíthetetlenül hitt Báthoryban!

Az erdélyi őrségváltás sokkal nagyobb port vert fel, mint azt ma gondolnánk. Ennek többek között a Nyugaton üldözött, Erdélyben azonban befogadott, sőt fejedelmi támogatásban részesített, saját nyomdájával propagált unitárius mozgalom miatti aggodalom volt az oka. Gromo szerint Báthory István nem volt különösebben járatos a teológiában, mégis bizonyítani tudjuk, hogy behatóan foglalkozott a reformációt is fenyegető szabadgondolkodó irodalommal és tisztában volt a szélsőséges tanokban rejlő vallási és társadalmi erők robbanásának következményeivel.

Éppen ezért megválasztása után levelet írt a bécsi jezsuita kollégiumban székelő provinciálisnak, az olasz Lorenzo Maggiónak (1571. dec. 14.) és most már nem mint buzgó magánember és nem mint somlyói főúr, hanem mint Erdély törvényesen megválasztott vajdája hivatalosan is bejelenti a jezsuiták letelepítésére vonatkozó szándékát. A provinciális megmutatta Báthory levelét Zakarias Delfino nunciussnak, aki másolatot készített és azt futárral Rómába küldte. A pápa, V. Pius személyesen válaszolt (1572. jan. 23.) és dicsérettel halmozta el egyházhűsége miatt. (Érdemes megjegyezni, hogy Báthory és a pápa levélváltása öt hét alatt zajlott le!) Ki gondolná, hogy az ekkor még Báthoryért lelkesedő Maggio lesz később legnagyobb kerékkötője a jezsuiták erdélyi letelepedésének?

A bécsi udvar gáncsoskodásai

Egy drámába illő kötélhúzás kezdődik. A kötélen egyik végét Báthory István és a mögéje felsorakozó külföldi és magyar jezsuiták tartják a kezükben, a kötélen másik végét görcsösen ragadja meg Miksa császár és fia, Rudolf, valamint az udvar politikájának szócsove, Lorenzo Maggio, aki maga is jezsuita, sőt nagy befolyása van a Jézus Társaság római vezetőségére is. A döntőbíró végül maga a pápa lesz, XIII. Gergely. A levéltári adatok segítségével választ kapunk, hogy a Habsburgok vagy a Báthoryak voltak-e igazi képviselői az ország érdekeinek, sőt magának a római egyháznak, azon belül pedig a jezsuita rendnek?

Minél gyakrabban fordult meg a bécsi udvarban a provinciális, annál jobban meggyőződhetett arról, hogy Miksa császár-királynak egyáltalában nem tetszik Báthory egyre erősödő tekintélye, sőt inkább arra kér fel mindenkit, hogy gyengítsék pozícióit Erdélyben éppúgy mint külföldön. Ezzel a szándékkal magyarázható a Bekes Gáspár-féle lázadás burkolt támogatása a bécsi politika részéről. Ez a politika nem riadt vissza semmitől, még a római pápa rosszallásától sem, annak ellenére, hogy Bécs mindig úgy szerette magát bemutatni, mintha Róma egyik leghűségesebb támogatója volna. Nem volt gátlása Ferdinándnak sem, amikor a bíborossá kinevezett Fráter Györgyöt orgyilkosokkal megölette, és nem tartotta összeegyeztethetetlennek Miksa császár sem Róma iránti hűségével, hogy épp ő gátolja meg a katolikus egyház megújulását Erdélyben. Pedig közismert volt, hogy a fejedelemség területén 500 protestáns prédikátor mellett mindössze 10 katolikus pap és szerzetes működött. Lassan kiderült, hogy mivel Báthory belpolitikai stabilitását a magyar származású jezsuiták erősítették, a császár minden erejével azon van, hogy a rend Erdélyben ne telepedjék le. Nem telt el sok idő és a „csintalanság” napvilágra került. A bécsi diplomácia

ismét rosszul mérte fel a helyzetet és nem számolt a jezsuiták táborában kirobbant ellenállással, mely végül mégis Báthory győzelmével járt.

Az erdélyi fejedelem, majd lengyel király mögé felsorakozott *nemzeti erők jezsuita táboráról* a közvélemény semmit nem tud, ami természetes is, hiszen még az egyháztörténelem sem foglalkozott behatóan az ún. Missio Transylvanica, az Erdélyi Misszió történetével. A hazai történelemtudomány pedig épp az ellenkezőjéről tájékoztatott, kidomborítva a jezsuiták Habsburg-pártiságát, valamint intranzigens magatartásukat az ellenreformáció élvonalában.

Szántó István – akit „robustus hungarusnak”, robusztus magyarnak neveztek társai – nagyon jól tudta, hol kell és kiknél kell felkelteni a rokonszenvet a magyarországi misszió iránt. Ismerte rendjének struktúráját, a római generálisnak, helyettesének és ezek titkárnak hatáskörét és a döntésekben játszott szerepüket. Éppen ezért az információk egész sorát írta meg és küldte el a rend római központjába. 1572. aug. 13-án Nadalhoz, a helyettes generálishoz intézett levelében feltárja hazájának siralmas helyzetét és összefoglalja a tennivalókat.

Ha egyszer ilyen buzgó fejedelem került a trónra, akkor kérését azonnal teljesíteni kell. Már össze is állít egy névsort, kiket lehetne Erdélybe küldeni. A nevek között találjuk a Münchenben tartózkodó Leleszi Jánost, aki súlyos betegsége ellenére a legbátrabb harcosa lett a misszió ügyének. Olmützben is van három magyar társuk, Bécsben pedig magyar novíciusok is jelentkeztek a kollégiumban.

Ezekben a hónapokban még Maggio is támogatta az ügyet, sőt elismerően írt Rómába Szántó buzgóságáról és magyar nyelvű könyvek kiadására vonatkozó terveiről.

A széles perspektívákban gondolkozó Szántó nem elégedett meg azzal, hogy csupán a római vezetőket tájékoztassa az erdélyi és hazai állapotokról. Elhatározta, hogy az Európában szétszórta kollégiumok figyelmét is felhívja, mi minden történt az utóbbi évtizedekben, és hogyan zsugorodott össze a magyarországi katolikus egyház. A legnagyobb veszélyt a futótűzként terjedő unitárius mozgalomban látja és ezért lépéseket sürget a téma megismerésére, taglalására, ami természetesen gyakorlati céllal történnék (disputákra való felkészítés). Óriási aktivitásba kezd: imádságos könyvet, tankönyveket kezd írni és szerkeszteni, hogy időre elkészüljön. Ekkor még úgy gondolja, hogy a római központ gyorsan teljesíteni fogja Báthory kérését, és már a következő évben útnak indulhatnak Erdélybe a jezsuiták.

A siker biztos reményében folytatott tárgyalásokat a rendi központban Antonio Possevino titkárral is, akit Grazban különös élmény ragadott meg: lelkét eltöltötte az olthatatlan vágy a törökök által megszállt országok megtérítésére. A „desiderio speciale”, a különös vágy nem maradt teljesületlen, hiszen ettől kezdve valóban apostola lett az ügynek, és Szántóval együtt Báthory István legodaadóbb hívei és munkatársai közé tartozott.

Szántó „stratégiája” tehát tökéletesen bevált: a rendi központ, a generalizia legfontosabb személyeit megnyerte. Jogosan hihette, hogy ennek tudhatók be az egymást követő intézkedések. A legfőbb előjárók ugyanis Bécsbe rendelték mindazokat, akiket kiszemeltek a magyarországi misszióra. A nemrég közreadott dokumentumok adataiból a hazai szellemi áramlatok történetének egy újabb fejezete állítható össze, ami nélkül aligha lehet a teljes összképet rekonstruálni. Ti. olyan magas szintű tudományos felkészülésnek vagyunk a tanúi, melynek következményei néhány év múlva Erdélyben teremtik meg a robbanásig feszített új légkört.

A kolozsvári disputa előzményei

Még mielőtt folytatnám a bécsi provinciális magatartása miatt kirobbant rendi ellenállás minket érdeklő eseményeit, néhány mondatban előre kell mutatnom arra az 1581-ben

Kolozsvárott megrendezett hitvitára, melyet a hazai szakirodalom – tudomásom szerint – eddig nem tárgyalt, pedig mint látni fogjuk: mind a latin nyelvű jezsuita tézisek könyve, mind az arra adott szintén latin nyelven írt ellenirat felkerült a nemzetközi porondra. Ennek előkészítése számunkra azért igen fontos; mert az egész hazai antitrinitárius mozgalomnak így már megrajzolható az ellenpólust képviselő jezsuita háttere. Fontos összefüggésekre kell tehát rámutatnunk, melyek lehetővé teszik a tárgyilagossabb szemléletet. Az utolsó húsz évben ugyanis a kutatás majdnem kizárólag a hazai szabadgondolkodás oldaláról közelítette meg ezt a kérdést.

Tévesen ítélnék meg a helyzetet, ha minden katolikus akciót, még a szigorúan vett tudományos hitvédelmet (apológia) vagy akadémikus szinten és higgadtan összeállított polémiát, hitvitát, disputát is eleve „ellenreformációs” megnyilvánulásnak tartanánk. Mint annyi gyakran használt fogalmat, az ellenreformációt is meg kell tisztítanunk az idők folyamán hozzáótt, ráaggatott felekezeti és politikai „mellékzöngéktől”. Az ellenreformáción ma általában erőszakos, intranszigenz, sértő, a lelkiismeret szabadságával nem törődő, sokszor fegyveres támadást stb. értünk, mely mögött hatalmi, politikai érdekek állnak. Mi most szándékosan nem erről kívánjuk tájékoztatni az olvasót, hanem a *szellemi síkon mozgó erőpróbáról*. Ezt élesen elkülöníthetjük a felekezetek között kiobbant, gyakran tudatosan provokált szenvedélyek felkorbácsolásával végrehajtott, nemegyszer kivégzésekkel, máglyákkal, templomok, oltárok, orgonák stb. összezúzásával, meggyalázásával végződő atrocitásoktól.

Báthory István tudatosan csak az előbbi tűrte meg, és adatokkal igazolható, hogy kerülte az utóbbi módszert.

Az ideológiai felkészülés az aktuális filozófiai, teológiai témákra szervesen hozzátartozott a jezsuita kiképzéshez. Így magától érthető, hogy központi helyre került a reformáció analízise a biblia eredeti szövegmagyarázatától (exegesis) kezdve a dogmatikai tételeken át egészen a helyi egyházak hagyományainak történeti igazolásáig. A jezsuiták „sikereinek” megvolt a fedezete. Nem a szócsaták kiszámíthatatlan ingoványa volt az a talapzat, amelyen álltak – sőt kerülték a népgyűlések elé vitt vitákat, melyekben hozzá nem értő hangoskodók döntik el: kinek van igaza, kinek nincs. Hitvitákat csak „academicamente” voltak hajlandók folytatni, tehát előre elkészített tételek (tézisek) alapján „szakértői szinten”, teológusok bevonásával és a nép kizárásával. Ez természetesen alapos tanulmányok, speciális stúdiumok nélkül elképzelhetetlen lett volna.

Az eddigiekből érthető lesz mindaz, amit a hazai vonatkozások miatt szükségesnek vélek összefoglalni az ideológiai felkészülésről.

Szántó tájékoztatásaival egyidőben, tehát 1572 körül a jezsuita rend filozófusai, biblikusai, történészei elkészültek néhány olyan művel, melyek rámutattak a lábra kapott legújabb szabadgondolkodás és az egykori arianizmus lényegi és tartalmi összefüggéseire, sőt nézetazonosságára. Külön ki kell emelni a spanyol Alfonso Pisa tevékenységét, mert Szántó és Possevino mellett ő volt Báthory István harmadik és – véleményünk szerint – legfelkészültebb munkatársa. Ez a tudós éveken keresztül előtanulmányokat végzett a niceai zsinat Ariusszal foglalkozó határozatainak tárgyában. 1572-ben megjelent könyve az említett zsinat döntéseit is tartalmazza (*Acta et canones primi oecumenici concilii Niceani*). A hallei kollégium jezsuita növendékei előtt nemcsak saját művét ismertette, hanem kapóra jött a Szántótól származó jelentés is, melyet körözüvény formájában minden kollégiumban felolvastak és tárgyaltak! Tanítványaival disputákat rendezett, felvértezve őket minden későbbi eshetőségre.

A feléledt arianizmusra adott választ egy másik jezsuita, Tucci is, aki a Szentháromságról írt egy könyvet (*Tractatus de Trinitate*). Possevino ezt azonnal elküldi Szántónak Bécsbe, válaszként arra az Erdélyben nyomtatott unitárius műre, melyről Szántó azt írta, hogy egy

magyar várkapitánytól kapta. Elolvasása után azonnal a római központba küldte, hogy a rend vezetői is meggyőződhessenek megdöbbenő állításairól.

Mint látjuk, az ideológiai fronton Arius mellett megjelenik a hazai nyomdatermék is. („Habeo et confessionem trinitariorum in Transilvania *Claudiopoli* impressam” [Birtokomban van az Erdélyben, Kolozsvárott nyomtatott unitáriusok hitvallása] – írja 1574-ben.) Alfonso Pisa is olvasta az erdélyi reformátorok könyveit, erről ő maga tesz említést leveleiben. Így lesz nyilvánvaló, hogy Pisa, e kérdés szaktudósa, hogyan dolgozta bele előadásaiba és műveibe az Erdélyből kapott, újból megfogalmazott ősi arianus téziseket – és hogyan használta fel előadásaiban a Szántótól, Possevinótól kapott hazai műveket.

Nem meglepő, hogy néhány hónap múlva Lanoy generális ezt a spanyol professzort szemelte ki az erdélyi misszió élére. Áthelyeztette Halléből Bécsbe és ugyanakkor Leleszi Jánost is Münchenből. Ők ketten most már komoly előkészületeket kívánnak tenni, hogy a római központot minduntalan sürgető Báthory kérésére minél hamarabb útnak indulhassanak társaikkal együtt Erdélybe.

De csak indulnának, ha nem makacsolta volna meg magát Miksa császár. (Közben ne feledjük el, hogy épp ezekben a hónapokban (1575 nyarán újabb vereség éri a bécsi diplomáciát, és ismét Báthory István győz Bekes Gáspár ellenében!) A császár ott kellemetlenkedik Báthorynak, ahol csak tud, és az udvar gyakori látogatójának, Lorenzo Maggio jezsuita provinciálisnak tudtára adja, hogy nem egyezik bele az erdélyi fejedelem kérésének teljesítésébe. Hivatkozik kegyúri jogára és felhatalmazza Maggiót, hogy ilyen értelemben értesítse római előljáróit. Az ellenakciónak az lett az eredménye, hogy Báthory erdélyi uralkodása alatt valóban nem sikerült megvalósítani a jezsuiták letelepítését, amit különösen egy új iskola megalapítása miatt szorgalmazott.

A császár azonban ezzel olyan szenvedélyeket korbácsolt fel, melyekre bizonyára nem gondolt. A Jézus Társasága fekete reverendás tagjainak ugyanis nemcsak engedelmességi fogadalmuk volt, hanem minden áldozatra kész hazaszeretetük is. Hogy ennek lángja milyen magasra csapott, mi sem mutatja jobban, mint az a tény, hogy Alfonso Pisával együtt sok külföldi, tehát nem magyar társukat is lelkes magyarpártivá alakította. A tűz kifejezés nem tőlünk származik, hanem a spanyol Pisától: „lelkünk lobog, ég Erdélyért”.

Amikor Pisa, az erdélyi misszió megbízott ügyvivője átlátott Maggio császárhű taktikáján és meggyőződött arról, hogy sorozatosan lebeszélte a római generálist, sőt magát a pápát és az államtitkárt is a Báthory-féle tervről, szívós ellenállást tanúsított és előbb leveleket, majd hosszan taglalt érveléseket küldött Rómába Maggio álláspontjának bírálataként. Sőt később, amikor Báthoryt lengyel királlyá választották, és a császár haragja még fokozódott ellene, akkor Pisa egyre keményebb hangot ütött meg rendtársa, Maggio ellen és sorra bebizonyította állításainak valótlanságát.

Az ügy azért volt veszélyes, mert Maggiónak átmenetileg sikerült még a vatikáni köröket is elhidegítenie Báthorytól. A hamis vádak visszautasításán kívül Pisa más eszközökkel is kimutatta, hogy nem mond le az erdélyi misszió megvalósításáról. Mihelyt Magyarországról Bécsbe érkezett egy tanult ember vagy a közügyekben járatos férfi, Pisa találkozni akart vele, kikérdezte; sőt téríteni kezdte. Így tudjuk meg, hogy egy kálvinista prédikátort sikerült meggyőznie és két hónap múlva meggyóntatta. Nevét nem említi; de hangsúlyozza, hogy az illető Báthory odaadó híve lett. Bécsi leveleinek egyikében annak a meggyőződésének ad hangot, hogy Bekes lázadásának nemcsak politikai indítékai voltak; hanem vallási is: unitáriusok fogtak fegyvert a katolikusok ellen!?

Pontos információi vannak a székelyek katolikus hűségéről; tudja, hogy közülük is sokan elhagyták ősi hitüket, mégis eljuttatja Rómába a fontos hírt, hogy még kb. 40 000 székely katolikus él a hegyekben. Ezt az információt egy magyar úrtól kapta.

Pontosan rögzíti még a napot is, amikor szemtől szembe láthatott egy igen művelt, olvasott olasz zsidó orvost. Órákig tárgyalt vele és meggyőződött róla, hogy valódi ateista. Az illető Lengyelországba tartott (1575. máj. 2.).

Nem véletlenül írta meg ezeket Rómába. Ezzel is ébren akarta tartani az érdeklődést a legfelsőbb körökben az erdélyi ügy iránt. De nem hagyott fel a munkával tudományos síkon sem, és hozzálátott a niceai zsinattal kapcsolatban megjelent művének átdolgozásához. Megismerve az erdélyi és a lengyel unitárius teológusok jártasságát a bibliai nyelvekben, még alaposabb segédkönyvet akart írni a hitvitákra vállalkozó katolikus teológusok számára. Felkérte tehát az együttműködésre egyik leghíresebb keleti nyelvész társát, Battista Elianót. Vele együtt adta ki később a négy részből álló *Nicenum Concilium* (A niceai zsinat] c. művet eredeti arab és görög források alapján. Ez idő tájt írt levele bizonyítja, hogy az erdélyi és lengyel katolikusok helyzetére gondolt könyvének megírásakor.

Szakítás Béccsel. Konspiráció Báthoryval

Nincs mód arra, hogy részletesebben számoljak be a kis csoport többi magyar és külföldi tagjáról, és arról az egyre feszültebb légkörről, mely csak az alkalmat kereste, hogy kitorjjon Maggio egyoldalú és Báthoryt elmarasztaló világából.

Ez az alkalom nem váratott sokáig magára. 1576 őszén ugyanis kitört újból a pestis és menekülésre készítette a bécsieket. A jezsuita kollégium is megkapta az engedélyt, hogy lakói más rendházakban keressenek ideiglenesen otthont maguknak. Pisa többedmagával Olmützbe ment, ahol magyar jezsuita növendékek is tartózkodtak. A jelek szerint Pisának előre kidolgozott terve volt, mert Olmützben sem maradt sokáig: váratlanul és *engedély nélkül* útnak indult Lengyelországba, Báthory István királyhoz. Szokatlan cselekedet volt ez éppen egy olyan jezsuitától, akire előjárói nagy feladatokat bíztek. A feltétlen engedelmességre külön fogadalmat kellett tennie mindegyiküknek, így érthető, hogy komoly megrovásban részesült. Pisa válaszában nem mentegetődzött. Nemcsak felejthetetlen mondatot írt Erdélyről: „*sed animus noster ardet in Transilvaniam*” (lelkünk Erdélyért ég), hanem cselekedett is érte!

Elhatározása több okra vezethető vissza. Mint a hitviták anyagának teoretikusa, az antitrinitárius-arianus kérdés szakértője, Lengyelországban közvetlen közletről láthatta az ellentétes erők harcát és felmérhette, hogy milyen elméleti támogatásra lenne szüksége társainak. 1579. okt. 2-án írt levelében éppen arról tájékoztat, hogy itt most minden heretikus iratot azonnal kézhez vehet, mert bár Tirolban, Ausztriában, Morvaországban is olvasott ilyeneket, de a lengyel nyelven írottakat csak itt tanulmányozhatta, miután jezsuita társai ezeket latinra lefordították. Jelenleg – írja – egy száz oldalra terjedő cáfolatot készít egy olyan iratra, melynek szerzője már az inkarnációt, a megtestesülést is tagadja.

Ez a levele rávilágít Pisa bátor tetteinek, lengyel földre menekülésének, bizonyos értelemben 'szökésének' legfőbb indítékára. Azt írja ui., hogy Erdélybe induló jezsuita társainak erre a tudományos cáfolatra igen nagy szükségük lesz, és ezért vezetőjüknek, Wujek rektornak fogja átadni. (Ekkor már nyilvánvaló volt, hogy Pisa nincs az erdélyi misszió jelöltjei között, és később sem járt Erdélyben.) Az európai vallási szabadgondolkodás fellegvárában, Kolozsvárott felállítandó jezsuita kollégium főideológusát Alfonso Pisában kell keresnünk! Ő készítette fel társait a hitvitákra és Lengyelországból irányította filozófiai és bibliai cáfolatainak terjesztésével az ellenállást és a tervezett ellentámadást.

A római jezsuita levéltár (ARSI) őriz egy olyan kéziratot, mely Pisától származik, és amely az Erdélyben tevékenykedő olasz Nicolai Paruta szélsőséges tanait cáfolja: *Responsio Alfonsi Pisani ad argumenta Nicolai Parutae* (Alfonzo Pisa válasza Nicola Paruta téziseire). Ez a kézirat önmagában is elegendő bizonyítéka annak, hogy a spanyol tudós valóban síkraszállt Erdélyért. Ha a római központot megdöbbenette Pisának a rendi szabályokat sértő

önkéntes távozása a lengyel provinciába, akkor ugyancsak meghökkent Leleszi magatartásán. Ha nem szent cél üzte volna őt is hazájába, akkor a rosszat sejtető „fugitivus” [szökevényi] jelzővel bélyegezték volna meg a regula szigorú őrei. Tervét bizonyára megbeszélte Pisával, bár ezt bizonyítani ma már nehéz. Az viszont tényekkel igazolható, hogy nem egyedül ő volt az, aki megelégedte a bécsi előjárónak, Maggiónak feltétlen Habsburg-hódolatát, amely jelen esetben súlyosan érintette és megalázta az amúgy is gúzsbakötött magyar katolikus egyházat.

Amikor Bécsből a pestis miatt útnak indították a kollégium tagjait, két magyar jezsuita: Leleszi János és Törös György engedélyt kértek, hogy felkereshessék a határ menti magyar községeket. Ekkor még nem tájékoztatták előjárójukat végső tervükről. De amikor saját szemükkel látták azt a leírhatatlan testi és lelki nyomort, amit a háborúk, betörések, sarcok miatt kellett elszenvednie a népnek, úgy döntöttek, hogy lelkiismeretük szavára kell hallgatniok. Azt még nem tudták, hogy milyen módon és mikor állnak népük szolgálatába, de a szomorú élménytől nem tudtak többé szabadulni!

Számos adat áll rendelkezésünkre ahhoz, hogy megkockáztassuk a renden belüli „konspiráció” kifejezés használatát. A bécsi kollégiumon belül ugyanis egyre jobban elmérgesedett a helyzet a *magyar kisebbség* és a velük szimpatizáló „magyarpártiak” valamint a főképp *németekből álló többség* között. Erről az ősi magyar-német ellenszenvről maga Pisa is említést tesz Rómába írt leveleiben. A kérdést még csak nehezítette, hogy Maggio, akinek pedig előjárói beosztása miatt pártatlannak kellett volna lennie, nyíltan a magyar kisebbség ellen foglalt állást azzal, hogy hazafiúi és katolikus eszmék megtestesítőjét, Báthory Istvánt súlyos vádakkal illette. Erre a „magyarpártiak” Pisával az élen egyik levelet írták a másik után Rómába, hogy meggyőzzék a rend vezetőit: ne csak Indiába és Afrikába küldjenek misszionáriusokat, hanem a közeli szomszéd országba, hazánkba is. És amikor Maggio azzal érvelt, hogy a törökbefolyás alatt álló Erdélyben nem lennének biztonságban a jezsuita testvérek, ironikus hangon kérdezik: mikor volt ez szempont a távol-keleti missziók esetében? És különben is, nem Erdélyt akarja lerohanni a szultán, hanem Bécset.

Hogy még jobban gyorsítsák az évek óta húzódó erdélyi letelepítést, titokban levelet küldtek Báthory István királyhoz – úgy tudjuk, hogy gyóntató papját kérték fel a levél átadására – és arra szólították fel, hogy újabb kérésekkel ostromolja ő is a római generálist. Mivel közvetlen előjárójukat, Maggiót nem avatták be a titkos levelezésbe, újból megsértették a rendi szabályokat. Viszont ők már magukban eldöntötték, hogy inkább átlépnek a lengyel provinciába, amelynek vezetőjében, Báthory hű emberében jobban bíztak, mint a Habsburg-párti Maggióban. A lengyel provincia élén ekkor Sunyer állott, aki érezve a rendi szabályokat ért sérelmet, őszinte hangú levélben tájékoztatta a római központot a történekről. Így Maggio hiába jelentette fel a renitens magyarokat, a generális belelátott a mindinkább elmérgesedett helyzetbe. A Báthory ellen intrikáló Maggio is megkapta előjárói intését és Szántó István, Possevino és Pisa kérésére az erdélyi misszió ügyét a lengyel provinciálisra, Sunyerre bízták.

Közben Szántó Rómában tekintélyes személyek támogatását is kiharcolta. Mint a római zarándokok magyar gyóntatója gyakran találkozott bíborosokkal, az államtitkárral és a szellemi élet egyik vezető egyéniségével, Sirlet bíborossal. Mindegyiküket arra kérte, hogy a pápa vessen véget az érthetetlen huzavonának és távolítsa el a jezsuiták erdélyi missziója elé gördített akadályokat. Ki tudja, meddig húzódott volna az ügy, ha a vakmerő Leleszi nem állítja kész dolgok elé saját előjáróit.

1578 – a fordulat éve

A hivatásos történészek egyre sűrűbben kapják a kritikát, elgondolkodtató figyelmeztetést, hogy ne csak a világrengető nagy eseményeket, politikai, katonai sikereket

vagy kudarcokat vegyék figyelembe egy-egy korszak ismertetésénél, hanem a kulisszák mögött meghúzódó, látszólag semmitmondó szereplők, statiszták tetteit és magatartását is. Ezekből ugyanis többször jobban megközelíthető egy kor sajátos vonása, mint a világot megrázó külső eseménysorozatokból.

A jelentéktelen statiszták közé szokás sorolni a súlyos beteg Leleszi János jezsuitát is, aki saját maga tiltakoznék a leghevesebben, ha Szántó, Possevino, Pázmány vagy Káldi alakjával és jelentőségével hasonlítanánk össze. És mégis, az ő bátorsága nélkül, Pisa tetténél is merészebb szökése nélkül aligha jött volna létre a rendi ellenállás végső győzelme!

1578 nyarán Radéczy püspök azzal a kéréssel fordul Bécsbe Maggióhoz, hogy Leleszit küldje át Egerbe, hogy felrázza az egykori püspöki város elárvult katolikusait; számuk rohamosan csökkent, az áttérések mindennaposakká váltak, sőt a katonák között felütötte fejét a szélsőséges szabadgondolkodás is. (A neves szabadgondolkodó Egri Lukács ott kezdte pályafutását.) Leleszi készségesen vállalkozott az utazásra, mert – szerintem – ekkor már eltökélt szándéka volt, hogy többet nem tér vissza a bécsi provinciába.

1579 tavaszán már a Csanádi püspök, Melegh Boldizsár kérésének tesz eleget, aki nagybőjti lelkigyakorlatokra kéri fel a lelkes és igen művelt magyar jezsuitát. Saját maga tapasztalhatta, hogy igazat írtak Rómába: az óriási paphiány és a magukra hagyott katolikus magyar hívek gondozása felér egy távol-keleti misszióval. *Leleszi tehát döntött*: önként, bécsi, sőt római előjáróinak tudta és előzetes engedélye nélkül átkelt az erdélyi határon és 1579 áprilisában jelentkezett Gyulafehérvárott Báthory Kristófnál, István király és fejedelem teljhatalmú helyettesénél. Cselekedete leírhatatlan örömet váltott ki a fejedelmi udvarban és sürgősen értesítették a lengyel királyt.

Leleszi azonnal levelet írt Rómába, hogy megmagyarázza tettét, amely azért minősül „vakmerőnek”, mert az engedelmesség megsértésén túl egy másik szigorú előírás ellen is vétett: egyedül, társ nélkül hajtotta végre tettét. Csakhogy a római generális látván, hogy az ügy mögött fedezetként maga Báthory István és a lengyel provinciális áll, enyhe dorgáló mondatokon kívül nem büntette meg buzgó rendtársát. (Ez a cselekedet pedig nem zárta volna ki a legszigorúbb ítéletet sem, a „dimissiót”, azaz az elbocsátást.)

Összefoglaló jelentéseiből megtudjuk: első útja szándékosan Gyulafehérvárról Kolozsvárra vezetett, hogy meggyőződjék, igaz-e a hír, hogy az arianusok fellegvárában még mindig sok katolikus él? Levelének stílusa felforrósodik kolozsvári lelkes fogadtatásának leírásakor: kb. 400 katolikkal találkozott, akik örömeikben sírtak, kezét, ruháját csókolták és nem akarták elengedni. Igen sokan gyóntak, áldoztak és mohón szívták magukba prédikációit. A későbbi jelentések is hasonló hírekről számolnak be; nemcsak Leleszit, hanem hónapokkal később az erdélyi híveket felkereső többi jezsuitát is ehhez hasonló fogadtatásban részesítették!

Erdély első jezsuitája felszabadultan és szerzetesi alázattal fogadja, hogy nem lesz hűtlen rendjéhez; arra kéri előjáróit, hogy értsék meg tettét és minél előbb küldjék a misszió többi tagját, magyarokat, elsősorban Szántó Istvánt. Az események most már egymást követik. Maga a pápa, XIII. Gergely veszi kezébe az ügyeket; a bécsi provinciális, Maggio más beosztást kap és a római generális készségesen teljesíti Báthory István és Kristóf kéréseit. A Vatikán lengyelországi nunciusa, Caligari gyakran találkozik a királlyal és mindent részletesen jelent Gallio bíboros államtitkárnak Rómába. Ritka szívélyes kapcsolat alakul ki a pápa és a király között: együttesen vállalják a tervezett kolozsvári kollégium és szeminárium költségeinek fedezetét és Európa többi universitásának rangjára kívánják emelni. XIII. Gergely úgy nyilatkozik, hogy Róma iránti hűségében Európa összes fejedelme között Báthory István áll az élen, benne bízik legjobban. Megjön a hír, hogy végre Szántó Istvánt is útnak indították Rómából Erdélybe.

Az 1579. szept. 14-én Krakkóból elindult kis jezsuita csoportot a király kérésére maga a provinciális, Sunyer vezeti. Néhány hét múlva Kolozsmonostoron, ideiglenesen berendezett

otthonukban felkészülnek a tanításra, mely karácsony előtt, december 20-án két osztályban meg is kezdődik.

Tehát Báthory István 1567-től szorgalmazott terve és kérése a bécsi udvar és a Habsburg-párti jezsuita provinciális minden elképzelhető gáncsoskodása ellenére, 13 év után mégis megvalósult, teljesült.

Dávid Ferenc pere és a jezsuiták

A felekezeti szempontok alapján írt történelmi beszámolók, de még tudományos szakkönyvek is nem a történelmi hűség, vagyis nem az objektivitás szellemében járnak el, amikor az 1579 májusában perbe fogott Dávid Ferenc ügyében a jezsuitákra hárítják az ítéletet, sőt a várfogságban bekövetkezett gyors halálát. Az elmúlt 40 év sem hozott lényeges változást ezen a téren, ami azt jelenti, hogy bár elítéltük a felekezeti egyoldalúságot, nem tártuk fel a forráskutatásra épült teljes valóságot. Zoványi Jenő 1949-ben megírt és az Akadémiai Kiadónál 1977-ben megjelent *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig* c. műve sem segít abban, hogy a tényeknek megfelelő képet nyerjen a kérdésben járatlan olvasó, de még a szakember is a Dávid-üggyel kapcsolatban.

Itt most nem az a feladatunk, hogy magának a pernek lefolyásáról nyújtsunk tájékoztatást, hanem hogy néhány dokumentum alapján pontos adatok segítségével helyére tegyük a dolgokat. Vitathatatlan az a tény, hogy már 1571 előtt maga János Zsigmond általánosságban céljaul tűzte ki, hogy a vallás terén addig elért módosításokat új elméletekkel ne változtassák. Ezt az 1570. február 15-én kibocsátott rendeletet joggal nevezik cenzúrának, aminek az lett volna a feladata; hogy gátat vessen a minduntalan változtatni akaró szélsőségesek nyugtalanságának. Erdély gyülekezőhelye lett a legbizarrabb gondolkodóknak, akiket már a protestánsok is üldöztek, és akik utolsó menhelyükről, Lengyelországból is menekülni kényszerültek. A lélek halhatatlanságának tagadói mellett már a többnejűség hirdetői is hallatták hangjukat, teljes volt a káosz; a lakosságot minden egyes újító valósággal lázba hozta. Az említett cenzúra is kitér erre és a fejedelem engedélyéhez köti új könyvek kinyomtatását, hogy ezzel elejét vegyék a „gyalázkodó versek” és „mocskolódástól hemzsegő írások elterjedésének.

Érthető, hogy Báthory István és utódai mindig erre hivatkozva hozták döntéseiket. Vagyis a katolikus Báthory az unitárius János Zsigmond cenzúráját vette alapul, és lényegét tekintve Dávid Ferencet is ennek alapján állították a vádlottak padjára. Mindenki tudta, és maga Dávid sem tagadta, hogy nem állt meg az újításokban, hanem a keresztény tanok fundamentumáig hatolt le és azokat kezdte megrostálni.

A perrel nemcsak Dávid Ferencet, hanem a többi nyugtalan racionalistát és ateistát is figyelmeztetni akarták, és nem csupán a katolikusok, hanem a lutheránus és kálvinista egyházvezetők is megelégték a gátlástalan újítást, a minduntalan új tanokat kitaláló reformot. A szabadelvűséget ennek ellenére sehol Európában ilyen toleranciával nem kezelték. Elég csak arra gondolni, hogy az inkvizíció Rómában, de Kálvin Genfjében is rég elnémította volna Blandratát, nem szólva Dávid Ferencről, aki Báthory István megválasztása után nyolc évre is még szabadon járhatott.

Itt tehát az a fonák helyzet, illetve nézőpontbeli visszásság állt elő, hogy Európa legtűrelmesebb uralkodóját vádolja az utókor ellenreformációs magatartással, különösen a jezsuitákhoz fűződő szoros kapcsolata miatt.

A bizonyítás következő tétele még jobban rávilágít, hogy Dávid Ferenc perbefogásánál a jezsuita misszióknak közvetlenül nem volt szerepe. Ti. a perről három beszámolót is ismerünk, mindegyiket megbízható forrásnak tekinti a szaktudomány: Radéczy Istvánét, Leleszi Jánosét és a jezsuita Törösnek tulajdonítottat, amit Pisa is olvasott és átadott Caligari nunciusnak, aki azt futárpostával továbbította a vatikáni államtitkárnak. A jelek szerint ez érkezett meg

leghamarább külföldre. Ezek szerint nyilvánvaló, hogy a per ideje alatt egyedül Leleszi volt Erdélyben és nem folyt bele közvetlenül az ügybe. Arra tér ki saját beszámolójában, hogy Báthory Kristófot többször figyelmeztette: ne fadjon hitvitává, vég nélküli szócsatává a per, hanem korlátozódjék a fent már említett fejedelmi dekrétumra. Vagyis Dávid arra adjon választ, hogy eredeti unitárius tanain túl tanított-e, terjesztett-e újabbakat, melyekről – mint láttuk – már János Zsigmond sem akart hallani és előre *vétőt* mondott. A vádlott olyan súlyos beteg volt, hogy orvosi szemmel nézve nem lehet néhány hónappal később bekövetkezett halálát okozati összefüggésbe hozni a perrel, illetve az ítélettel. Leleszi és később Szántó is mindig elismerte és félelmetesnek nevezte Dávid jártasságát a Bibliában. Bizonyára a kor legizgalmasabb disputájára került volna sor, ha évek múltán akár Pisa, akár Szántó állt volna vele szemben egy szabályosan levezetett vitán. Hogy a jezsuiták erre számítottak, és hogy erre sor került volna, azt a továbbiakban bizonyítjuk. A legfőbb opponens. a ragyogó értelmi frissességgel megáldott Dávid Ferenc azonban ekkor már nem élt. A tervezett nagy disputa megrendezéséhez még néhány feltételre volt szükség. Előbb tehát erről kell egy-két szót szólnunk.

A jezsuiták kolozsvári fogadtatása

Amióta Báthory István elfoglalta a lengyel trónt, Erdélyben testvére, Kristóf vezette a kis állam ügyeit. Jellemző a két testvér teljes összhangjára, hogy Kristóf nem használta a fejedelmi címet és csak helyettesének nevezte magát, a tényleges fejedelem István volt. Az pedig az ő politikai nagyvonalúságára vet fényt, hogy a lengyel trón elfoglalásáig ő is csak vajdának hívatta magát Miksa császár túlzott érzékenysége miatt.

Mindezt azért érdemes épp itt megemlíteni, mert többek között a politikai játékszabályok tiszteletben tartása is oka volt a két Báthory népszerűségének. 1577-ben, majd 1579-ben végrehajtott sikeres hadműveletei miatt a lengyel király tekintélye úgy megerősödött, hogy pusztán adminisztratív úton is előírhatta volna a jezsuiták erdélyi letelepítését. Ennek ellenére az országgyűlés megkerülésével nem akarta ezt a kényes kérdést megoldani. Kristóf is szorgalmazta az alkotmányos eljárást. Ez pedig azt jelentette, hogy a jezsuiták tényleges működésének jóváhagyása előtt előbb érvényteleníteni kellett azt a 20 évvel előbb hozott törvényt, mely „mindenkorra megtiltja, hogy a katolikus egyházat intézményesen terjeszthessék” (értendő ezen elsősorban a szerzetesek működésének engedélyezése).

Hogy az érvénytelenítés mikor és hogyan történt, arról egyedül Caligari nuncius levelében találtam fontos adatot, mely egyúttal végleg eldönti a vitát: tényleges vallásszabadságot jelentett-e Erdélyben a példaként annyiszor emlegetett ún. „négy bevett vallásról” szóló dekrétum?

1579. nov. 25-én keltezett levelében Caligari jelenti Rómába az államtitkárnak, hogy a király magához hívatta és boldogan újságolta az erdélyi rendek Tordán tartott országgyűlésének döntését a 20 év óta érvényben lévő és a katolikus vallás terjesztését tiltó dekrétum eltörléséről. Idézi Báthoryt, aki a János Zsigmond által jóváhagyott törvényről azt mondta: hogy az a pestissel felérő dekrétum volt, mert a katolikus vallást (a papizmust) soha többé nem akarta engedélyezni Erdélyben.

Tudjuk, hogy a Habsburg-párti Bornemissza Pál püspököt épp ennek a törvénynek értelmében tiltották ki Erdélyből, és azóta sem engedték a hierarchia működését; betöltetlen maradt nemcsak a püspöki hivatal, hanem az egyházközségeké is. Éppen ezért volt szüksége Báthorynak arra, hogy ezt a *vallásszabadságot eleve semmissé tévő* törvényt maga az országgyűlés vonja vissza. Ez tette lehetővé, hogy azok, akik eddig nem mertek nyíltan kiállni hitük mellett, mostantól hivatalosan is kérhessenek templomaik számára papot, és ez volt a feltétele annak is, hogy törvényes legyen a jezsuiták behívása és kollégiumuk, iskolájuk megalapítása.

Ettől függetlenül Báthory István már 1579. augusztus 18-án nyílt levélben vázolta az erdélyi rendek előtt az iskola nemzeti és nemzetközi jelentőségét és kitért a jezsuiták nevelő-tanító tevékenységének várható eredményeire. Levelét Tordán október 21-én Kristóf vajda jelenlétében felolvasták. Természetesen a Báthoryak jól tudták, hogy a hamu alatt minden maradt a régiben, és a protestáns rendek legszívesebben megtagadták volna a jezsuiták kolozsvári működését, mint ahogy erre tettek is célzást. Amikor ugyanis a nép örömmel fogadta az iskolaalapítás hírért, a városi tanács (tagjai legtöbbször unitáriusok voltak) azzal a kéréssel fordult Kristóf úrhoz, hogy legalább ne Kolozsvárott nyissák meg az iskolát. A válasz egyértelmű volt: Francesco Tenchetta olasz építész már megkapta az utasítást a kollégium építéséhez.

Így, ha fogcsikorgatva is, a város vezetősége kénytelen volt beleegyezni a fejedelem alkotmányosan is jóváhagyott szándékába. Kezdetben a város közelében fekvő községben, Kolozsmonostor régi apátsági épületében folyt a tanítás. A jelképes megnyitás (1579. dec. 20.) alkalmából kis ünnepség is volt, melyre Leleszi meghívta a város vezetőségén kívül az ország előkelő urait is. A jelenlévő lengyel provinciális, Sunyer, római jelentéséből azt is tudjuk, hogy tézisek formájában rögtönzött disputára is sor került. A tételek a teológia, a filozófia, a logika, a retorika témáit ölelték fel, végül a lakosság figyelmének felkeltésére beszámoltak az ingyenes oktatásnak és a jezsuita nevelésnek az előnyeiről.

Már a kezdet kezdetén felbőszülve fogadták a városatyák és az unitárius lelkészek a disputa hírért. Basilius István megtiltotta híveinek, hogy jelen legyenek az ünnepségen, sőt kiközösítéssel fenyegette meg azokat a szülőket, akik beíratnák gyermeküket a jezsuiták iskolájába. Basilius néhány nap múlva írásban felelt a tézisekre, és azok konklúzióit cáfolta. Az a hír is elterjedt, hogy Blandrata is tollat akar fogni.

Ezek a látszólag jelentéktelen adatmorszák mindenesetre arra utalnak, hogy a szellemi élet mozgásba jött, és új fejezet kezdődik a hitviták terén. A jól képzett jezsuitákkal csak komolyan felkészült teológus, pallérozott bölcselkedő állhat ki. Inkább távolmaradtak a vitákról és szócsaták helyett tollat fogtak.

A jezsuiták és maga Báthory István is ezt akarták. Vagyis minél kevesebb szófecsérlést és annál több lendületet a tanítói, nevelői munkába. Ez volt legégetőbb feladatuk és a lakosság is emiatt barátkozott meg jelenlétükkel, ami egyúttal a Báthoryak tekintélyét és helyzetük szilárdságát is tükrözi. Mert ne feledjük: Kelet-Európa egyik legszabadelvűbb fellegrárában vagyunk, Kolozsvárott. Ide jezsuita kollégiumot hozni? Ilyen merész lépésre csak olyan vállalkozhatik, aki tisztában van politikai súlyával és valamiképpen maga mögött érzi még egykori ellenségeinek tiszteletét is, a Bekes Gáspárhoz hasonlóképpen vagy Abafáji Gyulay Pálét, a híres unitárius vezetőket, akikről köztudott volt, hogy ellenszenvvel viseltettek a jezsuitákkal szemben; Báthory miatt mégis tárgyaltak velük. Bekes például jezsuitáknál neveltette fiát!

A fennmaradt *Catalogus lectionum* némi magyarázatot ad, hogy miért sikerült oly gyorsan megnyerni a nép bizalmát a szűnni nem akaró, acsarkodó propaganda ellenére. Tagadhatatlan; hogy a tanítás ingyenes volta is vonzó volt, de a szülőket különösen az a szempont vezérelte, hogy a későbbi előmenetelhez nélkülözhetetlen alapfokú ismereteket tudós, külföldet járt férfiak, magisterek tanítsák meg gyermekeiknek.

A kolozsvári oktatás menete, a használt tankönyvek listája ellenőrizhető, mert már az első hetekben beszámoltak róla a római előjáróknak. Ez a tananyag nagy előrelépést jelent a hazai művelődéstörténetben, mert az erdélyi tanulók Emmanuel *Alveres grammatikájából*, majd a *Syntaxis, Prosodia* anyagából merítették az alapokat; a görög nyelvtant Nicolaus Clenardus könyvéből tanulták, majd eredeti görög szövegeket olvastak. Az Európa-szerte közismert jezsuita módszert bevezették Kolozsvárott is: beszélni még egymás között is csak latinul lehetett. Az értelmes, jóeszű gyerekek előmenetele oly feltűnő volt, hogy még a protestáns szülők is e szavakra ragadtatták magukat: „Ha ez így megy tovább, egész Erdély a jezsuitáké

lesz”. Tehát, amíg a protestáns prédikátorok szigorúan el akarták szigetelni híveiket a jezsuitáktól, addig a szülők – még a „legheretikusabbak”, a legeretnekebbek is – örömmel adták gyermekeiket az egyre bővülő, jó hírű skólába.

A kolozsvári disputa és nemzetközi vonatkozásai

Báthory István 1580. május 18-án az erdélyi rendek megnyugtatóására, vagyis a kedélyek lecsillapítására dekrétumot küldött Erdélybe az új iskola megalapítására vonatkozóan. Mivel oroszországi hadjárata miatt nem tudott úgy foglalkozni a kérdéssel, ahogy azt szeretete volna, a következő év május 12-én ünnepélyes stílusban és formában kiállított alapítólevelet írt. A Berzeviczy Márton nevével is hitelesített okirat híven tükrözi, hogy ő maga is uralkodásának egyik legfontosabb tétjét látja a jezsuita kollégium létrehozásában.

Ha a rendkívül szerény és szegényes körülmények között meginduló alapfokú osztályokból álló iskolát és az alapítólevél szövegét párhuzamba állítjuk, kirajzolódik Báthory jövőbe néző optimizmusa. A király és fejedelem nem nézi, hogy száz és száz akadály tornyosul az alapítás körül, és mintha szándékosan nem akarna foglalkozni a protestáns környezetben alapított egyetem jövőjének problémáival. Csak megilletődve lehet olvasni azokat a mondatokat, melyekkel a hazai művelődés előmozdítására céloz: nincs Erdélyben, de egész Magyarországon sem egyetlenegy akadémia. Pedig a világ minden táján működik már ilyen. Éppen ezért minden szempontból nélkülözhetetlen, hogy végre itthon is alapítsunk olyan iskolát, mely fölöslegessé teszi, hogy fiaink külföldre járjanak tanulni. Különösen lényeges az alapítólevél ama része, melynek áttanulmányozása eleve eldönti, hogy egyetemet akart-e alapítani vagy csak középfokú iskolát. Íme a válasz: olyan akadémiát akarunk létrehozni, mint amilyen az olaszországi, galliai, hispániai és germán egyetemeken működik, vagyis a humanioráknál szokásos héber, görög, latin nyelvek elsajátítása után a teológia és a filozófia fakultásai következnek, melyeken az arra érdemes növendékek megszerezhetik a „gradus et Baccalaureatus et Magisterii et Doctoratus”-t. És hogy ne lehessen félreértés, külön megjegyzi, hogy az ehhez szükséges pápai privilégiumokat XIII. Gergely pápától megszerezte. Az „auctoritate apostolica” [pápai tekintély] mellett fejedelmi és királyi hatalmának hangsúlyozása érezhető ki az egymást követő súlyos szavakból: fundamus... facimus... instituimus... ordinamus... erigimus... decernimus... donamus... [alapítjuk... tesszük... rendelkezünk... felemeljük... elhatározzuk... adományozzuk...] és végül „diploma hoc vestrum manu nostra subscripsimus” [sajátkezűleg írjuk alá] és pecsétünkkel hitelesítjük.

A hazai egyetemalapítások tragikusan rövid életűek voltak; Nagy Lajos, Mátyás király kezdeményezései után most itt, szemünk láttára születik meg egy terv, melynek 1581 tavaszán még csak alapjai vannak meg.

Érthető, hogy az ünnepélyes megnyitásra mindenki nagyon készült; természetesen nemcsak a jezsuiták, de ellenfeleik is. A reformátorok az első hónapok óta azon voltak, hogy *hangos vitára* hívják ki a köreiket és addigi nyugalmaikat rendkívüli módon zavaró jezsuitákat. Azért említem a *hangos vitát*, mert hazai viszonylatban ez volt a gyakoribb. A kérdéssel foglalkozó szakirodalom szerint a nagy nyilvánosság előtt megrendezett disputa sokkal hatásosabb, mert ha a papok a saját állásuk, tekintélyük és hatalmuk miatt esetleg nem voltak hajlandók az új tanok elfogadására, a jelenlévő közösség hangulata döntőleg hatott a pártállásra. Ilyenkor nagyon sok esetben nem a teológiai okoskodás alapján dőlt el a vita, hanem a szellemes bemondások, sőt gúnyos, dramatikus közbeszólások hozták meg a fordulatot. Tudunk verekedésről, sőt kivégzésről is.

Ilyenre gondoltak azok az unitárius papok és hívek, akik Kisvárdán elhatározták, hogy Szent György napján, méghozzá magában a fejedelmi székvárosban, Gyulafehérvárott nyilvános hitvitára hívják ki a jezsuitákat a nép jelenlétében. Csakhogy ilyenre nem voltak kaphatók a páterek, sőt ezt maga Báthory sem engedélyezte. De a rendre éberem örökös

városi tanácsok is tiltották, mert olyan szenvedélyeket korbácsolt volna fel, melyeket aztán nehezen lehetett megfékezni.

Hogy a kisvárdai felszólításnak mi lett az eredménye, nem tudom. Az egyik kolozsvári olasz jezsuita, Lodovico Odescalchi azonban megjegyzi, hogy ők függetlenül a kisvárdai kihívástól, egy sokkal nagyobb szabású disputára készülnek az ünnepélyes megnyitáskor Kolozsvárott. Ennek megrendezésével őt bízták meg.

1581. május első napjaiban vagyunk. Báthory Kristóf vajda és kiskorú fia, Zsigmond Kolozsvárott tartózkodnak. Az országgyűlés vegyes érzelmekkel szemléli, hogy Kolozsmonostorról épp ezekben a napokban költöznek át a jezsuiták az unitáriusok metropolisába; az egykori ferences rendházat és a Farkas utcai templomot is megkapták. Határozatot hoznak a honatyák, hogy több jezsuitát ne fogadjon be Erdélybe a fejedelem. Miközben gyűléseznek, fényes ünnepség zajlik a jezsuiták új házában: versek, párbeszéd, sőt szindarab is van a műsoron; a *prandio habitus est dialogus in theatro elegans. Actio omnibus placuit* (az ebéd után előadott szindarab mindenkinek nagyon tetszett). Az ún. iskoladráma egy korai adata! De az örömben ürem is vegyül, mert kiszivárgott a hír, hogy latin nyelvű hitvitára is sor kerül, melynek téziseit előre kinyomtatták. Ez a jezsuitáknak öröm, az unitárius és a helvét papoknak viszont ürem, igen nagy bosszúság. Ti. rá kellett ébredniük, hogy a jezsuiták szigorú értelemben vett tudományos vitára készülnek, nem pedig népünnepélyre.

Bizonyára másként éreztek volna, ha Dávid Ferenc életében történik mindez. Dávid utóda, Hunyadi Demeter, aki Blandrata támogatásával lett püspök, szintén kapott meghívót a disputára, és természetesen ő is olvasta a 31 tézis latin szövegét. Nem tudni; milyen megfontolás vezette, amikor úgy döntött, hogy nem megy el az ország előkelőségei előtt tartandó nagy vitára, sőt egyetlen protestáns lelkész sem jelent meg. Ezzel szemben Hunyadi inkább arra vállalkozott, hogy megszervezi a jezsuiták ellen indítandó propagandát. Ez azt is jelentette, hogy az unitáriusokon kívül a kálvinistákat is közös akcióra kérte fel.

Ezt a hivatalos református egyháztörténelem sokáig bizonyítatlannak minősítette, mert nehezen tudta elképzelni, hogy a szentháromság-tagadókkal szövetkeztek volna annak a Kálvinnak követői, aki kíméletlen harcot vívott Genfben minden arianus ellen. De nemcsak Servet máglyahalála, hanem Melius Péter kemény magatartása is Dávid Ferenc, sőt János Zsigmond ellenében, valóban ellentmondani látszik egy ilyen kolozsvári szövetségnek.

A római jezsuita levéltárból előkerült, Thomány Mátyásnak tulajdonított latin beszámoló mégis bizonyítja az elképzelhetetlennek vélt közös akciót, amit azért is érdemesnek tartunk megemlíteni, mert ez jellegzetesen erdélyi, magyarországi kuriózum, és olyan esemény, amelyen a helybéli kolozsváriak is álmélkodtak. A levélnek erre vonatkozó része így hangzik: „a két felekezet szuperintendense – bár eddig fő ellenségnek tartották egymást – most barátok lettek”. Thomány nem említi a kálvinista nevét, de abban az időben Göcsi Máté viselte ezt a tisztséget. Ha ő volt, akkor még elgondolkoztatóbb a hitelvek bizonyos feladására utaló összefogás, hiszen Göcsi volt az, aki tíz évvel a mostani események előtt Dávid Ferencet János Zsigmond jelenlétében keményen megleckéztette antitrinitárius elvei miatt, mégpedig oly erővel, hogy katolikus tekintélyekre támaszkodó nyilatkozatán a fejedelem is megbotráncozott. A hitigazságok oldaláról nézve a kérdést, a katolikus és a két protestáns felekezet (lutheránus és kálvinista) közösen harcolt az alapigazságokat kétségbe vonó unitárius hittételek ellen.

Ha Kolozsvárott megfordult a kocka, akkor annak egyéb oka is volt: nyílt ellenszenv a jezsuiták ellen, ami egyúttal rejtett ellenállást is jelentett Báthory rekatolizáló szándékaival szemben. De nem járunk messze az igazságtól, ha az igazi okot abban a felismerésben véljük felfedezni, ami a tényleges távolmaradást is megindokolja: egyelőre nem volt megfelelően képzett vitapartner, aki a certamenen, a dispután a győzelem esélyével indult volna a jezsuiták ellenében. A 31 tétel tanulmányozása alapján kockáztatjuk meg ezt az észrevételt.

Nem ok nélkül fűztük egész fejezetünket e disputa köré. Az 1581. május 9-én kifüggesztett tézisanyag önmagában foglalja mindazt, amit Alfonso Pisa és társai kapcsán eddig elmondottunk. Az alábbiakban mindez még érthetőbbé válik.

A vita előkészítőjének, főrendezőjének, Odescalchinak nevét már ismerjük. Ő Caligari nunciushoz írt olasz levelében előre jelezte, hogy ezen az ünnepélyes dispután „academicamente”, azaz tudományosan fog zajlani a vita, és nem engedik meg, hogy belekiabáljanak a rendzavarók. A jezsuiták hihetetlen fegyelmet és rendet követeltek e téren is; egyszer az ellenfél áll elő téziseivel, és akkor ők hallgatnak, máskor megfordítva. Nem kétséges, hogy pontosan előkészített stratégiáról van szó. Abban ugyan nincs semmi különös, hogy a téziseket előre kinyomtatták, de abban igen, hogy a nyomtatás, kiadás helyét Kolozsvárban jelölték meg. A székelykeresztúri Unitárius Gimnázium könyvtárának féltett kincse volt a 95 mm széles, 156 mm magas tükrű címlappal ellátott A-C3 ívjelzésű, 4 rétvű, 14 számozatlan levélnyi könyvecske, melynek hosszú címéből itt elegendő a lényegét kiemelni: *Theses de puro et expresso Dei verbo* (Az Isten tiszta és szóban megtestesült igéjéről). A címlapból megtudjuk, hogy a Jézus Társasága új gimnáziumának megnyitásakor hangzik el az itt olvasható tézisek feletti disputa. Az impresszum nélküli címlapon szereplő Claudiopoli Kolozsvár félreérthető, és ez az oka annak, hogy sokan egy kolozsvári jezsuita nyomda termékének tüntették fel. Veress Endre, majd 20 évvel ezelőtt Borsa Gedeon betűtípus-vizsgálata azonban kétségtelenné tette, hogy a téziseket Lengyelországban, Krakkóban nyomtatták ki. Ezt különben a XVII. századi jezsuita Rudolf Bzenski is így tudja.

Egy lengyel és egy német jezsuita neve is szerepel az első lapon, Wolfgangus Schreckius, mint a disputa praesese [elnöke] és Joannes Puschius, mint defensor [védő]. Odescalchi ugyanis súlyosan megbetegedett, helyette Schreck és Pusz vezették a vitát. Magukat a tételeket azonban aligha készítették az Erdélyben működő jezsuiták, hiszen az alapítással, az iskola megnyitásával annyi gond szakadt rájuk, hogy erre idejük sem lett volna. Épp a lengyelországi nyomdára való utalásunk alapján jogos a feltételezés, hogy az erdélyi reformátorok műveit ismerő, azokat elemző, velük vitázó Alfonso Pisában és munkatársaiban keressük a tételek összeállítóit.

Sajnos az egyetlen fennmaradt példány Székelykeresztúrról eltűnt. A tézisek nélkül pedig érdemben nem lehet rekonstruálni és lemérni a kolozsvári disputa értékét. A 31 tételből Veress Endre csupán egyet közölt, és addig, míg az unikum példány megvolt, senki sem foglalkozott tartalmával. Kutatásunk közben úgy sikerült áthidalni az eltűnt kiadvány miatt támadt problémát, hogy megkerestük annak a neves magyar református hitvitázónak a művét, aki később tollat fogott és sorra vette mind a 31 tételt, vitába szállva a jezsuitákkal. A 400 oldalas kivevő kiváló mű szerzője Laskai Csókás Péter = Lascovius Petrus, a XVI. század egyik legképzettebb és legeredetibb református gondolkodója. Válaszát Genfben, a reformáció szellemi központjában jelentette meg. Nemcsak a jezsuitáknak, de neki is köszönhető, hogy a kolozsvári disputa híre Európa-szerte elterjedt, és ismertté vált.

Kolozsvár–Róma–Genf

Annak ellenére, hogy az egyetlen példányban fennmaradt jezsuita mű 40 éve elveszett, a 31 tézis szövege mégis teljes egészében rendelkezésünkre áll. Ti. Laskai genfi kötete úgy van megszerkesztve, hogy előbb közli a megcáfolandó tételt; mindegyiket sorra veszi, olykor többet is összevon, ha tartalmuk egybe vág. Ezzel a módszerrel tudományos igényt szolgál, úgy tesz, mint aki jelen van a vitán, hallja a jezsuita okfejtést, és erre következik az ő oppozíciója, érvelése, olykor szövegmagyarázata és cáfolatának summája. Lényegében tehát közvetett módon, Laskai szöveghű közlése révén rekonstruálható az eredeti tézisanyag.

Az Országos Széchényi Könyvtárban található genfi kötetet vettem tehát alapul; *Lascovius Petrus: Theorematum de Puro et Expresso Dei Verbo Genevae 1583* (Az Isten

tiszta és szóban megtestesült igéjére vonatkozó vetélkedések). A kolozsvári disputát csak Laskai válaszával együtt érdemes tanulmányozni, mert ennek segítségével válik korhűvé. Ma másként reagálnánk rá, mint ő, a kortárs, aki élénken és érzékenyen válaszolt minden témára. Nagy felkészültséggel megírt könyve a jelek szerint elkerülte a szaktudósok, teológusok és eszmeáramlatokkal foglalkozó kutatók figyelmét, mert beható elemzést nem írtak róla.

Ebben a fejezetben legfeljebb csak összefoglalni lehet azt, amit másutt részletesen taglaltam. Mindössze az összefüggésekre és néhány érdekes kérdésre lehet tehát csak kitérnem.

Igazolva látszik az, amit imént érintettünk: a kolozsvári reformátorokat, különösen az unitáriusokat váratlanul érte a tudományosan előkészített disputa. A 31 tétel óriási bibliai, teológiai és filozófiai témakörből veszi anyagát, és éppen ezért olyan rövid idő alatt, mint amivel a vita folyamán Kolozsvárott rendelkeztek, eleve lehetetlenség volt felkészülni. Számptalan idézetet kellett átnéznie annak, aki régi auktorok álláspontját is fel akarta sorakoztatni saját elveinek igazolására; utána kellett nézni a 31 téziszre vonatkozó argumentumok forrásainak stb. Természetesen mindennek nem lett volna akadálya, ha hónapokkal előbb ismertetik a tételeket.

Ha a vita alapjául szolgáló kérdéseket vizsgáljuk, azt kell mondanunk, hogy írójuk szándékosan nem egyik vagy másik felekezet nézetével kíván disputálni, hanem mindegyiknek legebevezetőbb pontját veszi célba, azt, amin áll vagy bukik az összes reformált egyház léte. Ez pedig nem más, mint maga a Biblia, melyet egyetlen igazolási eszközként idéz minden hitújító vagy másként gondolkodó Ariustól Lutheren és Kálvinon keresztül Dávid Ferencig. A tézisek tehát úgy vannak megszerkesztve, hogy az opponensnek válaszolnia kell erre a kikerülhetetlen alapkérdésre: hajlandó-e elfogadni a *Biblia* mellett azt az *ősi tradíciót* is, ami nincs és nem is volt soha leírva? A római egyház ugyanis mind a kettőt nélkülözhetetlen forrásként kezeli, sőt azzal a megdöbbentő érveléssel szorítja sarokba a csak a Bibliával érvelőket, hogy ha feltételeken nem maradt volna fenn a Biblia, vagy nem írták volna le az Ó- és Új Testamentum írói mindazt, amit de facto leírtak, akkor is ugyanígy lenne egyház, kereszténység. Ennek az érvelésnek legmélyén egy valóban fonák kérdés lappang: Jézus sehol senkinek nem adott parancsot, hogy szavait, igazságait vagy életének eseményeit leírják. Éppen ezért eleve téves csak a fennmaradt szövegekben keresni a választ vagy útbaigazítást minden felmerült vitás kérdésnél. Mivel ez a központi kérdés minduntalan visszatér, és erre összpontosul a legkülönbözőbb érvekkel alátámasztott okfejtés, nem meglepő, hogy mindegyik felekezet úgy érezte: őt éri a kritika. Ezzel lehet megmagyarázni az említett 'kézfogást' a két vallás szuperintendensei között és azt, hogy végül nem is az unitáriusok, hanem a kálvinisták legképzettebb teológusa vállalkozott a cáfolat megírására.

Nem túlzás-e a kolozsvári disputát úgy beállítani, hogy annak nemzetközi jelentősége volt? Hiszen a hitviták korában vagyunk, amikor egyik disputa követte a másikat! Mennyiben különb ez a nálunk ismert debreceni, pécsi és annyi egyéb vitánál?

A hazai disputák legtöbbször magyar nyelven írták, és ezek elsősorban felekezetek egymás közti polémiáját tartalmazzák. A katolikus egyház magyarországi összeomlása miatt igen ritkán került sor olyan nevezetes vitára, melyet katolikus papok kezdeményeztek volna, és amelynek irodalmi vagy teológiai, filozófiai fajsúlya is lenne. A kolozsvári latin nyelvű téziskötet és az arra adott, szintén latinul írt válasz azon kevés disputák egyike, melyet Európa-hírű katolikus vitázók, a polémia-irodalom szakemberei kezdeményeztek és amelynek híre és hatása messze túljutott Kolozsváron, Erdélyen. Ha térképet veszünk elő és követjük a disputával kapcsolatos útírányt, magunk is meggyőződhetünk a „nemzetközi” kifejezés helyességéről: *Krakkó-Kolozsvár-Bécs-Róma-Genf*. Ezek csupán azok a helyek, amelyekről bizonyosan tudjuk, hogy ott ismerték és mint látni fogjuk, feltűnő érdeklődést tanúsítottak iránta 'pro és contra', vagyis mindkét fél részéről.

A tézisek jezsuita íróiról a lényeges tudnivalókat már ismerjük; tudjuk íróinak, szereplőinek *spanyol, olasz, lengyel, német; magyar* származását, viszont még nem szóltunk Laskai Csókás Péterről, aki egymaga állt ki a porondra kihegyezett tollával, csípős nyelvvel és tudásának, hitének teljes vértetében imponáló fölénnyel igyekezett a nálánál erősebb ellenféllel megmérkőzni. Dávid és Góliát esete ismétlődött meg, némi módosítással. Az egyik az aréna nagyságának, a méretek arányának különbözőségében keresendő, hiszen az egyik oldalon Róma, a Jézus Társasága és az egész katolikus világ figyelte lélegzetvisszafojtva a mérkőzést, a másik oldalon Genf és a protestantizmus minden ága leste a szellemi párviadal kimenetelét. A másik módosítás azonban ennél is lényegesebb. A hasonlatként említett ószövetségi Dávid ugyanis nem volt elbizakodott, tudva, hogy nem a maga ügyességén múlik a győzelem. Dávid alázatos volt, Laskai Csókás Péter azonban nem! Néhány adat elegendő lesz ahhoz, hogy az ebben rejlő veszélyt és végzetes következményét észrevegyük. A két fél harcmodorának minőségét tekintve, Laskai messze lemaradt.

Egykorú karikatúra a hitvitákról

A református prédikátorok között ő volt az, aki talán a legtöbbet utazott külföldön és neves teológusok barátságát élvezte. Egyetemes műveltségéről, filozófiai, humanista beállítottságáról fényes bizonyítást tett Wittenbergben kiadott műve *Az emberről, a természetnek erről a nagy csodájáról és annak lényegi részeiről* címmel. Elsők között vette észre a jezsuiták fellépését és a reformáció szempontjából e fellépésnek veszélyét. Másoktól, de őtől is tudjuk, hogy már volt egy kisebb vitája, szellemi párbaja velük a szentek közbenjárásának tétele miatt. Laskai úgy tünteti fel, hogy akkora csapást mért ellenfeleire, hogy azok végképp nem tudtak szóhoz jutni. A valóság azonban más volt. Mindkét félnél gyakori módszer volt a hallgatás, ami rendszerint taktika volt. Ebben az esetben is ez történt, a kolozsvári disputa tételei bizonyítják, hogy nem elnémitásról volt szó, hanem egy sokkal nagyobb méretű mérkőzés előkészítéséről. Laskai azonban ettől sem riadt meg, becsületére válják!

A harcmodor megítélésénél a legfőbb szempont: elismeri-e a küzdőfél a másik erejét, vagy lekicsinyli, lenézi, kigúnyolja? Míg a jezsuiták anyagában nincs bántó megjegyzés, sértés, durvaság, tételeik stílusa elegáns, addig Laskai már könyvének elején olyan hangot üt meg, ami nem méltó a téma komolyságához. Szerinte a Jézus Társasága nem más, mint egy új szekta, melynek tagjait nem is lehet igazi teológusoknak nevezni! Kik az igazi platonisták, arisztotelianusok, püthagoristák? Azok, akik a névadójuk műveit olvassák. Márpedig a jezsuiták nem Jézust, nem a Bibliát olvassák, hanem saját eszmefuttatásaikat. Ennél is súlyosabban vét a tudományos disputa méltósága és etikája ellen, amikor a Societas Jesu és a

Sodalitas Judae közé egyenlőségi jelet tesz, vagyis nem Jézus, hanem az áruló Júdás társaságának nevezi a porondon küzdő vitapartnereit.

Laskainál a katolikus (egyetemes) jelző nem a római egyház elé kerül, hanem saját megreformált hitét és egyházát jelöli vele. A római egyházat egyszerűen pápistának, a pápa egyházának nevezi.

Templompusztítás. Hagenberg metszete

És itt érdemes egy pillanatra megállnunk, mert magából a könyvből tudjuk meg, hogy mielőtt Genfben ment volna, Rómát is felkereste. A 284. lapon számol be útjáról és éles bírálatot mond a pápa tevékenységéről. Saját maga tapasztalta – írja –, hogy egy új Credót, Hiszekegyet, vagyis a legfontosabb hittételek formuláját (forma symboli) hirdette ki a pápa a görögök számára, amelyben eltérő szöveg olvasható a latintól. Tehát az antikrisztus működik Rómában, mert megváltoztatja a régit, az eredetit, és ezzel eleve sebezhetővé válik mindaz, amit ellenfelei tradíciónak, hagyománynak neveznek.

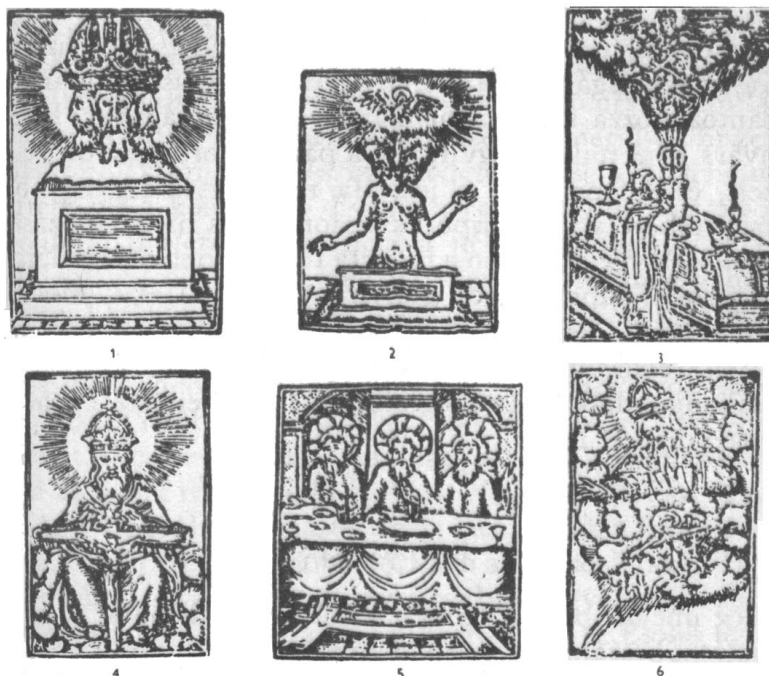
Említettük, hogy az ellenfél lenézése, kicsúfolása a vita minőségét és minősítését is csökkenti, de túl ezen, rendszerint a megfontolt, logikus érvelésből is kiesik az illető, és átcsap az irracionális világába, mely végzetes ballépéshez szokott vezetni. Ez történt Laskaival is. Olyan területre is behatol, ami nem saját szakmája, és üt, vág, kifárasztja magát, és sanyarú mosolyt csal arcunkra. Rómában ugyanis minden rossznak a létrehozóját látja, az ott trónoló pápában pedig az antikrisztus megtestesítőjét, aki még csillagásznak is kiadja magát és az egész világra kötelezővé akarja tenni új naptárját! XIII. Gergely vezette be ugyanis az ún. Gergely-naptárt, mely különben nem a saját elképzelésének, hanem a csillagászok, matematikusok, tudósok számításainak volt az eredménye. Laskaival együtt sokan elleneztek az új naptár bevezetését, és mint könyvéből kitűnik, elsősorban azért, mert az újítást a pápa szorgalmazta és az ő nevéhez fűződik (288. l.). Mindezek az észrevételek nem jelentik azt, hogy Laskai művét vagy tudását nem tartanánk kiválónak, legfeljebb sajnáljuk, hogy harcmórával és személyeskedő sértéseivel beárnyékolja éles logikával felépített könyvét. 13 fejezetből álló vizsgálata és cáfolata sok olyan értéket tartalmaz, amit más magyar kortársánál nem találunk.

A hatodik tézisre 15 oldalon keresztül 9 ellenérvvel válaszol. Ennek kapcsán nyomon követhetjük képzettségének, filológiai tudásának széles skáláját. A jezsuita tételben Nagy

Vazul egyházatya szövege olvasható. Laskai azonnal megcélozza az idézetet és szemére hányja az írónak, hogy nem jártas a kérdésben, hiszen Erasmus kimutatta, hogy az említett szöveg hibás: „corruptus”!, éppen ezért nem lehet érvelni vele (122. l.). Fölénnyel csap le a legkisebb tévedésnél is: korrigálja Schreckius görög tudását, mert Pál apostol nem a laodiceai hívekhez írta levelét, hanem Laodiceában (254. l.). És így tovább.

Ezek a kiemelt filológiai példák azért fontosak számunkra, mert jól érzékeltetik, hogy Dávid Ferenc halálával nem szakadt meg a minden szóra, vesszőre is figyelő egzaktuság, az ősegyház szövegeinek ismerete és Erasmus szellemében történő javítása. Ezen a téren Laskaiban látom a Dávid Ferencre annyira jellemző bibliai szaktudás egyik nagy alakját. A kolozsvári disputa évtizedében aligha lehetett volna nálánál megfelelőbbet találni a hazai protestáns felekezetek papjai között, aki kiálljon a jezsuita hitvitázókkal. Művének olvasása közben arra a következtetésre jutunk, hogy Laskai büszke volt vállalkozására. Ez érződik ki a dedikáció keltezéséből is: *Datae Genevae ex Museo Nostro* (Kelt Genfben, a mi múzeumunkban), vagyis Genfből, a reformáció európai centrumából kívánja megindítani a Róma ellen tervezett ideológiai harcot és ezzel a pátriájában, tehát a szűk keretek között lezajlott csatározást nemzetközi fórum elé vinni. Lényegében ezzel is válaszolni akart a jezsuitáknak, akik a Vatikántól kezdve Európa valamennyi provinciájába elküldték kinyomtatott téziseiket.

Azt természetesen hiába várnánk Laskai Csókás Pétertől, hogy ellenfeleinek tudását, felkészültségét nyíltan is elismerje, elegendő, hogy ilyen komoly válaszra méltatja őket; minden szavukat megvizsgálja, mérlegeli, de csak a negatívumot emeli ki. Az említett közeledés az erdélyi unitáriusok szuperintendenséhez a jelek szerint igaznak bizonyult, mert inkább harcol a jezsuitákkal, akikkel pedig közös elvi alapon van számos hittétel esetében, különösen az alapgogmákban, mint a Szentháromságot tagadó unitáriusokkal. Nem valószínű, hogy ezt a különös kézfogást Kálvin és genfi utódjai helyeselték volna. Laskai ugyanis úgy tesz, mintha Servetet nem épp Genfben ítélték volna halálra. Szellemi párviadalában egyedül Loyola Ignácot akarja céltáblául tenni és a harc hevében fizikai fogyatékoságát, a harctéren szerzett sántaságát párhuzamba hozza szellemi nivójának alacsonyásával. Bizonyára nem tudta, hogy Ignác a párizsi Sorbonne-on végzett, és Alfonso Pisa a jezsuita rend egyik legnagyobb szakembere volt a disputák tudományos megalapozásában. Könyvének végén a jezsuita rend eredetének csalárdságáról 37 lapra terjedő gúnyirat olvasható. A *Pigmentum originis sectae iesuiticae* [Szeplők a jezsuita szekta eredetén] c. rész elkerülte eddig a kutatók figyelmét, nemcsak a szabadgondolkodással foglalkozókat, hanem az egyháztörténészekét is.

*A Szentháromság kicsúfolása. Hoffhalter metszetei.
Dávid Ferenc: De Falsa et vera unius Dei... c. művéhez*

Kitekintés

Még mielőtt pontot tennék a kolozsvári disputával kapcsolatos beszámoló végére, nem árt újból hangsúlyozni azt a célt, ami miatt ezt a „mélyfűréshez” hasonlítható elemzést, szakmai analízist az olvasó elé tártam. A cél a Báthoryak korszakában feszülő szellemi áramlások egyikének tettenérése, méghozzá nem statikus, hanem dinamikus vonásainak megközelítése.

Ezzel azért kell időt és fáradságot nem kímélve foglalkozni az azoknak, akik a XVI. századdal közelebbről akarnak megismerkedni, mert a fejezetben tárgyalt és a mai ember számára többnyire közömbös, sőt fárasztó téma a Mohács utáni évtizedekben a *mindennapi életet* betöltő és elevenbe vágó sorskérdés volt. Tévedés lenne tehát azt gondolni, hogy ma már csak néhány száz szakembert érdeklő kérdéssel hozakodtam elő szakmai elfogultságból, felcserélve a lényegest az accidenssel, a járulékos, tizedrangú kérdéssel. Önkéntelenül Marxnak híressé vált mondata kívánczik ide: „Ahhoz, hogy *megérthessünk egy meghatározott történelmi kort, határain belül kell lépniünk és össze kell azt hasonlítanunk más történelmi korokkal. Ahhoz, hogy megítélhessük a kormányokat és cselekedeteiket, saját korukkal és a kortársak tudatával kell mérniünk*”. A tárgyilagosságra törekvő művelődéstörténészt nem lehet hibáztatni, ha a hitviták elemzésébe merül el, hiszen Báthory „kormányát és cselekedetét” meg sem lehetne érteni pl. a kolozsvári disputa szerteágazó és nagyon is politikai háttere és dimenziója nélkül. A kutatónak és olvasójának ki kell lépnie saját korából, ha meg akarja érteni Laskai Csókás Péter párviadalát, melyen *maga a nép* volt leginkább érdekelve: „Akkori napokban hallottál volna egész Erdélyben minden helyeken a *köznéptől* sok esztelen disputációt és pártolódást... falun-városon... étel-ital között... estve-reggel... éjjel-nappal sok káromlásokat” – írja az egyik remek tollú kortárs, Nagy Szabó Ferenc.

Az Őrségváltás kifejezést azért használtuk a fejezetcímbe, mert János Zsigmond korában az „őrség” (kormány) még azt sem engedte, hogy Erdélybe egyetlen jezsuita betegye a lábát,

még ha ott született volna is. Előbb tehát valóban szellemi őrsegyváltásra volt szükség, mely lehetővé tette az eddig csak kihirdetett, de meg nem valósított vallásszabadságot, a tényleges egyenlőséget. Csak a nagy tekintélynek örvendő Báthory volt képes megnyitni a kaput az akkori világ egyik legtanultabb, legműveltebb társasága számára, mely nélkül szegényebb, egyoldalúbb maradt volna a hazai művelődés.

Aki túl elvontnak ítélte a kolozsvári disputára vonatkozó összefoglaló beszámolómat, a következő fejezetben látni fogja, hogy a hitviták témái valóban életet, sorsot formáló energiák tudtak lenni itthon is. A végvári vitézek egyik legcsodálatraméltóbb alakja, Balassi Bálint a tanú arra, hogy még a harctérre is magukkal vittek „szellemi bajvívást” feldolgozó iratot: A reformáció éppúgy mint a jezsuita szellem kivonult a templomok falai közül, áthatotta a politikai, közösségi, egyéni életet, azét a magyar fiatalemberét is, aki vállán tarisznyájával egy szál köpenyben gyalog útnak indult Róma felé, hogy belépjen a jezsuiták közé, de azét a Laskaiét is, aki Genf előtt ellátogatott a Vatikánba, hogy még harciasabb stílusban tudjon válaszolni a kolozsvári jezsuitáknak. És ez a szellem az, ami nélkül nem lehet kielégítő választ adni vitéz Balassi Bálint esztergomi „hagyatékára”, a tarsolyában talált disputa-fordítására.

Az eddig elmondott és a most sorra kerülő elemzések zárához az igazi kulcsot épp ez a lelet adja a kezünkbe. Egy életét feláldozni kész negyvenéves, rendkívül művelt és az élet örömeit habzsoló férfi – Balassi Bálint – harctéri dolgai között egy patrióta magyar jezsuita – Dobokay Sándor – rábukkan egy disputára...

IV. „Nagybátyám és királyom”

Könyvünkben a jezsuiták gyakori említése inkább módszertani, mint világnézeti okokra vezethető vissza. Tehát nem azért térünk vissza ismételten hozzájuk, hogy a velük kapcsolatos számos ferde, sőt hamis nézetet tárgyilagos adatokkal ellensúlyozzuk. Ez ugyanis nem a mi feladatunk és ha az lenne, akkor sem vállalkoznánk rá. Az ún. jezsuitaügy azért és úgy került kutatásaink metszőpontjába, mert Veress Endre rájuk vonatkozó dokumentumkötetei után az utolsó 20 évben a legmagasabb tudományos szinten feldolgozott forráskiadás birtokába jutottunk. Polgár László és Lukács László római jezsuita történészek sorra megjelenő kötetei ugyanis épp ezeknek az évtizedeknek levéltári anyagát tették közkinccsé. E dokumentáció alapján bárki meggyőződhet arról, hogy Báthory István külpolitikájára vonatkozóan – nemzetközi és erdélyi viszonylatban is – ezek a jezsuita iratok nélkülözhetetlen és pontos eligazítást nyújtanak a korszak kutatóinak.

Az eredeti iratok kritikai kiadása alapján lesújtó véleményt alakíthatunk ki mindazokról a kisebb-nagyobb tanulmányokról, melyeknek jó részét a felekezeti nézőpont alapján írták a katolikus Báthory többnyire protestáns méltatói. Ez a mindmáig érvényben lévő szemlélet leszűkíti a nagy fejedelemnek és a lengyelek egyik legnagyobb királyának életművét egyetlen témára, Báthorynak a saját egyháza iránt tanúsított – egyesek szerint – túlzott lojalitására, illetve a protestánsok jogainak megnyirbálására. (Ezen állításom bizonyítására elegendő tanulmányozni Zoványi Jenő már említett, 1977-ben megjelent akadémiai kiadású kötetének Báthoryval kapcsolatos megállapításait!)

Báthory István egyházpolitikája életművének csak csekély részlete, és ha ez kritikát vált is ki egyesekből, nem jelentheti egész politikájának és a magyar nemzetre gyakorolt óriási hatásának semmibe vételét vagy elködösítését. Protestáns kortársai – Bornemisza Péter íróval és prédikátorral az élen – sokkal világosabban látták életművét, mint mi ma! E fejezet – az imént említett okok miatt ismét a jezsuita dokumentumok és egyháztörténeti források felhasználásával látszólag csak egy bíborosi kinevezés történetét elemzi, valójában sokkal tágabb perspektívából figyeli az eseményeket. Éppúgy, ahogy Báthory István tette. Mert túl a családi érdekeken és a katolikus bázis megerősítésén, ez a bíborosi kalap ügye is az egész térségnek, Kelet-Európának és benne mindenekelőtt Magyarországnak érdekét szolgálta.

A Báthory-unokaöcsök

Nagynevű dinasztiáink történetének egyik visszatérő, fatálisnak nevezhető sajátossága, hogy legnagyobbjainknak vagy nincs gyermekük, vagy ha van, akkor tragikus sorsú utódokat hagynak maguk után. Csak Szent Istvánra, Mátyás királyra vagy Szapolyai Jánosra gondoljunk e tétel bizonyításaképpen. Báthory Istvánban is energikus uralkodót kapott Erdély és kis híján Magyarország, aki tiszteletet vívott ki magának, s feltűnő rokonszenvet váltott ki barátból, ellenfélből egyaránt. Utódai viszont nem voltak. Későn nősült, fejedelmé választásakor asszonyt, feleséget nem ültetett maga mellé.

A közelmúltban került nyilvánosságra az a Báthory jelleméről hű képet nyújtó epizód, amikor kosarat ad a párizsi udvar által számára kiszemelt menyasszonyjelöltnek, a szép Chateaufort hercegnőnek. A jelenet minket most legfeljebb annak igazolása miatt érdekel, hogy a látszatra jelentéktelen és a Nyugattól majdhogynem elzárt Erdély és annak ura milyen jól volt informálva mindenről, milyen tekintélynek örvendett, és az európai sakkasztalon nemegyszer milyen pozíciót szántak neki. Ti. jelen esetben Medici Katalin lépett akcióba, hogy a hercegnő – aki mellesleg udvarhölgye volt, majd Henriknek, Anjou hercegének szerelme – Báthory István oldalán Erdély fejedelmi trónjára üljön. A frigy egy

„narancshéjon” csúszott el! Nem is annyira az imént említett Henrik Lengyelországból történő, szökésnek nevezhető hazatérése volt talán a legfőbb ok, hanem a Chateaufort hercegnőnek (más néven Renée de Rieux-nek) nem éppen erkölcsös életéről érkező híradás. A Gyulafehérvárott jogos felháborodásra okot adó hírt egy Franciaországból Erdélybe érkező muzsikos, olasz lantos hozta magával. Mindezt és Báthory fejedelmi magatartását, az elegáns, de határozott visszautasítást; illetve a diplomatikusan megfogalmazott „később majd visszatérünk e témára” szavakat Pierre Lescalopier 1574-ből való naplója örökítette meg számunkra. Hiteléhez nem fér kétség, hiszen szemtanúja és egyik főszereplője volt az említett jelenetnek.

Báthory István lengyel király arcképe az Ambras-i gyűjteményből

Amikor Báthory István király lett Lengyelországban, feleségül vette Izabella magyar királyné egyetlen, még Krakkóban élő és hajadon húgát, Jagelló Annát. E politikai házasságról mély hallgatásba burkolóznak a kortársak; úgy tűnik, hogy semmilyen érzelem nem fűzte őket egymáshoz. Tény, hogy Báthory Istvánnak az idős királynétól utóda nem született.

Régi magyar szokás volt, hogy jómódú főurak udvara számos rokon és ismerős család fiataljának szolgált otthonul és a lányoknak, fiúknak nevelésére alkalmas iskolául. Báthory fiatal korában maga is élvezte például Balassi János udvarának vendégszeretét. Ott alakultak ki katonai erényei, és ott tanulta meg a harcászat jellegzetesen magyar változatát. (Erre a kapcsolatra maga Bálint is utal 1585. okt. 3-án megfogalmazott végrendeletében betegágyán, a Zólyom megyei Királyfalván.)

Lengyelország és a Báthory-család egyesített címere

Báthory e szokás jegyében vette oltalmába unokaöccseit, András testvérének árváit: Boldizsárt, Istvánt és Andrást. Tisztázatlan ugyan, hogy a három fiú anyjának, Mayláth Margitnak miért volt rossz híre; adatokat csak új házasságával kapcsolatban ismerünk: Iffjú Jánosnak lett a felesége. A korabeli nagyasszonyokat ritkán szokták drasztikus jelzőkkel illetni, Mayláth Margitra vonatkozóan mégis megtették. A legkeményebb bírálat Abafái Gyulay Páltól, az udvar bizalmasától ered, aki azzal magyarázta Báthory Boldizsárnak, a híres szoknyavadásznak magaviseletét, hogy „nem tsuda, hogy parázna, mert az Anyja is híres k. volt, M...M... Azért ölette meg Gyulay Pált”. Az idézet ugyan Kultsár Istvántól származik, de köztudott, hogy Boldizsár éppen azért követelte Gyulay kivégzését, mert fülébe jutott a családján (anyján) és saját magán esett sértés.

Ha ez a hír nem volna eléggé megalapozott, az mindenképpen elgondolkoztató, hogy a két nagybáty: István fejedelem és testvére, Kristóf magukhoz vették és saját gyermekeiként viselték gondját Istvánnak, Boldizsárnak és Andrásnak annak ellenére, hogy anyjuk élt.

1563. szeptember 23-án Buzássai Lukács beszámol az árvák somlyói tanulásáról: „Az Nagyságod atyafiai egészségben vannak. Igen tanulnak”. Ezekben az években és bizonyára István bécsi fogságának idején is Kristóf tölti be a curator és tutor tisztséget. Később, a fejedelemmé választás után Boldizsárra katonai feladatokat bíztak, az ifjabb Istvánt pedig Padovába küldték, ahonnan 1573. július 7-én Kolozsvári Gáborral együtt tért haza.

Tökéletesen megtanult olaszul és sok barátot szerzett, többek között a pápa rokonával is ott

kötött barátságot. Újabb adat került elő Pierre Lescalopier naplójából, ami egyrészt padovai kapcsolatait tárja fel, másrészt igazolja, hogy a fejedelem mennyire szerette unokaöccseit. „Míg én a fejedelmet köszöntöttem – írja a francia úr – addig a fejedelem unokaöccse, István úr távolabbról hosszan reám nézett, aztán hozzám lépett és átölelt. Ezen meglepődtem, de csak addig, amíg *meg nem szólalt olaszul*. Ekkor felismertem, nem annyira arcáról, mint inkább hangjáról. *Diáktársak voltunk Padovában.*”

A legkisebb e három unokaöcs között András volt, akit Báthory vitt Lengyelországba és a jezsuiták pultowi iskolájában neveltette. Attól a naptól kezdve, amikor nevelői felhívták a király figyelmét arra, hogy Andrásban kiváló tehetség szunnyad, okos, szorgalmas, sokat szeret olvasni, Báthory merész terveket kezdett szöni vele kapcsolatban. Nem arról van szó, hogy tehetséges unokaöccsétől függetlenül is nem valósította volna meg ezeket a terveket, de az mindenesetre nyomon követhető, hogy kelet-európai elgondolásainak megismertetéséhez és azoknak a nemzetközi hírnévnek örvendő vatikáni diplomáciával való elfogadtatásához felhasználta András öccsének képességeit. Ezzel a tervvel érdemes kicsit közelebbről megismerkednünk, már csak azért is, mert kézzelfoghatóvá válik a Habsburg-uralom alatt élő magyar főurak egyre fokozódó rokonszenve Báthory iránt.

Szemben a Fátummal

A lengyel trónt Báthory sohasem tekintette öncélnak. Megnövekedett tekintélyét saját hazája és nemcsak Erdély, hanem a magyar haza egésze szolgálatára, javára akarta kamatoztatni. Erdélyből magával vitte legjobb katonáit, tovább képezte őket és velük együtt vívta egyik sikeres csatáját a másik után. Érdemes megfigyelnünk, hogy közvetlen elődei és utódai eleve lemondtak arról, hogy az országot összeroppantó török hatalmat a maguk erejéből kényszerítsék távozásra. 1526-tól kezdve egyedül Báthory István fejében nem fordult meg a Habsburgokkal való alkudozás, hatalomátadás, osztozkodás gondolata egy közös törökellenes hadjárat és végső leszámolás reményében. Fejedelem korában sem, még kevésbé a lengyel korona megszerzése utáni évtizedben. A hatalom birtokában ő akart a kezdeményező lenni; elég erősnek érezte magát ahhoz, hogy ne legyen mások függvénye. A Bekes-lázadás leverését követő évben újabb siker koronázta politikáját Krakkóban: már-már tartanak tőle Bécsben és bizonyos értelemben Konstantinápolyban is. Ennek láttán érik benne elhatározással és reális terv az évtizedek óta sóvárgott, de mindig kudarcba fulladt szándék: halálos csapást mérni a törökre és visszaszorítani előbb Közép-Európából, majd a Balkánról.

A térképre nézve és Báthory szemével látva a dolgokat, a legcélszerűbbnek látszott harapófogó közé szorítani a török szárazföldi erőket. Két katonai szárny egyszerre indulna ellenük: a Kaukázus irányából és Erdély felől átkaroló hadművelettel döntő vereséget mérve az amúgy is gyengülő ottomán haderőre. Való igaz, hogy a perzsa háborúk, majd a lepántói vereség után egy ilyen terv nem volt kivihetetlen, csak rengeteg pénzre, igen komoly együttműködésre lett volna szükség a megvalósításához. Túlzott reményeket nem táplált Báthory, annál jobban ismerte a politikai erőviszonyokat. Egyet biztosan remélhetett: Magyarország népe és urai mögötte állnának, ha a felszabadító hadjáratra sor kerülne.

E nagyszabású terv még csak kialakulófélben lehetett, amikor Balassi Bálint a „dancki táborban” Báthory környezetében élt, de apja újabb letartóztatásának hírére azzal a meggyőződéssel vágta az ostort, hogy néhány éven belül talán „csuda dolgok történhetnek”. Itthon mindenki így gondolkodott, valami volt a levegőben. A bécsi titkosszolgálat is ezt kémlelte ki és tegyük hozzá: minden oka megvolt rá!

Báthory nagy tervét egyelőre késleltette IV. (Rettegett) Iván orosz cár és a lengyelek között fennálló konfliktus. István király 1579 nyarán a lengyel nemesség érdekében azzal a céllal üzent háborút az orosz birodalomnak, hogy visszaszerezze Lengyelország számára azokat a területeket, melyeket néhány évvel azelőtt a cár jogtalanul a birodalmához csatolt.

Ezt az első orosz hadjáratot követte 1580–1581-ben a második. Báthory seregének magyar egységeit Sibrik György vezette, és az említett unokaöcs, Boldizsár is ott vitézkedett. A cár többször is békeajánlattal állt elő, de Báthory csak akkor volt hajlandó befejezni a háborút, amikor IV. Iván a pápát kérte fel közvetítőnek, megemlítvén Rómának régi vágyát, hogy a nyugati és keleti kereszténység megbékéljen és egyesüljön. Antonio Possevino jezsuita vezette a béketárgyalásokat, melyek 1582. január 15-én a Jam-Zapolszk-i békéhez vezettek.

Báthory Istvánról most már Európa-szerte úgy beszéltek, mint a katonai és politikai erények megtestesítőjéről, aki nemcsak született katona volt, hanem hadseregének népszerű parancsnoka és a hadtudományok két legfontosabb ágának, a stratégiának és a taktikának elméleti, sőt gyakorlati ismerője. Környezetéből kiszivárgott a hír, hogy lényegében épp a cár által is említett közeledés a nyugati és a keleti egyházak között neki is kedvezne, mert csak így lehetne megvalósítani az orosz területről megindított támadást a török hadsereg bekerítésére. Nagy tervének ugyanis egyik nélkülözhetetlen eleme, az esetleges siker feltétele az összes európai (nyugati és keleti) hatalmak összefogása lett volna.

A király és fejedelem tekintélyének megerősödése jogosan töltötte el reménnyel az itthoniakat. A Habsburg-politikával elégedetlenkedők, a főuraktól le a népig, a hazai katonai alakulatok parancsnokaitól le a végvári vitézekig úgy tekintettek rá, mint a haza várva várt megmentőjére. És ezen nem lehet csodálkozni, ha összevetjük egyéniségének és sikereinek impozáns voltát azokéval, akik Mátyás király óta az ország élén álltak. 1490 óta egyik kudarc a másik után érte az országot, és nem volt senki, aki térdre kényszerítene volna a kortársak által annyiszor emlegetett Fátumot.

Vajon Báthory István, a Somlyóról elindult főúr, fejedelem, majd király tényleg meg tudta valósítani gigászi tervét?

Mi már tudjuk, hogy nem. De a negatív válasz semmiképp sem von le bármit annak értékéből, amit tervének megvalósulásáért tett. A sok közül most csak az András unokaöccsével kapcsolatos eseményekről számolok be.

A fiatal bíborosjelölt

Ha az imént elmondottaktól különválasztaná valaki a soron következő témát, bizony groteszk nepotizmussá süllyedne a bíborosi kalap elnyeréséért megindított diplomáciai küzdelem. Báthory István ezen a téren is győzött, és győzelmének ezúttal is a taktika ügyes alkalmazása volt a legfőbb titka.

Mert említett tervének keresztülviteléhez, az összeurópai liga létrehozásához előbb arra volt szüksége, hogy jó szemmel tekintsenek rá az uralkodók Angliától, Spanyolországtól kezdve Bécsig. Mert hogy mennyire ellenszenves volt pl. a Habsburgok szemében, azt tudjuk Bornemisza Péter *Ördögi kísértetek* című vallomásából is.

A Báthory nevet hol lehetne ragyogóvá tenni jobban, mint a Vatikánban? A pápai udvarban megfordul az egész világ, úgy ahogy azt a kor egyik volt jezsuita politikai írója megfogalmazta: Róma, az örök város, a világ színpada (Teatro del mondo). Aki e színpadra feljut, és fontos szerepet osztanak ki neki, híres emberré válhat.

És itt kezdődik – lényegét tekintve – Báthory András fényes jövőt ígérő karrierje. Mint említettük, a jezsuiták jelentették a királynak, hogy rendkívüli tehetséggel van megáldva, és mindenképpen érdemes lenne komolyan foglalkozni vele a studia humanitatis, a humán tudományok terén. Bizonyára tettek célzást Andrásnak éppúgy, mint a királynak, hogy nagy jövő várna rá abban az esetben is, ha az egyház szolgálatába állna. Ez nem jelentette eleve a papi rendbe való felvételét, abban a korban még kevésbé mint ma. Azt azonban mindenképpen kívánatosnak látták, hogy a filozófiának és a teológiának ismeretét a legmagasabb fokig sajátítsa el. A kérdést gyakran tették szóvá a király, a pápai nuncius és a jezsuiták római központjának egykori titkára, Antonio Possevino előtt.

1578. november 28-án Caligari nuncius beszámol Rómába küldött jelentésében arról a nem véletlenül megrendezett találkozóról, mely a király ebédlőjében zajlott le. A királyon és a nunciuson kívül jelen volt két unokaöcs is, a 14 éves András és testvére, ifj. Báthory István. Caligari szándékosan hangsúlyozza, hogy ez utóbbi a padovai egyetemen szoros barátságot kötött Signor Marchese Buoncompagnòval, a pápa közeli rokonával.

István király mesterien értett az ilyen jellegű kapcsolatok ébren tartásához; olyan ez, mint a harcászatban az oldal- és a hátvéd kiépítése és biztosítása. Beszámolónk folyamán láthatjuk majd, hogy milyen fontos szerepük lehet a jelentéktelennek tűnő barátságoknak is.

A meggyilkolt Báthory András

A királyi ebédnek és a róla adott beszámolónak hamarosan az lett a kézzelfogható eredménye, hogy a legmagasabb vatikáni körök is felfigyeltek András hercegre. Nem kisebb személyiség, mint a vatikáni államtitkár, Gallio bíboros könyveket küldött ajándékba a tudományok iránt fogékony fiatalembernek. Természetesen ezt illet megköszönni. Vitte a futárposta a szép latinsággal megfogalmazott levelet, melyben nemcsak az ajándékról esik szó, hanem az elvégzett tanulmányokról is. A pápai udvar tehát már ekkor tudja, hogy András úr hol tart, mivel foglalkozik; most kezdi el a retorikát, írja. A nuncius is kedveskedik Itáliából hozatott könyvekkel, majd az udvari történetíró, Michele Bruto kap királyi felszólítást könyvek vásárlására. Ekkor kezd András tudatosan könyvgyűjtő lenni. Nagybátyja, a király szintén értékes műveket küld és ezeket pompásan beköttei; az egyik számadás száraz adatai tanúskodnak erről, amikor a kötés jelzőjeként az „elegans” szót írják le. Az egyik klasszikus auktor művének első lapján Báthory István saját kezével írt bejegyzés olvasható. Magyar fordításban így hangzik: „Bármitől megfoszthatnak, csak jó híredet el ne veszítsd!” Az ismert humanista jelszó, vagy a Balassinál is olvasható „Az jó hírért névért s a

szép tisztességért ők mindent hátra hadnak” egyik változata ismerhető fel az elegáns kötésű könyv királytól származó soraiban.

A tiszta jellemű, szép termetű Andrást a nuncius angyalnak nevezte egyik római jelentésében. A sok kedvező benyomás arra készítette Possevinót, hogy szorgalmazza a királynál András római taníttatását, sőt 1582-ben, az orosz hadjárat befejezésének évében már szóba került az a merész ötlet is, hogy bíborosi rangot eszközölnék ki számára. Ezzel erősítenék András egyházi tekintélyét, és bizonyítanák Báthory Istvánnak a pápához fűződő jó viszonyát. Ez ugyanis ezekben az években már nem csupán egyoldalú rokonszenv volt a király részéről, hanem kölcsönös tisztelet és megbecsülés.

Báthory számításba vette a bíborosi méltóság elnyerésével kapcsolatos előnyöket: egész Európa látná, hogy a Báthory dinasztiára nagy feladatok várnak!

Ha nem maradtak volna fent a dokumentumok (iratok, fogalmazványok, levelek, válaszok), aligha hinné el bárki, hogy a király milyen jelentőséget tulajdonított az ügynek. Amint megjött Rómából András utazásának, ünnepélyes fogadtatásának, s magának a tervnek helyeslése, Báthory István elrendelte, hogy mindent a legapróbb részleteiben készítsenek elő. Ez egyrészt magára az útirányra, a küldöttség létszámára, a költségvetésre vonatkozott, másrészt az udvari kancellária új feladatára, a propagandára: felhívni a kormányok figyelmét a római út fontosságára, a Báthoryak egyre növekvő tekintélyére.

Római útinapló

András római útjának leglelkesebb szorgalmazója Possevino és a jezsuita rend volt. Senki jobban nem volt meggyőződve Báthory európai pozíciójának fontosságáról, mint a jezsuiták. E pozíció erősítése elsőrendű céllá vált, és e célhoz vezető egyik út a jezsuita növendéknek, Andrásnak római küldetése és útjának minél pompásabb megrendezése.

Veress Endrének köszönhetjük, hogy felhívta a figyelmet arra az útinaplóra, melyet a legilletékesebb szemtanú írt: Reszka apát, akit a király Possevino javaslatára András kísérőjéül választott ki. Ezt a naplót a lengyelek 1915-ben közreadták; a latin szövegkiadványt mi mikrofilm segítségével tanulmányozhattuk. Jelen beszámolónk a rendkívül érdekes napló és más, többnyire jezsuita iratok adatait dolgozza fel.

A diplomáciai előkészületekbe bevonták Bolognetti nunciust is, hogy teljes legyen az összhang Báthory kancelláriája és a római kúria között. Fennmaradt egy névjegyzék, melyben azok nevét olvashatjuk, akiknek a király személyesen írt és jóindulatukba ajánlotta unokaöccsét: bíborosok, neves tudósok, római patríciusok, politikusok. A levelek keltezése: 1583. szeptember 7. és 8.

Reszka jegyzeteiből megtudhatjuk, hogy a küldöttség valóságos kis csapatá duzzadt: nemesek, apródok, kamarások, orvos, szabó, borbély és a kocsisok, lovászok száma 48 fő volt. A küldöttséget Padováig Forgách Ferenc is elkísérte. Később Loretóban a katolikus hitre tért, majd pap lett és érsek. Életének egyik legnagyobb élménye ez az itáliai út volt.

Az indulás napját is pontosan tudjuk: szeptember 10. Ettől kezdve Reszka mindenről pontosan számot ad: útirány, napi program, előre nem várt akadályok (pl. a kocsi kerekei egyszer összetörték), kedvező vagy kellemetlen fogadtatás protestáns vidékeken stb.

Érdemes megállnunk Milánóban – ahogy a küldöttség is tette –, mert ott hosszabb ideig tartózkodtak. A későbbi kutatások számára fontos adatok állnak rendelkezésre a kor egyik vezéregyéniségének, Borromeo kardinálisnak magyarországi kapcsolatára vonatkozóan. Ezek már János Zsigmond korában is nyomon kísérhetők, de feltűnően megélnéülnek Báthory István idejében. A Vatikán egykori államtitkára szoros barátságot kötött az erdélyi fejedelemmel és királlyal. A fennmaradt levelekből egyértelműen kiolvasható, hogy Possevino mellett Carlo Borromeo egyengette leginkább András római misszióját és kardinálisi kineveztetését. István király még az indulás előtt felkérte a milánói érseket, hogy

készítse fel unokaöccsét, és ha van rá mód, tartson neki lelkigyakorlatot (többnapos elmélkedés egy-egy lelki témáról).

Egyéb híradásból is tudjuk, hogy Borromeo feltűnő szeretettel, előzékenységgel fogadta Báthory András népes küldöttségével együtt. A kért lelkigyakorlatot nemcsak elvégeztette vele, hanem később nyomtatásban is kiadta. András is maradandó emlékekkel köszönte meg a milánói vendégszeretetet. Köszönőleveleit ma is olvashatjuk Carlo Borromeo műveinek összkiadásában.

A reneszánszkutatás számára talán még ennél is fontosabb a másik találkozás, mely Báthory András és az érsek titkára, Giovan Botero között jött létre. A jezsuita rend szigorú szabályait elviselhetetlennek érző Boterot nemrég küldték el a rendből a legfőbb római előljárók, és a túlfűtött, éles eszű és még élesebb nyelvű politizáló papot egyelőre Borromeo érsek fogadta maga mellé titkárának. Ekkor még – különösen jótevője, Borromeo iránti figyelemből – került szókimondó politikai írásainak közreadását; ez érezhető abból a könyvből is, melyet Báthory András milánói látogatása után adott ki és dedikált az alig 20 éves hercegnek. A világ hívságainak megvetéséről szóló könyv előszava jól tükrözi azt a bizalmat és nagybecsülést, melyet a később híressé vált politikai író a Báthoryak iránt érzett. Nyilvánvaló, hogy Botero a jezsuita rend elhagyása után is élénk kapcsolatban állott egykori társaival. Ő maga említi, hogy egy Erdélyben működő jezsuitától is fontos információkat kapott. Az antimachiavellista politikus többé-kevésbé a Báthoryakban jelölte meg azt a modellt, melyet államelméleti műveiben körvonalazott.

A *Dispregio del mondo* (A világ megvetéséről) című könyv lényegében kétarcú, mert miközben a vanitatum vanitast, a hiúságok megvetésének gondolatát kívánja a fiatal Báthoryval megkedveltetni, olyan érdeklődéssel beszél a világ szépségéről, az új világ eredményeiről, a nagyvárosok szemképráztató csillogásáról, az új felfedezésekről, hogy épp az ellenkezőjét éri el: kíváncsiak leszünk és szinte élvezni szeretnénk mindazt, amit veszélyes kísértésnek bélyegzett meg. Bizonyára nem gondolt arra, hogy fonák dolog minderről épp most és épp Báthory Andrásnak prédikálni, amikor a lengyel király pazar pompával akarta megrendeztetni unokaöccse számára az itáliai utazást. Diadalút volt ez, nem pedig a világ hívságainak megvetése: ágyúlövésekkel fogadták, amerre ment, küldöttségek járultak elé és ajándékokat adtak át neki. Botero beszél ugyan az evangéliumi szegénységről és az egyszerű nép rettenetes nélkülözéseiről, de ugyanakkor András kezén fogva vezeti Rómába, melyet a világ színpadának nevez.

Az örök város valóban várta a fiatal herceget! November 30-án érkezett a kis csapat Rómába. Reszka naplójának ez a mondata: „Romam pervenimus in Dei nomine” (Rómába érkeztünk az Úr nevében) magában foglalja a célhoz érkezés örömét és mindazt, amit az örök város a zarándokoknak akkor jelentett és ma is jelent. Évek óta olvasott és hallott ismeretek most kézzelfogható élménnyé formálódtak.

A XVI. század utolsó évtizedeinek Rómája minden szempontból lenyűgöző hatást váltott ki az emberekből. A trentói (tridenti) zsinat után új szellemi központtá vált a megreformált pápai udvar. A Vatikán épp a jezsuiták közreműködésével rendezni tudta megmaradt erőit, egységet akart és tudott biztosítani azoknak, akik a római egyháztól való külső elszakadás helyett a belső tisztulás és reform útját választották. A Báthoryak tervezett nagy összefogása, a keresztény erők ligája épp ennek felismeréséből és elfogadásából jött létre.

Nagyjából mindazt, amit ma is monumentálisnak ítélünk Rómában, András is látta. A San Pietro kupolája, az előtte álló és két kitért karra emlékeztető oszlopsor, az óriási obeliszk, a Biblioteca Vaticana, a világ legnagyobb művészeinek alkotásai, a későreneszánsz, a manierizmus és a jezsuiták barokk templomai mind felejthetlenné tették András számára is a római tartózkodást. A pápa unokaöccsei kalauzolták heteken át, megmutatva az antik római kincseket is. Nem mi magyarázzuk utólag bele, hanem épp ellenkezőleg, az adatok ismeretében elemezzük Báthory András tényleges magatartását és élményét, amikor

rámutatunk a küldetésében rejlő párhuzamokra. Ti. XIII. Gergely Rómája nemcsak a keleti egyházat kívánta magához ölelni – ahogy erre maga az orosz cár is szívesen utalt –, hanem a jezsuita Xavéri Ferenc és társai révén Indiát, Japánt, Kínát, Possevino és társai segítségével pedig magát a Török Birodalmat is. Éppen ők – többek között maga Possevino – oltotta bele a Báthoryakba, András herceg lelkébe is a római egyháznak ezt az egyetemességre irányuló gigászi törekvését. A somlyói főúrból lett lengyel király koncepciója megegyezett a pápa és a jezsuita rend törekvéseivel. Hogy mindez utópia volt-e vagy elérhető politikai realitás, ennek eldöntése nem a mi feladatunk. De az már igen, hogy rávilágítsunk azokra az élményekre, melyeket Báthory András átélt Rómában. Az őt ért hatások mértékéről, mélységéről a látott műemlékek adnak útbaigazítást. Márpedig tudjuk, hogy a római művészi alkotások épp ebben a korszakban jutnak el a tökéletesség fokáig, és pompájuk, szépségük, nagyságuk lenyűgöző. „A világ színpada” önmagában véve is grandiózus, függetlenül a szereptől, melyet kiosztanak annak, aki felkeresi, és amely szerepet vállalni kell. A jelek arra engednek következtetni, hogy Báthory András mindezzel tisztában volt.

Nagybátyja azért szorgalmazta a bíborosi kinevezést, hogy a nyugati világ akkori központjában egy Báthory is helyet kapjon és szóhoz jusson. Azzal mindenki tisztában volt, a pápa éppúgy, mint a jezsuita generális, hogy András révén maga somlyói Báthory István, Erdély fejedelme és Lengyelország királya kíván olyan előnyös pozícióba jutni, mely politikai és erkölcsi súlya miatt megilleti. Elképzelhető, hogy ennek nem mindenütt örültek, mindenekelőtt nem Bécsben, ahol fogadni sem akarták a diadalútját járó Andrást.

A bíborosi testületen belül – tudomásunk szerint – egyedül Este kardinális akarta megvétózni a bíborosi kinevezést, méghozzá éppen a Habsburgok érzékenysége miatt: két egymástól független beszámoló is hírt ad erről. Az egyiket Giulio Masetti írta Ferrara hercegének: Este bíboros felháborodva bírálta azt a kivételezést, amivel a pápa elhalmozza Báthoryt. Maga a mód és az, hogy egyedül csak ezt a fiatal (20 éves!) és még fel sem szentelt klerikust nevezik ki, sértő a többi kinevezésre váró francia, német, osztrák bíborosjelöltre. A másik beszámoló Farnese bíboros titkárától származik: jelen volt annál a kellemetlen szóváltásnál, mely a gáncsoskodó Este kardinális és az öntudatos András herceg között zajlott le. Míg a többi bíboros a legnagyobb tisztelettel emlegette Báthory István nevét és mindig hozzátették „a király” jelzőt, addig Este fölényesen csak „az Ön nagybátyja” kifejezést használta. András azonban minden alkalommal kijavította a „nagybátyám és királyom” szavakkal.

A vatikáni diplomácia magáévá tette a jezsuiták kérését és nem törődve Bécs érzékenységevel, szándékosan és egyedül András herceget tüntette ki. A pápa többször is jelét adta annak, hogy szívesen teljesíti a lengyel király kérését. Mivel az audienciák, kihallgatások, szertartások rendjének külön irányítója és felügyelője van, ezért a vatikáni ceremóniárius minden változtatásra felfigyel. Szokásostól eltérő eseteket több alkalommal is feljegyeztek a naplók. F. Mucanzio *Diarium*ában is találunk ilyet Báthory Andrással kapcsolatban. Alig érkezett meg Rómába, a pápa az esti órákban már magánkihallgatáson fogadta, sőt ezen jelen volt az a három bíboros is, akiknek a király külön is írt levelet szeptemberben: Sabello, Aragona és Farnese. Már ezen az első kihallgatáson is a szokásostól eltérően a „Dominatio Vestra” megszólítással fordult hozzá a pápa.

A következő napokban a vatikáni körökben elterjedt a hír, hogy a pápa a király unokaöccse mellé saját rokonait osztotta be kísérvül, és társalgással, látogatásokkal kellett lekötönniük vendégüket.

Néhány nappal később az ún. titkos konzisztóriumon zajlott le a hivatalos fogadtatás. Erre nagyon készültek, mindenekelőtt András, mert beszédet is kellett mondania. Tudta jól, hogy az első benyomás döntő hatással lesz jövőjének alakulására. Érthető, hogy nagy várakozás előzte meg ezt a napot. A jelenlévő bíborosokat meglepte a szokásostól eltérő gesztus: még mielőtt elkezdődött volna a ceremónia, a pápa sajátkezűleg nyújtotta át az „apostoli

protonotarius” cím jelvényét, a lila rochetumot. Ezután került sor a lengyel király levelének felolvasására, majd pedig András herceg beszédére. A naplóban olvasható kifejezés jól érzékelteti, hogy mennyire meg voltak elégedve a rövid szónoktattal, melyet András méltósággal és választékosan adott elő („cum gravitate et elegantia”). Határozott és elegáns stílusáról a bíborosok is azonnal írtak István királynak. Gambera kardinális leveléből az elragadtatás is kiolvasható: „incredibili eloquentiáról” ír (hihetetlen, bámulatos ékesszólás); Caraffa bíboros pedig arról értesíti Báthoryt, hogy ő és vele együtt a többi bíboros szívébe zárta a fiatal klerikust.

A következő hónapokban mintha nem várt nehézségekbe ütközött volna a tervezett kinevezés. Elképzelhető, hogy Gergely pápát csak ezekben a hetekben informálták az utazás végső céljáról, a bíborosi kinevezésről. A pápa arról volt nevezetes, hogy még rokonai sem kaptak tőle rangot, címet, javadalmat; szűkmarkúnak bizonyult e téren. Reszka apátnak nagy fejtörést okozott a rábizott András hosszúra nyúlt római tartózkodása. Az az összeg, amit a király előirányzott, csak néhány hónapra lett volna elég. Ha tartani akarták a Báthory névhez méltó színvonalat, a fogadásokat, a látogatásokkor szokásos ajándékozást, akkor két megoldás között kellett választaniok: vagy hazamennek, vagy bank útján kölcsönt vesznek fel. Az utóbbira kaptak engedélyt Krakkóból, de közben a királlyal szimpatizáló főpapok és a jezsuita rend vezetői is üzenetet kaptak, hogy próbálják rávenni a pápát a kinevezésre.

Báthory András számára ez a félév életének egyik legtermékenyebb korszaka volt, mert a humanista neveltetés épp Rómában tud igazi élményeket nyújtani. A király erre is előre gondolt. Elegendő utalnunk azokra a levelekre, melyeket a pápai udvar legnevesebb humanistájához, a klasszikus latin stílus mesteréhez, Antonius Muretushoz intézett, megkérve, hogy foglalkozzék unokaöccsével és csiszolja latin stílusát. Ez megtörtént, a levelek tanúsága szerint.

A környék híres-neves helyein is gyakran megfordultak: Tivoliban, Albanóban, Frascatiban. Máskor – különösen nagybőjtben – Róma szent helyeit, templomait keresték fel. A jezsuitáknál volt leggyakrabban, abban a kollégiumban, mely Germanicum-Hungaricum néven ma is közismert. Az intézet rektora, tanárai, hallgatói úgy tekintettek Andrásra, mint a jezsuita szellem és neveltetés mintaképre. A korok követelményeihez mindig alkalmazkodó jezsuiták a XVI–XVII. században arra törekedtek, hogy elsőként a királyok, fejedelmek, politikusok, vezetők legyenek a római egyház eszméinek megtestesítői. Nem más ez, mint a cuius regio, eius religio elvnek gyakorlati megvalósítása, jezsuita variációja. Ezért volt számukra a Báthory család sorsának alakulása központi kérdés, és ezért fogadták megkülönböztetett tisztelettel e dinasztia római legátusát, Andrást.

A 20 éves bíboros

A jezsuiták javasolhatták Reszka apátnak azt is, hogy kérjen András számára újabb kihallgatást a pápánál és említse meg, hogy az ifjú nagybátyjától, a királytól üzenetet kapott, miszerint a nyáron esedékes országgyűlésen már Lengyelországban kell lennie. Ebből megérthette a vatikáni diplomácia, hogy tovább már nem nagyon lehet halasztani a döntést, kinevezi-e a pápa Andrást bíborosnak vagy nem.

A kissé átlátszó taktika meghozta a várt eredményt. 1584. június végén András megkapta az engedélyt, hogy a warmiai püspökség koadjutori rangját viselhesse. Attól kezdve az „episcopus warmiensis” címet használta, vagyis püspöki címről volt csupán szó, mert Báthory András soha nem szentelték fel pappá. Amikor ezt megköszönte, az „audientia specialis” érdekes fordulathoz ért. András, a címzetes püspök átnyújtotta Botero imént már említett könyvét, a világ hiúságainak megvetéséről szóló mű díszkötésbe foglalt példányát a pápának. A dedikáció nyíltan utal a Báthoryak fontos szerepére és András római útjára, a megérdemelt elismerésekre. Ez is elősegíthette a pápa végső döntésének kihirdetését: július

4-én titkos konzisztórium keretében az egyház bíbornokává nevezi ki a lengyel király unokaöccsét.

25 bíboros jelenlétében történt az ünnepélyes kihirdetés, melynek híre villámgyorsan bejárta Európát. A jelenlévő követek, a Rómában tartózkodó diplomaták külön hangsúlyozták jelentéseikben, hogy rendkívüli eseményről van szó. A bíborosi rang viselője egyúttal a Vatikán hercege címet is megkapta. A több részből álló szertartás alkalmából a legtöbb kardinális olyan ünneplésben részesítette a herceget, hogy erre Reszka apát sem számított. De András is méltó akart lenni, és olyan pazar ajándékozásba kezdett, hogy a jezsuitáktól kellett kölcsönkérnie több ezer tallért; a Montelupi bankház krakkói fiókja ugyanis késett az átutalással. A pénzre pedig nagy szükség volt, mert az ilyenkor szokásos fogadásokon a legelőkelőbb személyiségek is részt vettek. Andrászt mint a bőkezű adakozók példaképét említi az a feljegyzés is, amely szerint 400 aranyat ajándékozott annak az egyházi férfinak, aki meghozta a hírt a kinevezésről.

Az ünnepeltet pazar fényel fogadta többek között Medici bíboros is. Mintha versengtek volna, hogy ki rendez a másiknál is nagyobb fogadást. Elutazás előtt a jezsuiták hívták magukhoz. Panizza követ szavai szerint a rendház falain latin és görög epigrammák voltak olvashatók, melyekkel köszöntötték az új bíborost, ami érthető is, hiszen az ő kreatúrájuk, tanítványuk volt. Dicsőítő beszédekkel mondtak Báthory István királyról is.

A legszebb és még ma is nagy értéket képviselő ajándékot a zene fejedelmétől, Palestrinától kapta: a Báthoryak magasztalásáról szóló ötszólamú motettát. Erre azonban a zeneesztétikai kérdésekről szóló fejezetben még bővebben visszatérünk. Itt azért kellett megemlíteni, mert a jelek arra engednek következtetni, hogy a *Laetus Hyperboream* kezdetű remek alkotást vagy a jezsuiták bankettjén adták elő vagy azon a búcsúfogadáson, melyet András bíboros adott indulása előtt saját rezidenciáján.

A pápai udvar tehát mindent megtett, amit Báthory kért; sőt megtette a diplomáciai lépéseket még arra vonatkozólag is, hogy az egyes uralkodók fényes fogadtatásban részesítsék a lengyel király hazatérő unokaöccsét. Ez is megtörtént! A diadalutatót András azon a díszes kocsin tette meg, melyet a pápától kapott. Bolognában Paleotto bíboroson kívül a pápa testvére és unokaöccse fogadta, díszlövéseket adtak a tiszteletére. Milánóban újra Borromeo kardinális látta vendégül; Mantova hercege három hajót bocsátott rendelkezésére, ezeken folytatta útját a Pó folyón a tengerig. A velencei követ Rómából már hetekkel előbb értesítette a dogét a látogatásról és felhívta figyelmét, hogy a Köztársaság is csatlakozzék Itália többi uralkodójához, vagyis a doge is tegyen ki magáért. A hat napig tartó velencei tartózkodásról szintén készült beszámoló; a naplóból megtudjuk, hogy a doge tíz bíbortógás szenátorral fogadta és minden szempontból felejthetetlené akarta tenni András kardinális számára az Itáliában töltött utolsó hetet.

Velencéből Stájerországon át Bécs felé tartott, de mivel egyetlen Habsburg-herceg, de még egy főpap sem hívta meg magához, ezért Bécs mellett haladt el útjuk. Annál nagyobb örömmel várták itthon: Pozsony, Nagyszombat, Nyitra, Léva, Besztercebánya, Késmárk. 1584. október 20-án Krakkó fogadta, méghozzá örömmámorban; ezt a napló írója, Reszka apát ezzel a mondattal igyekszik érzékeltetni: mindenki a haza reménységét látta benne. Az ünnepélyes Te Deum után a miechowi kolostorban találkozott nagybátyjával és királyával.

Hogy mindaz, amit eddig elmondtam Báthory Istvánnak András unokaöccsével kapcsolatos tervéről, nem utólagosan megszerkesztett vélemény, hanem történelmi valóság, azt két évvel később sorra kerülő, második római útja igazolja. Mint említettük, Báthory két orosz hadjáratát is és öccsének bíborosi kinevezését is csak láncszemnek tekintette élete legnagyobb tervének, a török katonai hatalommal való leszámolásnak szempontjából. Arról is szót ejtettünk, hogy ezt a pápa segítségével egy összeurópai liga révén gondolta keresztülvihetőnek. Ezt azért kell minduntalan hangsúlyoznunk, mert a hazai történetírás –

véleményünk szerint – nem a kérdés fontosságának megfelelően értékeli ezt a hazánkra nézve is létfontosságú *tervet*.

Ennek bizonyára az a magyarázata; hogy a végső leszámolás valóban csak terv maradt. A szándékokat, terveket, elképzeléseket a legritkábban szokták a történészek beledolgozni műveikbe. Mi azonban ezt a tervet történelemformáló energiának minősítjük, amely előbb Báthory Zsigmond számára vált kötelező erejű tervvé, majd száz év múlva, Buda visszafoglalásakor valósult meg.

1586 tavaszán úgy látszott, hogy nem kell várnia sem az országnak, sem Európának még száz évig. Báthory érkezettnek látta az időt, hogy hozzákezdjen az utolsó lépések megtételéhez, a nyugati katonai erők összehangolásának elodázhatatlan feladatához. A konkrét lépéseket ismét az egyik legnagyobb szellemi és diplomáciai központtal, a vatikáni államtitkársággal kívánta megtétni. Erre a feladatra a most már nemzetközi síkon is elismert András bíborost szemelte ki. A második római útról, az elsőnél fontosabbról már nem is szoktak megemlékezni. Pedig ekkor már határozott javaslattal küldte öccsét Rómába: minél előbb szeretné megindítani törökellenes hadjáratát orosz területen, miközben megindulna más európai haderő is, például a keresztény liga flottája. Lepanto óta (1571. október 7.) gyakran foglalkoztak hadvezérek a török hatalomnak tengeren és szárazföldön ugyanazon időben történő megtámadásával a végső győzelem reményében. András bíboros meggyőződhetett arról, hogy az új pápa, V. Sixtus épp olyan megbecsülésben részesíti Báthory Istvánt és tervét, mint elődje, XIII. Gergely. A terv megvalósításához és a szükséges hadisegélyhez is hozzájárult; annak egy részét Possevino közvetítésével ki is utalta. Mindezek után jogos a kérdés: miért nem valósult meg a minden eddiginél átfogóbb, előre átgondolt terv?

Válasz: 1586. december 13-án Grodnóban meghalt Báthory István. A nagy reményeket tehát a halál hiúsította meg. A veszteség felmérhetetlen, hiszen nemcsak a közép-európai népeket sújtotta, hanem a Báthory családot is, az unokaöccsöket, elsősorban Báthory Andrást.

Báthory Zsigmond aranytallérja

Az 53 éves korában meghalt király erős egyénisége és tekintélye révén addig összetartotta a nagy családot; parancsszavára az egyéni érdekek meghunyászkodtak és a közös célt szolgálták. Míg élt, tudta mindenki, mit lehet tenni és mit nem, elvi síkon éppúgy, mint a gyakorlati életben. Rend és fegyelem volt benne és körülötte. Káoszból ragadta ki Erdélyt, s adott reményt a kétségbeesett magyar népnek is. Száz év óta senki olyan erős központi hatalmat nem tudott teremteni, mely Erdélyen túl is éreztette volna hatását. Ez volt a legnagyobb félelme Bécsnek, erről beszéltek a Bécsbe, Prágába akkreditált követek. Sir Philip Sidney, Erzsébet angol királynő prágai követe is tud erről a rettegről: „A császár attól fél, hogy Magyarország fellázad a lengyel király segítségével” (az 1577: évi jelentésből).

Bár Báthory István halálát követően a család mint oldott kéve hullott szét, mindegyik unokaöcsben kitörölhetetlenül megmaradt a királyi nagybáty hatása. Ezt legjobban Báthory András műveltségének elemzésénél vettem észre. Sajnos Veress Endre már nem tudta megjelölni erre vonatkozó kutatásainak megígért összegezését. Ízelítőként néhány adatot ragadok ki Veressnek 80 évvel ezelőtt megjelent tanulmányából. Bár abban elsősorban a bíboros könyvtárának, árverésre kerülő könyveinek jegyzékéről kapunk igen fontos beszámolót, több olyan adatra is felhívja a figyelmet, ami a király megnyerő egyéniségére vonatkozik. E nélkül nehezen lehetne megérteni Andrásra gyakorolt hatását.

Báthory sikereinek egyik leglényegesebb titka jó emberismerete. Jó érzéke volt mások rejtett talentumainak meglátásához és a megfelelő nevelés útján való gazdagításához. Kiváló munkatársait egytől egyig ő választotta ki és óriási áldozatok árán iskoláztatta, nevelte őket, majd önálló feladatokat bízott rájuk. Így vette észre András bátyjában, Boldizsárban a katonai talentumot és vitte magával a háborúba, hogy kiváló parancsnokká nevelje.

Andrásban a tudományok és az elmélyülés iránti érzékre figyelt fel. Olyan környezetbe helyezte, olyan kiváló humanistákkal neveltette, hogy hazai viszonylatban ritkaság számba megy. András tudományok iránti érdeklődéséből szenvedélyt csiholt ki: a könyvgyűjtés szenvedélyét, amihez igen sok pénz kellett. Ezt fedezte királyi bőkezűséggel otthon és Rómában egyaránt. Az Örök Városból hazaérkező András egyedül nagybátyjának köszönhetette, hogy hét láda könyvet vásárolhatott. Már itáliai útja előtt, a pultowi (pultuski) jezsuita kollégiumban jelmonddal látta el könyveit: Frustra + Vivit + Qui + Nemini + Prodest – fölöslegesen él, aki senkinek sem használ és nincs kizárva, hogy ezt a királytól hallotta, aki épp ennek szellemében kívánt sokaknak, közvetlenül és közvetve az egész országnak hasznára válni. Vagyis nem csupán fényes karriert, fényes jövőt kívánt biztosítani másoknak, Andrásnak sem, hanem megkívánta a belső tartalmat is, ami nélkül semmit sem ér a külső keret. Tény, hogy a szerencsétlen véget ért, meggyilkolt András bíboros óriási értékű könyvtárának minden egyes könyve mögött, a tudomány egyetemességét felölelő bibliotékájának minden példánya mögött kitapintható a királyi nagybáty hatása, mély humánuma, európai gondolkodásmódja. „Mansuetus fejedelemnek”, azaz kegyesnek nevezi az a Balassi Bálint, aki Báthory Kristóf felesége révén távoli rokonságban volt a királlyal és aki egyedül neki köszönheti, hogy életét nem Konstantinápolyban, a szultán rabjaként kellett befejeznie.

A Balassi Bálintot az erdélyi fejedelemhez és lengyel, királyhoz fűző és egész életére kiható kapcsolatnak a témájával tulajdonképpen eljutottunk az őrsgváltással egybekötött alapkérdéshez. Azt kívántuk megvilágítani, hogy mi válhatta ki Alfonso Pisából, Leleszi Jánosból, Szántó Istvánból és a többi jezsuitából azt a minden áldozatra kész patriotizmust, mely lényegében közös nevezőre hozta őket a Bornemisza Péterhez hasonló protestáns patriótákkal. Mélyen behatoltunk távolinak látszó kérdések elemzésébe, de csak azért, hogy Báthory Istvánról teljesebb képet alkothassunk, legalább olyat, mint amelyet külföldi kortársai alkottak maguknak. Számomra nem kétséges, hogy Báthory-portrém közel jár somlyói Báthory István valódi portréjához. Báthory önjelöléséből, megérdemelten jutott fel a hatalom

csúcsára. A hitelesség ellenőrizhető azzal is, hogy a külföldi kortársak Báthoryról alkotott képe azonos a Leleszi-Szántó-Bornemisza–Balassi Bálint által alkotott képpel!

Balassi és a Báthoryak

Balassi esetében is messzebbre, mélyebbre, lelki átalakulásának rejtett világába kell behatolnunk. Konverziójára gondolok, amivel a legtöbb Balassi-kutató vagy kurtán bánik, vagy amit – véleményem szerint – félremagyaráz. Ha a kérdést nem kötjük össze az eddig elmondottakkal, ha elválasztjuk a Báthoryaknak Balassira gyakorolt hatásától, az erdélyi és a lengyel udvarnak légkörétől, akkor valóban nem könnyű magyarázatot találni az 1586. július 27-én megfogalmazott hitvallására, 1591-ben végbement újabb befelé fordulására a tengerparthoz közeli Braniewo jezsuita kolostorban, és még ennél is nehezebb magyarázatot találni az Esztergom ostrománál tanúsított magatartására, jezsuita gyóntatójának, Dobokay Sándornak mondott utolsó szavaira. A magyarázat kulcsát tarsolyában találjuk meg, melyben „a mártíromsággal koronázott Campianus Edmondnak”, az angol jezsuita hitvitázónak Decem Rationes = „tíz magyarul írott [értsd: fordított] okainak” lapjai voltak. Magával hozta és magánál tartotta tehát a harctéren is, 1594 májusában.

Végző fokon azért láttam szükségét, hogy Báthory István jezsuita kapcsolatait, a rend erdélyi, magyarországi és lengyel vonatkozásait és a szellemi-vallási megújulásra gyakorolt hatását summázva előadjam, mert enélkül légüres térben mozogna Balassi lelkivilágára; vallásosságára és rekatolizálására vonatkozó vizsgálódásunk.

Balassi Bálint. Ismeretlen festő műve

Szándékosan nem térek ki vallásos lírájára, istenes verseire és ezek tartalmi mondanivalójára. Ezen a téren nem tudom elfogadni a legtöbb Balassi-kutató véleményét, szubjektív magyarázatát. Ti. sehol nincs olyan veszélyes csapda az objektivitás elvesztésére, mint épp az istenes versek magyarázatánál, akár Ady vagy József Attila, akár Balassi Bálint

költészetében. Ezt a kérdést legtöbbször nem Balassi korának és kortársainak tudatával mérik, hanem a maival. Az objektivitás feltételezi, hogy a meghatározott történelmi kor, jelen esetben a XVI. század határain belül közelítsük meg ezt a témát is és a magunk nézete helyett a Báthory korszak lelkületéből kiindulva igyekezzünk kifejtetni. Ehhez több fontos és igazolható adatot, összefüggést, következtetést talál az olvasó könyvünk eddigi fejezeteiben. Ha ezek birtokában közeledünk Balassi sok ellentmondásuktól feszülő életéhez, könnyebben megoldható több olyan rejtély, amit végső fokon Balassinak kell megválaszolnia és nem nekünk.

Eckhardt Sándoron kívül legutóbb Nemeskürty István hívta fel a figyelmet arra a kérdésre, hogy Balassi viszonya a római egyházhoz őszinte volt-e, hogy mi válthatta ki az evangélikus hitből a katolikusra való áttérését? A kérdésre adott válaszukat alátámasztják saját kutatásaink is: Balassi lelkivilágához közelebb állhatott Istennek a katolikus hit révén való megközelítése (Nemeskürty). De elegendő-e ez ahhoz, hogy valaki meg tudja tenni a döntő lépést a régiből, a szüleitől, házi tanítójától örököltből az újba? Úgy érezzük, hogy valami olyan erős hatás érte; ami e lépésre készítette.

Balassi ugyan utal említett hitvallásában elhatározásának motívumára: „Isten *különös kegyelmétől* felvilágosítatva... hiszem és vallom mindazt... amivel a szent római katolikus egyház élt és él”, mégis további kérdések merülnek fel. Hacsak nem misztikus élményt ért valaki a „különös kegyelemtől felvilágosított” kifejezésen, akkor okvetlenül egy folyamatot kell feltételeznünk, mely indokoltá teszi az elhatározást. Azt ugyanis egyre kevesebben állítják már, hogy áttérését érdekek vezérelték. Ha nem rendkívüli lelki élmény (mint például Saul vagy Ágoston esetében) és nem érdekek vezették, akkor az általa említett felvilágosításon azok a sorozatos és évekig tartó hatások értendők, melyek Bécsben, Pozsonyban, Erdélyben, Krakkóban érték. Ezek a hatások a legintenzívebbek Báthory István, majd később András bíboros környezetében voltak. Mi az okokat különösen az erdélyi, a krakkói udvarban tapasztalt légkörben keressük, mindenekelőtt Balassi legjobb, legerősebb támaszában, a hitét gyakorló és azt átélő Báthory Istvánban, aki Balassi apjának is barátja volt.

Ezzel természetesen nem mondtunk újat, de nem is az a szándékunk. Inkább arra kívánom felhívni a figyelmet, hogy az említett hatásokat ne csupán általánosságban jelöljük meg, hanem konkrétan. Mint láttuk, Báthory már 1567-től kezdve szinte rabja lett a jezsuiták behívása tervének, mert nélkülük nem tudta elképzelni a kiutat sem kulturális, sem egyházpolitikai síkon. Amikor Balassi Bálint 1575 nyarán a Bekes Gáspár vezette hadjárat kapcsán a fejedelem foglya lett, szoros kapcsolatba került mindazokkal a tervekkel, melyeket Báthory sorra végre is hajtott és amire mi az őrségváltás kifejezést használtuk. Ha valamiben módosítani kellene a Balassi-kutatás körét, az az erdélyi és a lengyelországi élményeivel kapcsolatban lenne szükséges és eredményt ígérő.

Az a tény, hogy Balassi a fejedelem tisztességének és becsületének köszönhette védettségét, szabadságát, sőt életét, az, hogy többszörös követelés és nyílt parancs ellenére sem adta ki őt a szultánnak, érthetően hálát és ragaszkodást váltott ki belőle. Báthoryról szóló megnyilatkozásai híven tükrözik is ezt.

A lengyel király udvarában sok élményben volt része. A kulturális élet mellett a katolikus gondolkodásmód is elevenebb, színesebb volt, mint Erdélyben. Mivel a király közvetlen közelében élt, aligha lehet kétséges, hogy Báthory Boldizsárral és Andrással is találkozott; az előbbivel valószínűleg együtt katonáskodott, az utóbbinak, Andrásnak jezsuita neveltetéséről, könyvgyűjtéséről is hallhatott. „Nyugodalmas és gyönyörűségeket hozó élet” volt az, amiben ez az „*olyan mansuetus fejedelem*” részesítette. Nagyon nehezen vált meg „*jó urától* és attól a társaságtól, ki énnekem ott az udvarnál volt, mind királ és királyné asszony udvara népe közt...” írja itthon, Magyarországon, ahová egyedül az újból kihallgatásra rendelt atyja megsegítése miatt vágta haza.

Ezek a felejthetetlen hónapok jutnak eszébe akkor is, amikor a sikertelen sárospataki várostrom után fiatal feleségével, Dobó Krisztinával együtt betegen fekszik a Zólyom megyei Királyfalván és testileg-lelkileg összetörve végrendelkezni akar. Kire hagyná várandós feleségét, kit kérhetne meg gyámul? „Az én feleségemnek pedig hagyom *főtutorul* (gyámul) az felséges lengyel királyt, könyörögvén Őfelségének az élő Istenért, hogy tekintse meg az én szegin megholt atyámnak szolgálatját és barátságát, kivel felségéhez volt ifjúkorában”.

A halálfélelemkor általában azokba szoktak belekapaszkodni az emberek, akikben nagyon bíznak. Balassi szerette Báthory Istvánt és éppen ezért nagyon bízott benne. Házassága ekkor még nem borult fel, és Krisztinát születendő gyermekükkel együtt mint drága kincsét ajánlotta egykori jó ura oltalmába. Nem egészen tíz hónapra mindketten hitet tettek a katolikus egyház mellett. Ekkor már megszületett János fiuk; de a szülők még betegen fekszenek.

A végrendeletet és az áttérést – szerintünk – ugyanaz a szándék hatotta át, azonos lelkiállapot húzódik meg mögöttük. Mintha a végrendeletben szereplő „főtutor”, Báthory István kívánsága teljesülne? Feltételezhető, hogy igen. Azé a Báthoryé, aki unokaöccsei, rokonai hitére kényesen vigyázott, a kiskorú fejedelemére, Zsigmondéra is, aki Bálintnak anyai ágon unokaöccse volt, és akit Balassi Bálint Erdélyben többször felkeresett. 1588-ban is, amikor Érsekújvárról is távoznia kellett és decemberben „szörnyű havasokon... sok esőben-hóban” átmegy a Báthoryak kis országába. December 23-án a nagykorúsított Zsigmond fejedelmi esküjének ünnepén – a jelek arra engednek következtetni – ő is jelen volt. Néhány héttel előbb, december 8-án a medgyesi országgyűlés kitiltotta a jezsuitákat Erdélyből. Sokan közülük Lengyelországba húzódtak vissza. Báthory András bíboros ezekben a nehéz időkben veszi pártfogásába és hívja lengyel földre Balassit. A „főtutor”, a király már két éve halott. István király helyett most András, a jezsuiták neveltje és „kreatúrája” pártfogolja.

Ha megfigyeljük, legtöbbször a Báthoryak nevéhez fűződik életének egy egy olyan mozzanata, amikor fordulatra szánja rá magát. Őmögöttük meg feltűnnek a jezsuiták: István király, Kristóf vajda, András bíboros, Zsigmond fejedelem jezsuita kapcsolataira kell csak gondolnunk. Most is ez történik; 1590 ősztől a következő év nyaráig a bíboros jóvoltából Braniewo (Braunsberg), régi Hanzaváros jezsuita kollégiumában tartózkodik: olvas, töpreng, meditál, ír, fordít.

Ekkor kerülhetett kezébe az említett Campianus Edmond angol jezsuita vértanú hitvitázó műve. Disputa, szellemi párbaj, bajvívás ez a javából. Érdemes a Balassi magyar fordításában visszaadott hosszú címnek két szavát párhuzamba állítani a kolozsvári disputánál már említett észrevétellel. Az egyik: „az angliai tudós *akadémikusoknak* adja tudtokra” – vagyis éppúgy mint Kolozsvárott, ott is Angliában a jezsuiták csak „academicamente”, vagyis tudós szinten hajlandók tárgyalni a hitről. *A másik*: azt adja tudtokra a szerző, „mi vitte őtet arra, hogy az hitnek dolgában *bajt mert legyen küldeni*, vagyis így fordítja Balassi magyarra a certament, a szellemi bajvívást, ismertebb néven: a disputát. Edmund Campion tíz okot, argumentumot vonultat fel a hitújítókkal szemben, ezek közül Balassi hét oknak fordításával készült csak el. Ha nem hal hősi halált Esztergom alatt, akkor az ő tollából került volna ki a második jezsuita disputa magyarországi használatra, méghozzá nem latinul, mint a kolozsvári, hanem magyar nyelven. Így érett be Báthory István vetése 30 év alatt.

„Ó, én édes hazám, Te jó Magyarország”

Amikor Balassi atyja iránti szeretetből hazajött (1577) Báthory udvarából, egyik levelében olyan kifejezést használt, amelyből világosan látni, hogy a király terveit ismerte, tudott szándékáról: „miérthogy csuda dolgok történhetnek, ha vontatódhatnék 4 esztendeig”. Tehát mindaz, amit a király 1580-tól tett (orosz hadjárat, András bíborosi kinevezése) a

törökök kiűzése érdekében és azzal együtt a magyar haza felszabadításáért, arról Balassinak is fogalma volt. Ezért is rajongott a bátor, kiváló katonáért, István királyért ő is, akárcsak tanítója, Bornemisza Péter és vele együtt a hazáért aggódó minden magyar ember, lett legyen jezsuita vagy protestáns. Jól érezték Bécsben – különösen mióta a jezsuiták Erdélyben megvetették a lábukat –, hogy igen feszült a légkör. Valóban nem kellett volna sok ahhoz, hogy egy adott szóra Báthory mellé álljanak a Batthyányak, Nádasdyak, Zrínyiek, akik aztán magukkal ragadták volna az egész országot. Báthory halála nem szüntette meg, csak késleltette a török kiűzést célzó általános offenzíva megindítását. 1593 jelentette a várva várt fordulatot. A kezdeti sikertelenségek után Pálffy Miklós és Huszár Péter csapatai nyílt csatában megverték a Fehérvár felmentésére küldött török sereget. A pákozdi csata (nov. 3.) híre bejárta az egész országot, és növelte a törökellenes hangulatot. Magyarország földjén nyílt csatában nagy létszámú török hadtesteket nem sikerült megverni Kinizsi kenyérmezei ütközete óta.

Korabeli újságlap Zsigmond fejedelem és Pálffy Miklós arcképével, 1596

Balassi is fegyvert fogott; Rimay János arról értesít, hogy katonáival szolgálatot vállalt. Amikor Pálffy csapatai győztesen vonulnak előre, ő a családi birtokhoz tartozó Divény várát veszi vissza. A hadikedv nőttön-nő, tavasszal már Somogyban lángolnak fel a harcok, Zrínyi György visszaveszi Berzencét, Csurgót, Babócsát. A hódoltságban Palatics, a lugosi bán szervez csapatokat. Forgách Simon május első napján Hasszán budai pasát veri meg a Pest megyei Turánál. Erdélyben Báthory Zsigmond igyekszik hadba hívni a főurakat, de azok nem akarják felmondani a törökkel való szövetséget. Oket leszámítva az egész ország fegyvert fog. A korabeli külföldi híradások, röplapok, magazinok példányai igazolják, hogy Európa szeme is Esztergomra szegeződött. Az egymással szemben álló ellenfelek egyaránt tudták,

hogy az ősi királyi és főpapi város ostroma egyúttal jelkép is. Balassi is jelen volt kis lovasscsapatával az ország leghíresebb főurai és vezérei között.

1594. május 4–7. között ment végbe a körülzárás. Bent a várban Isza bég a parancsnok, Kara Ali és Ahmed bégek a helyettesei; kb. 3500 török hősiessen harcolt a Mátyás főherceg vezetése alatt küzdő haderő ellenében.

Május 8–13. között a falak megközelítése került sorra. Leo Gall, a tüzérek főparancsnoka felvonultatta az ágyúkat. Az ostrom megkezdődött a Magyar Sion visszavételért. A katonák az ún. réslövésekre figyelnek, hogy hol nyílik alkalom rohamra.

Május 14–29. között egyik roham következett a másik után. A Szent Adalbert-székesegyház kigyulladt. A réseknél azonnal ott termettek a védők és betömték. A magyar-német rohamegységeknek nem sikerült az első nap felhatolni a falakra. Újabb ágyútűz következett most már a Tamás-hegyről és a Rácvárosban felállított ágyúk egységes támadásával. A tüzérségnek sikerült a Víziváros nyugati falán egy 15 lépés széles nagy omlást törni. Hardegg parancsára önkénteseket toboroztak. 800 magyar-német önkéntes jelentkezett, közöttük voltak Pálffy Miklós, Nádasdy Ferenc és Balassi Bálint.

Május 19. Adott jelre, a török tüzérség pergőtüzében rohamra indultak az önkéntesek.

Még mielőtt folytatnám a hadikrónikát, idézem Balassi Bálint már említett hitvallásának egy mondatát: – „...e hitvallást, ahol szükséges, nem habozok *életemmel és véremmel* állítani és vallani... Isten engem úgy segítjen...”

Aki már átélt vérzivataros időket és tett ehhez hasonló, saját vérével hitelesített fogadalmat, az jól tudja, hogy ilyen leírt szavak rendszerint aktualizálódnak, mégpedig igen erős formában. Rendszerint, vagyis nem okvetlenül és nem szükségszerűen. De ha valaki viselkedésével és szavaival utóbb célzást tesz egykori elhatározására, akkor jogosan feltételezhető, hogy a fogadalom, az eskü hatása alatt cselekedett. Ezt értem a fogadalom aktualizálásán.

A roham mindkét oldalon egyre hevesebbé vált. Egyik rohamnál esett el a vár parancsnoka, Isza bég is. Pálffy felismerte a veszélyt és mert tudatában volt, hogy rá, mint parancsnokra még sok ütközet vár, egy fal mögé rejtőzött. Nem messze tőle rohamozott Balassi, aki nem keresett védelmet. Hogy miért nem, arra nem mi, hanem saját maga válaszol: *így akartam*. (Szavait és az utolsó napjairól szóló beszámolót Dobokay Sándor magyar jezsuita örökítette meg annak a vértanú jezsuita hitvitázó iratnak Bécsben 1607-ben kiadott előszavában, melyet – mint tudjuk – Balassi fordított magyarra. Balassi szavait latinul közli, bizonyára azért, mert így folyt közöttük az említett párbeszéd: „Tamen mi pater! id decrevimus, ut sic fiat” (Hiszen végre, atyám, azt akartuk, hogy így legyen).

A roham közben mindkét lábát golyó fúrta át. 11 napig szenvedett. Rettenetes kínok között, vérmérgezésben halt meg május 30-án. A magyar jezsuita mindvégig mellette volt, meggyóntatta, a szentségekkel ellátta. Utolsó imáit sohasem felejtette el: Jézushoz és Anyjához fohászokodott. „Jól értette az éles elméjű vitéz ember, minémű tisztelettel tartoznék Asszonyának, úgymint az vitéz magyar nemzetnek kiváltképpen való szószólójának.”

Élete utolsó aktusa: kilencéves kisfiát, Jánost Mátyás főherceg oltalmába helyezte, levélben kérve őt, hogy bízva neveltetését a jezsuitákra.

Balassi halála után Dobokay megtalálta tarsolyában a többször említett *Tíz okok* fordítását. „Az keresztyén hitért martyromsággal koronázott” férfi írása volt vele az esztergomi táborban.

Mint említettük, szándékosan nem líráját elemeztük, hanem az életét, amit tények, tettek hitelesítenek. De mint Balassi költészetének is kutatója, megkockáztatom a kérdést: nem kellene-e új forráskutatást végezni istenes verseivel kapcsolatban is, mint ahogy azt tettük a többivel? Mert például ha összevetjük azokat a kritikus – helyesebben: megkritizált – kifejezéseit a Biblia zsoltáraival, akkor a kérdés szakértőinek újból meg kell fogalmazniuk a

tételt: vajon tényleg „intellektuális gög”, „az Istennel vitázó kétségbeesés”, „elidegenedés”, „a hitelenség lelki lehetőségének riadalma” tör fel verseiből, Istenhez forduló nyílt és őszinte imáiból? Ne feledjük el, hogy a zsoltárok nemcsak ájtatos imákat tartalmaznak. Elnevezésük között ilyen címeket találunk: Átokzsoltár, Perlekedés az Úrral, Magasztalás stb.

Ami pedig a profanizálást, vagyis a szeretőre mondott eksztatikus szavaknak az Istenre is alkalmazott kérdését illeti, előbb tanulmányozni kellene pl. Avilai Teréznek Istennel folytatott párbeszédeit, melyek a szerelmesek ablak alatti csevegésének intimitását juttatják eszünkbe. Legutóbb Nemeskürty István hívta fel a figyelmet arra, hogy egyházi szóhasználatban, a magyar nyelvű fordításokban nincs még Balassi korában kettéválasztva a szeretet és a szerelem. Balassi ugyanazokkal a hasonlatokkal beszél Istenhez, mint Annához, Júliához. „Ez csak az első látásra tűnhet cinizmusnak” – írja. Mélyebb oka az, hogy a szerelem és az isteni szeretet azonos fogalmak számára.

De túl ezen, istenes verseiben olyan fordulatokkal lep meg minket, melyek jelzik, hogy ugyanilyen „testközelen” érzi magához Krisztust a harctéren is:

Régi vitézeknek, roppant seregeknek
győzhetetlen Istene!
Tehozzád kiáltok, *ki katonád vagyok*,
kérlek vigy vitézségre

Te vagy szál kópiám, te vagy éles szablám,
jó lovam hamarsága,
Elmémmek vezére, karjaim ereje,
s szívemnek bátorsága...

„*Ki katonád vagyok*” – írja versében és ugyanezt mondja Esztergomban jezsuita gyóntatójának: „Tuus miles fui Domine!... „*A Te katonád voltam, Uram...*” Mintha ez is arra utalna, hogy nem „szuprakonfesszionális vallásosság” nyomai ezek, hanem annak az ősi hitnek káprázatos megfogalmazása, melyért Báthory István behívta a jezsuitákat és amelyért Balassi tarsolyában a disputával, kezében „szál kópiával” Krisztus katonájaként rohamra megy. Én egységet látok lírája és élete között, istenes versei és halála között.

Összegezve az utolsó két fejezetben érintett kérdéseket, bizonyára feltűnt az eleve elhatározott nézőponthoz való ragaszkodás, nevezetesen a jezsuiták magyarországi tevékenységének elemzése a Báthoryak uralkodásának idején. Mint említettük, a számtalan részletkérdésen túl végső fokon az volt a célunk, hogy közelről szemléljük azokat a hatásokat, melyek elemi erővel alakították át a kor emberét, többek között Balassit is. Életének nagy fordulatót, életművét, költészetét aligha lehet a valóságnak megfelelően megérteni, a „pszichoanalízis christiana” nélkül.

Eleve elképzelhetetlen, hogy rá, a poeta doctusra, a tudós költőre ne gyakorolt volna hatást az a szellemi áramlat, melynek zászlóvivői itthon a Societas Jesu magyar jezsuitái voltak. E rend tagjait már abban a korban a római egyház katonáinak, fegyelmezett csapatának nevezték. Jelmondatuk, Omnia ad maiorem Dei gloriam – mindent Isten nagyobb dicsőségére – eleve érzékelteti, hogy felfokozott szellemi és érzelmi aktivitással akarták szolgálni egyházukat a számukra Rómából kijelölt munkakörükben. Épp emiatt a fokozott, felfűtött missziós magatartásra figyeltek fel hazánkban is mindazok, akik fogékonyak voltak a nemzet sorsát közelről érintő erkölcsi és hitbeli kérdések iránt. Mint láttuk, Leleszi, Szántó, Dobokay és társaik épp olyan ízig-vérig patrióta lelkületű magyarok voltak, mint Bornemisza és tanítványa, Balassi Bálint. Olyanok, akik hátat fordítottak a Bécsben uralkodó „idegen” magyar királynak és a Habsburgok helyett a Báthoryakhoz csatlakoztak. Ez önmagában is

elegendő magyarázatul szolgál, hogy miért rokonszenvezett velük a nép. Dobokay az esztergomi tábor közkedvelt papja volt, de rajongtak érte felvidéki tanítványai is.

Mindezzel arra kívánok rámutatni, hogy a Balassi-kutatásnak a jövőben ezt a szempontot jobban figyelembe kellene venni. Eddig ugyanis függelékként megemlítették, hogy Esztergomban egy jezsuita állt mellette. A valóság az, hogy mindez nem véletlenül történt. Balassi, „az éles elméjű vitéz ember” éppúgy „miles Christi”-nek, Krisztus katonájának vallotta magát, mint Dobokay vagy maga. Báthory István!

V. „A németújvári hérosz” (Batthyány-portré)

A történelmet hosszú évszázadokon át dinasztiák befolyásolták, az ő sorsuk, harcuk, erényeik vagy bűneik hatottak a világ fejlődésére, avagy véres háborúk kirobbantására. Saját sorsunk alakulását sem lehet elkülöníteni az Árpádház, az Anjouk, a Jagellók, a Habsburgok dinasztikus történetétől. Még kisebb szakaszokban is ez volt a mozgató erő: Szapolyaiak, Báthoryak; Hunyadiakról nem is szólva. Érdemes egyszer a szűkebb kategóriák felé fordítanunk figyelmünket, különösen a reneszánsz korszakában. Mohács után az egyes főúri családok döntően befolyásolták vármegyék, sőt országrészek életét, gazdasági és kulturális síkon egyaránt. Ismeretes, hogy Európa-szerte még a rövid életű kisebb fejedelemségek is fontos tényezői voltak az egyetemes műveltségnek. A német választófejedelmek mellett az itáliai principék hírnevét még ma sem tépázta meg a mindent feledtető Idő.

1526 után különös. helyzet állott elő nálunk. Európa bármelyik részét vizsgáljuk, mindenütt a központi szerv képviseli a fejlődés útját, legyen az királyság, vagy fejedelemség. Nálunk – Erdélyt leszámítva – a nemzetállamot idegen dinasztia képviselte: azok a Habsburgok, akik az ország területén kívül éltek és meg sem kísérelték, hogy nyelvünket, kultúránkat, nemzeti karakterünket megismerjék. Érthető, hogy éppen emiatt Erdély léte az egész ország sorskérdésévé vált. Valamirevaló reneszánsz műveltség különben sem képzelhető el központi nemzeti hatalom irányítása nélkül. Foglalkoztunk is vele.

De mi történt és történhetett-e valami a Habsburgok Magyarországon? A kérdés önmagában is érdekes, és egyáltalán nem könnyű a válasz. Mindenekelőtt azért nem, mert számtalan eredője van. Sokkal könnyebb egyetlen dinasztia történelemformáló hatását elemezni, mint egyes családok rejtettebb életét figyelemmel kíséreni. Ezt azonban a hazai reneszánsz történetének feltárásánál megkerülni nem lehet.

A témakör egységesen még nincs feldolgozva, és nincs is kilátás rá, hogy a részletkutatások helyébe egy „főúri kultúrtörténet” megírására valaki is vállalkoznék. Legfőbb magyarázata ennek abban rejlik, hogy a grófi, hercegi levéltárak megmaradt anyagának feldolgozása több évtizedes kollektív munkával lenne csak megoldható: A témák is oly mértékben szerteágazók, hogy az agrárkultúrától az alkímiáig minden tudományágak képviseltetnie kellene magát.

Ezek előrebocsátására azért volt szükség, hogy némi magyarázatot adjak e fejezet számtalan hiányosságára. Különösen a XVI. századi Batthyányak esetében, akiknek levéltári dokumentációja Körmenden csak kevés kutatónak állt rendelkezésére. Azóta pedig, hogy ez az anyag is az Országos Levéltár tulajdonába került – tudomásom szerint Robert Evans angol tudóson kívül ezzel a kérdéssel más nem foglalkozott. De még ő is hangsúlyozza, hogy az óriási anyagnak csak egy töredékét dolgozta fel. Ötven évvel ezelőtt – tehát még Körmenden, – Iványi Béla és Eckhardt Sándor végeztek nagy felderítő munkát, és végeredményképpen nekik köszönhetem, hogy munkájuk folytatására vállalkoztam. Az eddig elért eredmények rövid összefoglalása tehát ez a fejezet.

A feladat – a fent vázolt okfejtésből kifolyólag – túlmutat egy főúri család történetének bemutatásán. Sőt egyetemes, az egész országot érintő, mert ezek a dunántúli és felvidéki főúri családok – nevezhetném őket kis dinasztiáknak, elmosódott határok között élő kis fejedelemségeknek – a központi nemzeti szerv hiányában akaratlanul, de legtöbbször tudatosan magukra vállalták a magyar haza sorsának irányítását, védelmét és a második, harmadik generáció esetén már az ország kultúrájának a szolgálatát is. A nagy múltra visszatekintő „Batthyány-dinasztia” is ezek közé tartozik a Zrínyi, Nádasdy család mellett. Ennek az ősi főúri családnak kevés olyan jellemű és európai műveltségű tagja volt, mint a németújvári Batthyány Boldizsár.

Batthyány Boldizsár. Ismeretlen festő műve. XVII. sz.

Szomorú, hogy kiváló egyéniségének és tudásának értékeit a hazai közvélemény nem is ismeri. Életének rövid vázlatát mutatja, hogy neveltetése is olyan fundamentumot kapott, melyre azután az önmagát mindig fegyelmező, szellemi képességeit élete végéig művelő főúr felépíthette mindenki által becsült egyéniségét. Félve tisztelték a törökök, közismert német- (osztrák-) ellenessége miatt tartottak tőle Bécsben, és akaratlanul is egyik irányítója lett az európai humanista világ magyarországi csoportjának.

A szálak ebben az esetben is messzebbre nyúlnak, ahhoz a Batthyány Ferenchez, aki megmenekült a rettenetes mohácsi ütközetből, melynek még a neve is nyomasztó súllyal nehezedett a század minden családjára. A délnyugati végek bátor és Habsburg-pártisága ellenére is ízig-vérig magyar főúrának és feleségének, alsóindvai Bánffy Katának nem voltak gyermekei. Vagyonukat azonban nem hagyták parlagon: az ország főúrának gyermekeit három évtizeden át magukhoz fogadták és nevelték. Ennek olyan híre volt, hogy valósággal versengtek a szülők, csak hogy az ő gyermekeik is megismerhessék az „emberség és vitézség iskoláját”. Gicz Zsuzsanna például a nádor feleségét, Nádasdynét kérte a beajánlásra; a lánya ruhájáról nem is kellene gondoskodni – írja – „...csak étellel tartanája önegysága”. Minden követ megmozgatott: „Az én lányomat ti nagyságtok szerelnéje Batthyányné asszonyom önegységához, hogy látna és tanulna...”. A lányok és fiúk nevelését kiváló

tanítók végezték. Az általános műveltség elsajátításán túl megtanulták mindazt, amihez értenie kellett és kellett egy főúri, nemesi házaspárnak. A fiúkat vadászni, lovagolni, tornázni tanították, hogy bátrak, edzettek legyenek, a lányok pedig saját maguk készítették el kelengyéjüket és a ház úrnőjével együtt kertészkedtek, tőle tanulták el a jó háziasszony és feleség számára nélkülözhetetlen tudományt. Minderről színes és igaz beszámolókat írt e kor fáradhatatlan kutatója, Takáts Sándor. Köteteit ma is újra és újra kiadják. Így elég, ha utalok arra a tanulmányára, melyet a Batthyány Ferenc házaspár újvári nevelőiskolájáról írt.

Ebben az iskolában nevelkedett a török elől menekülő horvát családok fiatalisága, gazdagok, szegények egyaránt. Ott húzta meg magát Mohács után az ország első asszonya, Kanizsai Dorottya. Oda futottak be az ország minden részéről a várak védőinek segílyt kérő levelei. A körülzárt Szigetvárból Zrínyi Miklós, az ostromlott Temesvárból Losonczy István utolsó üzenete ehhez a főúrhoz, a horvát bánhoz, Batthyány Ferenchez íródott. A hazaszeretetnek és a magyar nyelvnek egyik fellegvára volt e házaspár otthona. Zrínyi Miklósnak hét lánya volt, és mert feleségétől, Rosenberg Évától nem tanulhatták meg a magyar szót, két fiát és három lányát magyar udvarba küldte. Az 1561-ben keltezett levélből kiderül, hogy Zrínyi ezt Batthyányék kérésére tette. „Az te kegyelmed akarata szerint és asszonyom önagsága – (vagyis Batthyányné) – parancsolatjára im odaküldtem három lányomat”. Ezek egyike volt Zrínyi Dorica.

A horvát bán, Batthyány Ferenc legtöbbet unokaöccse, Kristóf neveltetésével törődött. Abból a sok magyar nyelven írt levélből is ez tűnik ki, melyet Kristóf gondosan őrzött, s amely még ma is élvezetet jelent olvasóinak. Pompás fényt vetnek a bán jellemére, derűs életszemléletére és erkölcsi felfogására. Itt ismerkedtek meg a Batthyányak a Svetkovics lányokkal, Erzsébettel és Katával. Kristóf feleségül vette Erzsébetet, Kata pedig több évtized múltán a megözvegyült bánnak lett hitvese.

Mindezt két okból kellett elmondanunk. Egyrészt azért, mert Kristóf és Erzsébet voltak Batthyány Boldizsár szülei, másrészt azért, hogy éreztessük azt a nemzeti és emberi értékektől megtermékenyített légkört, melyben pár évvel Mohács után nevelkedett az ország vezető rétegének nagy része. (Véleményünk szerint majd a kiadott családi levelek értékelése után dől el, hogy tényleg a korrupció, az árulás és a harácsolás jellemzi-e legjobban ezeket az évtizedeket.) A régi, dunántúli főurak rezidenciája mindenesetre nagy fejtörést okozott Bécsnek. Az udvarnak sikerült néhány mágnást magához csalogatnia, de a magyar asszonyokat hiába hívta Bécsbe még maga a király is. Batthyány Kristóf – úgy tűnik – a kelletténél jobban szeretett a bécsi udvar fényében forgolódni, de fia, Boldizsár minden kérés ellenére is csak levél útján tárgyalt a bécsi udvarral, különösen életének utolsó évtizedében. Ennek a magatartásnak gyökere megint csak a bán-házaspár udvarában keresendő. A mohácsi ütközetből szerencsésen hazavergődő főúr ugyanis világosan látta Bécs szándékát, és éppen ezért tudatosan oltotta az udvarában élő fiatalok lelkébe a hazafias érzületet. Tökéletesen tudott latinul, németül, de leveleit, ha csak mód nyílt rá, magyarul írta és elvárta, hogy a címzettek is magyarul válaszoljanak. Egyik levelében azt írta Kristófnak magyarul, hogy „az deák nyelv (latin) szükségesebb neked, mint a nimet nyelv”. A sorrend tehát: a magyar, majd a 'deák' és végül a német!

Amit Boldizsár látott és hallott nagybátyjától, még jobban elsajátította annak feleségétől, Bánffy Katától, akit második anyjaként szeretett. Ő védte meg apja haragja elől akkor is, amikor a Zrínyi lányok egyikébe beleszeretett és feleségül akarta venni. Apjának más terveit voltak, és nem örült, hogy épp Szigetvár ostromának évében fia egy Zrínyi lányt hoz a házhoz, Doricát. A hazafiúi öntudat még erősebbé vált Boldizsárban Zrínyi hősi halála után. Egyéniségének és a bécsi udvartól való feltűnő tartózkodásának titkát alighanem, a Zrínyiekhez fűződő erős érzelmi kapcsolatában kell keresnünk. Doricát nagyon szerette és rajta keresztül a hőst, akiben tehát apósát is tisztelhetette. Ha a szigetvári tragédia megrendítette az országot, sőt a világot, akkor kétségtelen, Batthyány Boldizsárra még

erősebben hatott. Életének egyik legdrámaibb epizódja mindössze pár óráig tartott, a theatrum terminológiájának szóhasználata szerint csupán mellékszereplő volt abban a jelképes temetésben, melyről a korabeli európai sajtó (röplapok, képes híradók) szintén megdöbbenve írtak. Amikor ugyanis 1566. szeptember 8-án Zrínyi és hú magyar-horvát katonái pusztá testükkel utolsó leheletükig védték Szigetet, a janicsárja a hősi halált halt Zrínyi testét ágyúra fektetve lefejeztette és a nagyvezérhez küldte el. Ő a fejet hosszú kopjára szúrva a török hadsereg győzelmének jeléül a táborban közszemlére tette ki. A következő napon piros selyemzacskóba varrva, Szokoli Musztafa budai pasának küldte el, hogy Salm császári fővezérhez továbbítsa Komáromba.

A dráma utolsó akkordjánál már jelen van Zrínyi Miklós legkedveltebb veje, Batthyány Boldizsár is, aki ugyanebben az évben, 1566. január 30-án vezette oltárhoz Zrínyi Doricát. A kortársak beszámolói szerint a selyembe varrt fej ereklyét Boldizsár tartotta a kezében a jelképes temetésen; egyesek a fiatal főúr könnyeinek hullásáról is írtak, ami aligha kitalálás.

Magát a holttestet – a Miksa királyhoz küldött, 1566. november 1-én kelt levél tanúsága szerint – a budai basa az egyik katonai temetőben temettette el, mert „kár volna, hogy olyan vitélő úrnak testét az madarak ennék”.

Hogy Dorica és férje mit érezhettek, és hogy Boldizsár férfikönnyei nemcsak a hőst siratták, hanem a hazát is, az a későbbiek folyamán válik nyilvánvalóvá. Miksa ugyanis nem szívlelte a szókimondó Zrínyit, és a főurak előtt sem volt kétséges, hogy kb. 60 000 főnyi győri hadseregét szándékosan nem vetette be Szigetvár felmentésére. 1566. augusztus 15-től szeptember első hetéig a császári hadsereg magyar alakulatait sem engedte harcolni. Így most már érthetőbbé válik, hogy a Miksa kedvét kereső apa, Kristóf miért ellenezte Boldizsár házasságát Doricával és miért igyekezett lebeszélni mindenkit a végvári harcokról.

Az újvári főúr életének – szerintünk – legmarkánsabb vonása a haza iránti hűség és annak minél sokoldalúbb szolgálata. Ezért kezdtük ennek a kérdésnek vázlatával a róla készítendő portrét. Béctől való idegenkedését, a nemzeti ellenállás tudatos vállalását, Báthory Istvánhoz fűződő rokonszenvét és a törökök ellen indított sorozatos magánakcióit vagy a Zrínyi Györggyel és Nádasdy Ferencsel együtt végrehajtott hadműveleteit csak a fent elmondottak összefüggésében lehet megérteni és igazi jelentőségüket értékelni.

Műveltségének európai távlatai

Hozzá hasonló patrióta minden bizonnyal sok volt a Mohács utáni évtizedekben, és külföldi tanulmányúton is számos gazdag és szegény fiatalember vett részt. Olyan helyzetekbe azonban kevesen kerültek, mint Batthyány Boldizsár. Éppen ezért esett a választásunk az ő műveltségének, szellemi fejlődésének részletesebb bemutatására.

Iskoláztatása házitanítók révén már kiskorában megkezdődött. Atyja, Kristóf és anyja, Svetkovics Erzsébet előbb Antalfy Mihályra bízta, aki elkísérte tanítványát Zágrábba, majd Bécsbe. Minden jel arra mutat, hogy a kor szokásához híven néhány évet kellett volna a király környezetében töltenie és elsajátítania az udvari étellel együttjáró etikettet. Csakhogy Boldizsárból nem lehetett udvaroncot faragni. Nem tudni az okot, legfeljebb karakterének és későbbi magatartásának ismeretében következtetni lehet arra, hogy mi miatt hagyta ott szülei akarata ellenére a fényes jövőt ígérő udvari életet. Szeretett nagynénjének, Kata asszonynak húsz évvel későbbi leveléből kiviláglik, hogy Boldizsár, ha csak tehetne, azonnal hátat fordított Bécsnek! „Hallottam – írja –, hogy Kegyelmed nem örömet marad udvarnál (Bécsben), s mikor ott fent vagy is, hamar elkövetkezik és hazasiet. Ebből embert hamar megjegyeznek...”

Itthon a család egy régi kiváló embere, Pomagaics Mihály lett a házitanítója. Az öreg mester gyakran számolt be Kristóf úrnak fia kiváló képességeiről, szorgalmáról és kielégíthetetlen tudásszomjáról. Ezért ellátták a legjobb kézikönyvekkel, többek között

Melanchton grammatikájával; megtanult deákul és bizonyára már akkor gyakorolta a horvátot is, hiszen a Zrínyi-Batthyány családban ez természetes volt.

A széles látókörű tanító az elméleti oktatáson kívül a gyakorlati életre is felhívta a figyelmét, bevezette a botanika, a növények, cserjék, virágok természetének tudományába is. Vinicéből 1553 tavaszán levelet küldött apjának és ebben kéri, hogy küldjön neki majoránát, levendulát, bokrokat, csemetefákat, mert tanítójával kertet szeretnének létesíteni. A klasszikus auktorokból vehette kérésének komoly indoklását: a munka és a tanulás fáradalmi után ebben a kertben szeretnének majd pihenni. Életének valóban nagy szenvedélye volt a botanika és a szellemi munka, az olvasás, tanulás. Később, Clusiussal és Jean Aubryval kötött barátsága idején hálásan gondolt vissza tanítójára, aki ránevelte az igazi értékek megbecsülésére. Második apjának nevezte.

Ritka öntudatról tesz bizonyosságot abban a latinul írt levelében, melyben engedélyt kér édesapjától, hogy ezentúl maga vehesse kezébe sorsa irányítását. Szeretne külföldre utazni, nyelveket tanulni, elsajátítani a beszéd művészetét és még egyéb tudományos dolgokat.

Hogy hol, merre járt, pontosan nem tudjuk. Eddig a padovai és franciaországi utazásaira vonatkozó adatokat sikerült csak megtalálni, de a magunk részéről németalföldi útját is valószínűnek tartjuk. Az olaszországi tartózkodásról és a padovai légkörről egy pár soros levél tanúskodik. Egyik famulusuk ugyanis, Fekete András lantos, beszámol a szülőknek, hogy Boldizsár és öccse szorgalmasan tanulnak az egyetemi városban: „itt látnak sok jámbor nemes gyereket tanulni, kiktől példát is vesznek”. Hogy olaszul is tökéletesen olvasott, beszélt, azt kortársaitól tudjuk, és hogy mennyire megszerette a muzsikát, németújvári hangszergyűjteménye is elárulja.

Stuart Mária és Ferenc király apródja

Amennyire menekült a germán-osztrák légkörtől, a bécsi udvartól, oly mértékben vonzódott Itáliához, Galliához. Nem ő az egyetlen főúri sarj és nemesi ifjú, aki Európa legnevesebb királyainál szolgált. Báthory Kristóf a spanyol és francia udvarban csiszolódik diplomátává, Oláh Miklóst az özvegy Mária királyné németalföldi udvarában találjuk. Berzeviczy Márton pedig Erzsébet angol királynő kihallgatására vár Londonban.

A példás rendben kezelt hercegi levéltár Körmenden olyan eredeti dokumentumokat őrzött meg, melyek Boldizsár párizsi éveit bizonyossá teszik, sőt szüleinek írt magyar-latin leveleiből néhány fontos részletet is megtudhatunk. Ha beszámolóit kiegészítjük a francia történelemből ismert események adataival, a következő kép tárul elénk: Batthyány Boldizsár a hugenotta villongás éveiben került a párizsi udvarba. A fiatal királyi pár, a 18 éves II. Ferenc és a szép Stuart Mária a két fanatikus Guise herceg akaratának árnyékában él. Az egyik pap (érsek), a másik a királyi sereg és testőrség parancsnoka. Vér- és dacsözvétséget kötöttek egymással és a királlyal, hogy a lázongó hugenottákkal leszámolnak.

A testőrség, valamint a szolgálatot teljesítő apródok – köztük a 20 éves Batthyány Boldizsár – mindenben követték parancsnokuknak, Guise hercegnek utasításait. Erre kötelezte őket esküjük is. 1560. március 28-án Batthyány arról értesíti szüleit Párizsból, hogy saját szemével látta a hitük miatt halálra ítélt hugenották rettenetes kínját. Tudjuk, hogy ez az üldözés még jobban elmérgesítette a helyzetet és katonai zendüléshez vezetett.

A két herceg úgy döntött, hogy a királyi pár és az udvar Párizsból a Loire melletti Amboise-ba költözzék, miközben ők végrehajtják véres megtorlásukat. A történelem ezt a hugenotta lázadást „*tumulte d'Amboise*-nak”, amboise-i zavargásnak nevezi. A katolikus Guise-k túlereje miatt eleve kudarcra volt ítélve a zendülés, melynek utolsó akkordjánál is jelen volt a fiatal magyar főúr; amikor ugyanis levették a fegyveres hugenotta csoportokat, vezetőiket elfogták és Amboise várkastélyának udvarán felakasztották. A vérfürdő végeztével a palota ablakához vezették a királyt, hogy meggyőződjék az ellenállás leveréséről.

Hogy Boldizsár az udvartartás legszűkebb köréhez tartozott, onnét tudjuk, hogy következő levelét épp a király ideiglenes tartózkodási helyéről, Amboise-ból keltezi: „*Datum Amboziis*”! A másik bizonyíték a levelében említett nagy vadászat, melyről szintén említést tesznek a korabeli francia beszámolók. A királyi párral ugyanis így akarták elfelejtetni a kegyetlen vérfürdő drámáját.

Azt is érdemes megemlíteni, hogy Batthyány Boldizsár már ezekben az években is bizonyosságot tesz politikai éleslátásáról. A rövid levélben ugyanis kitér a francia belpolitika központi problémájára: a király csak játékszere a Guise hercegeknek! Nem azt teszi, amit akar, hanem amit tanácsadói előírnak neki.

Úgy tudjuk, hogy két évnél valamivel hosszabb ideig tartózkodott a francia udvarnál. Önkéntelenül felmerül a kérdés, vajon mit válthatott ki a fiatal magyar főúrban a hatalmi téboly, a terror vagy a vallási fanatizmus fegyvert ragadó szenvedélye?

A kérdéssel Batthyány lelki alkatának legjellemzőbb vonására tapintunk rá. Általában az ilyesféle látvány egy életre szóló gyűlöletet, ellenakcióra való elhatározást, reakciót, megtorlást vagy ezeknek szándékát oltja bele a közéleti pályára lépő fiatalokba. Mivel Boldizsár szülei a jelek szerint a lutheri tanokat követték, nincs jogunk kételkedni, hogy hitsorsosainak üldöztetése, máglyahalála vagy felakasztása igen erős ellenszenvet válthatott ki belőle. De nem követte a hatalmukkal visszaélőket, épp ellenkezőleg: őbenne testesült meg az a türelem, az a tolerancia, mely a XVI. század Európájának legritkább erénye volt. Hite miatt senkit sem üldözött, sőt azzal vádolták, hogy mindenkit udvarába fogad, akit vallási meggyőződése miatt zaklattak vagy üldöztek. Batthyány Boldizsárral azért is tanulságos foglalkozni, mert magatartása a legtöbb esetben meglepi a korszakkal foglalkozó kutatót. Érthető, hogy a ma embere különösen azokat az erényeit tiszteli, melyek a megértés, az emberszeretet, a párbeszéd, a szociális érzület terén messze kortársai fölé emelték. Ezt becsülték benne hatalmas birtokának kezelői, katonái, jobbágysai éppúgy, mint külföldi vendégei. Ez a – mai szóhasználattal élve – demokratikus magatartás bizonyára jellemének örökölt drága kincse volt; a Batthyánynk között nem volt ritkaság ez a jellemvonás. Akkor azonban még európai szinten is unikum számba ment az ilyen karakter az inkvizíció, a máglya és a karóba húzás századában. Véleményünk szerint Batthyány Boldizsár toleranciáját a párizsi élmények is segítették tökéletesíteni. Ti. épp azokban a hónapokban, a Guise-k bosszút lihegő vérfürdőjével párhuzamosan, a vallási türelem híveinek is népes tábora volt. Ennek vezetőjét, Michel de l'Hospitalt szintén ismernie kellett, mert az amboise-i eseményeket követő hónapokban fontos szerepet kapott a felekezeti béke megteremtésében és egy nemzeti zsinat összehívásának előkészítésében. Mivel Batthyány az udvar legszűkebb csoportjához tartozott, szükségképpen hallott ezekről a tárgyalásokról, országgyűlési végzésekről. Az egymással szemben álló nézetek békés rendezését célzó nevezetes Poissy-hitvita idején – adataink szerint – már nem állott a francia udvar szolgálatában, de az erőszaktól irtózó felfogására bizonyára jól hatottak a békés rendezésre, az egyéni meggyőződés szabadságának érvényesülésére irányuló belpolitikai kezdeményezések.

Párizsban tehát két ellentétes tendencia viharzónájába került. Nem vitás, hogy a Guise-k helyett Michel de l'Hospital békéltető politikájával rokonszenvezett. Ha nem így lett volna, akkor itthon a forrongó hitviták élharcosainak vezéréként ismernők. Harcos egyéniség volt, de fegyvereit nem a hitviták területén, hanem hazája politikai függetlenségéért és határainak megvédéséért folytatott harcaiban vitte diadalra!

A franciaországi évek alatt átélt események mély nyomot hagytak lelkében. Mindenekelőtt a francia nyelv és kultúra iránt tanúsított érdeklődése kísérhető figyelemmel, amint ezt könyvtárával kapcsolatban majd bemutatjuk.

Van ezenkívül egy másik kérdés is, melyet inkább csak körvonalalaiban lehet felmérni, mintsem pontos adatokkal bizonyítani. A fiatal magyar főúr ugyanis nemcsak a hugenották kivégzését látta saját szemével, hanem azoknak a francia és németalföldi menekülteknek a

szenvedését is, akik a Guise-k megtorlása elől távoztak el otthonukból, vagy akiket a spanyolországi Alba herceg üldözése elől fogadtak be a francia protestáns családok. Hogy kikkel ismerkedett meg közülük ezekben az években, nem tudjuk, de elgondolkoztató az az adat, amelyet Tobias Hunger említ Clusiusról írt kiváló művében. A híres botanikus, Charles de L'Escluse, akit Carolus Clusius néven bizonyára jobban ismer az olvasó, épp ezekben az években érkezik Németalföldről Párizsba. A menekült fiatalembert egy könyvkiadó nyomdászcsalád fogadja be: a Wechel família. Ők eredetileg szintén németalföldiek voltak; a dinasztia alapítója, Chrétien Wechel számtalan párizsi kiadvánnyal hívta fel magára a hitújítók figyelmét. Fia, André titokban a hugenották pártfogója és nyomdása volt. Ezért fogadta be a botanikával foglalkozó Clusius.

Mindez azért elgondolkoztató, mert Batthyány Boldizsár levelezése megőrizte a Wechel családhoz és Clusiushoz fűződő szoros barátság számos adatát. André Wechel veje, Jean Aubry francia levelei és könyvszámlái tanúskodnak erről, éppúgy, mint Clusiusnak Batthyányt magasztaló sorai a hosszú németújvári vendégeskedés alkalmával. És ha most már nem bogozhatjuk is ki, hogy mikor kezdődött barátságuk, és nem áll módunkban igazolni, hogy párizsi éveikben már találkoztak, ez mindenképpen érthetőbbé teszi megállapításunkat, hogy a Wechel-Clusius-Aubry-Batthyány kapcsolat nem véletlenül jött létre. Sőt logikus következménye mindannak, amit Batthyány párizsi élményeiről és magatartásáról eddig elmondottunk.

A németújvári szellemi központ körvonalai

Batthyány Boldizsár egyénisége elüt apjának, Kristófnak s nagybátyjának, Ferenc horvát bánnak lelki alkatától és a kortárs főurak jellemétől is. Nála a műveltségnek és a patriotizmusnak, a szellemi nyitottságnak és a közösség szolgálatának olyan egysége tapasztalható, mely minden különösebb szervezés nélkül központtá alakította otthonát. E szellemi központ létrejötte – lényegét tekintve nem tudatos műve volt. Leszámítva említett külföldi tartózkodását, életét az ország határain belül élte le, nem ő ment mások után, inkább ő vonzotta magához a többieket, külföldieket, itthoniakat. Ez még a bécsi udvarral kapcsolatban is érvényes: a király minduntalan kikérte véleményét, sőt azt akarta elérni, hogy az év nagy részét Bécsben töltsen. De semmilyen ürüggyel, kitüntetéssel, magas állással nem tudták kimozdítani hatalmas birtokáról, különösen 1566 után.

Az eddig átnézett levelek tanúsága szerint a németújvári főúrnak igen sok barátja volt. De nemcsak magyarországiak, hanem külföldiek is. Ismeretes e korszak egyik legkedveltebb szórakozása, a vendégeskedés. De csak keveseknél alakult ez át humanista erénnyé, az amicitia szellemet formáló virtusává. A humanisták között elmosódott a tér és az idő, mert gondolataikat választékos stílusban írt levelekkel cserélték ki egymás között, könyveket küldtek egymásnak vagy beszámoltak olvasmányaikról, kedvelt tudományuk terén elért eredményeikről, a nemzetközi élet eseményeiről. Olykor meglátogatták egymást vagy maguk helyett csak legújabb versüket küldték el.

Így és ilyen értelemben kezdődött Németújvár szellemi azilum, menedék lenni. Tudták a barátok, hogy Boldizsár urat minden érdeklő és mindenkinek válaszol, függetlenül rangjától. Az ő szemében – igazi humanista lévén – a rangot a szellemi életben elért színvonal adta. Kortársai szemében és az ország nyugati felében egyre jobban az ő műveltsége lett a mérce. Az ő mércéjét pedig az újvári bibliotéka színvonalával mérhetjük le!

Egy fejezet a hazai könyvtártörténetből

A Mohács utáni évtizedek árnyaltabb feltárására törekvő kutatónak ritka élmény a németújvári könyvtár tüzetesebb átvizsgálása. Amit a könyvtártörténet terén országos

viszonylatban elért a szaktudomány, bármennyire nélkülözhetetlen és fontos is a művelődéstörténet számára, lényegében a kutatók utólagos munkájának és észrevételeinek, az összegezése.

A németújvári könyvtár esetében más a helyzet. Körmenden ugyanis Iványi Béla megtalálta azokat a leveleket és számlákat, melyek betekintést engednek Batthyány Boldizsár egyik legizgalmasabb szellemi tevékenységébe: könyvek válogatásába, a kiszemelt művek megrendelésébe, valamint az európai könyvpiacok témakörébe, sőt a megvásárolt könyvek árajánlataiba.

Közelebbről szemügyre véve a kérdést, igazolva látjuk előbbi fejtegetésünket Batthyány baráti köréről. Ti. a németújvári könyvtár létrejöttének története együtt halad Jean Aubryhoz fűződő barátságának a történetével. A francia Aubry a már említett Wechel könyvkiadó és nyomdász dinasztia egyik utolsó tagjaként került a bécsi udvar szolgálatába. A könyvvásárait híres Frankfurtban rokonával együtt tevékenykedett, mint a Wechel-cég jogutódja: „haeredes Andreae Wecheli: Claudius Marnius et Joannes Aubrius”. A bécsi udvar fizetett alkalmazottja lett, és mint „Bibliopola Caesaris”, a császár-király könyvtárának megbízott vásárlója, beszerzője volt. Jól ismerte a könyvkiadók kínálatát és munkája közben még jobban meg kellett ismernie azokat a veszélyeket, melyek rá leselkedtek. 1574 után egyre erősödött az ellenszenv mindenki iránt, aki külföldről jött és nem adta tanújelét meggyőződéses katolikus hitének. Rudolf császár udvarában mindenki gyanús volt. Jean Aubry sem volt kivétel, és láttuk, hogy nem alaptalanul, hiszen családja hugenotta volt. A németújvári levelezésben többször is találunk burkolt célzást és figyelmeztetést. A hordókba csomagolt könyv- és egyéb sajtótermékek közé ugyanis Aubry olykor olyan műveket, újságokat is csúsztatott, melyeket a bécsi titkos szolgálat a legszigorúbban tiltott. 1574. június 18-án keltezett levele példaként szolgál arra, hogy milyen sok töprengés után határozta el magát néhány ilyen tiltott könyv elküldésére. Határozott hangon kéri főúri megrendelőjétől, hogy senki másnak ne adja oda. Bizonyára állásába került volna, és Batthyány Boldizsárt is bevádolhatták volna. Az átnézett könyvszámlák hűen tükrözik kettőjük viszonyát és azt a titkos csatornát, melyen keresztül a németújvári főúr néhány hónapon belül a legfrissebb hírek birtokába jutott. Az 1576. március 8-i bécsi keltezésű levél pontos tájékoztatást nyújt a legújabb hugenotta kérdésről – az 1577. febr. 27-én küldött könyvek között pedig épp egy olyan mű érkezett Németújvárra, mely különösen közeli érdekelte Boldizsár urat: *Histoire de France soub Francoys 2e* (Franciaország története II. Ferenc idején). Vagyis azokat az eseményeket tárgyaló könyvről van szó, melyeknek részben maga is szemtanúja volt a párizsi udvarban, apród korában.

A bécsi udvar gyanús szemmel nézte a magyarországi főurak magatartását. Senki nem lehetett nyugodt afelől, hogy nem ismétlődik-e meg az a jogtalan eljárás, amely évek óta lázban tartotta az országot: minden előzetes vizsgálat nélkül a Pozsonyban tartott országgyűlésen letartóztatták Balassi Jánost és az egi hőst, Dobó Istvánt (1569. okt. 12.) Jean Aubry tehát nem ok nélkül figyelmeztette főúri barátját, legyen óvatos! Számunkra pedig valósággal lélegzetállító izgalommal ér fel a könyvszámlákhoz csatolt francia nyelvű üzenetek egy-egy mondata: összeurópai konferencia híre Angliában (1576. márc. 8-i levél); külpolitikai eseményekről adott rövid tájékoztatásokkal majd minden alkalommal találkozunk.

Vagyis az említett könyvszámlákat nem szabad függetlenül vizsgálunk a hozzájuk csatolt levelektől. Épp ezek nyújtanak magyarázatot, hogy miért épp az adott külpolitikai helyzetben kér felvilágosítást Batthyány Boldizsár attól az Aubrytól, aki állandóan úton volt és pontos információkat tudott szerezni minden lényeges eseményről. Így történhetett, hogy Németújvárott nemcsak hazai és erdélyi hírforrásokból tudták Báthory István lengyel királlyá történő megválasztását, hanem Aubryn keresztül a nyugati diplomácia révén is pontos

értésülésekhez jutottak Báthory győzelmének okairól, a bécsi udvar, illetve a francia király politikai vereségéről.

Németújvár más szempontból is veszélyt jelentett a bécsi udvar politikai elgondolásainak. A napi politikai híreken túl, Batthyány Boldizsár tudatosan foglalkozott az állami, társadalmi és politikai élet szakirodalmával is. A megrendelt könyvek listáján több Machiavelliről szóló kötet található. (*Macchiavellius de Republica, Histoire de Machiavello, Discours Antimachiavelista.*) De az 1577. okt. 21-i könyvszámla jelzi, hogy érdeklődött Bodin elméleti jellegű munkája iránt is.

Széles látókörű politikust tisztelhetünk személyében még akkor is, ha nevéhez nem fűződik semmiféle külső politikai tett, látványos diplomáciai aktivitás. Felismerte korának politikai erőviszonyait, járatos volt az államformák, hatalmi struktúrák kérdéseivel foglalkozó külföldi irodalomban. Ha birtokai és egész családi öröksége nem kötötték volna Nyugat-Magyarországhoz, ha történetesen Erdély lett volna az otthona, bizonyára fontos és maradandó tettekkel írja be nevét a XVI. század hazai történetébe.

Mindez nem jelenti azt, hogy politikai gondolkodása és magatartása hatás nélkül maradt! Épp ellenkezőleg; a Habsburg-politikából kiábrándult és a nemzeti érdekeket féltő gonddal őrző főúri ellenállás egyik vezéralakját látták benne a Dunántúlon, Erdélyben, különösen pedig a Báthoryak udvarában. A passzív rezisztencia, a király kegyeinek tudatos elhárítása, negligálása egyre nagyobb bosszúságot okozott Bécsben. A Habsburg-politika irányítói nem jöttek rá, hogy mi az oka és mi lehet a forrása annak a jólértesültségnek, konspirációba hajló magatartásnak, mely Batthyányt a nemzeti ellenállás egyik vezéregyéniségévé avatta. A Németújvárra érkezett politikai magazinok, külföldi, főleg francia újságok, a hordókba csomagolt és elrejtett politikai iratok és szakkönyvek témaköre sejtetni enged, hogy a szünet nélkül új anyaggal gyarapított könyvtár Batthyány életének egyik fontos munkahelye volt. Nem csupán könyvgyűjtő szenvedélyről van itt szó, hanem tudatos önművelésről, politikai gondolkodásának tudatos formálásáról.

A régmúlt időkből előkerült könyvjegyzékek, katalógusok esetében minduntalan felmerül az a jogos kérdés: lehet-e következtetni a felsorolt könyvekből arra, hogy azokat a könyvek tulajdonosai valóban olvasták is? Vagyis minden esetben bizonyításra szorul a possessornak a saját könyveihez való viszonyulása. Nem vitatható ugyanis a könyv beszerzésének ténye és a könyv tényleges elolvasása közötti különbség. Egy értékes könyvtárból nem lehet következtetni a tulajdonos műveltségének színvonalára, hacsak nem találunk egyéb adatot, bizonyítékot. Batthyány Boldizsár esetében épp Jean Aubry leveleiből lehet következtetni arra, hogy könyvtárát nem ötletszerűen gyarapította, hanem olyan könyveket rendelt meg, melyekre szüksége volt. Olykor többszörös áron vásárolta meg a kiszemelt műveket, és évekig kutattak megbízottai az európai könyvpiacokon egy-egy kívánságának teljesítéséért. Így kerültek a németújvári bibliotékába a frankfurti, augsburgi, bécsi, linzi, grazi, prágai könyvpiacokon megtalált művek. (A további kutatás bizonyára sok fontos adattal egészíti ki fenti megállapításunkat máig megőrzött könyveinek egyenként történő átvizsgálásakor, lapszéli bejegyzések vagy más – ma még ismeretlen – jelek pontos értékelése után.)

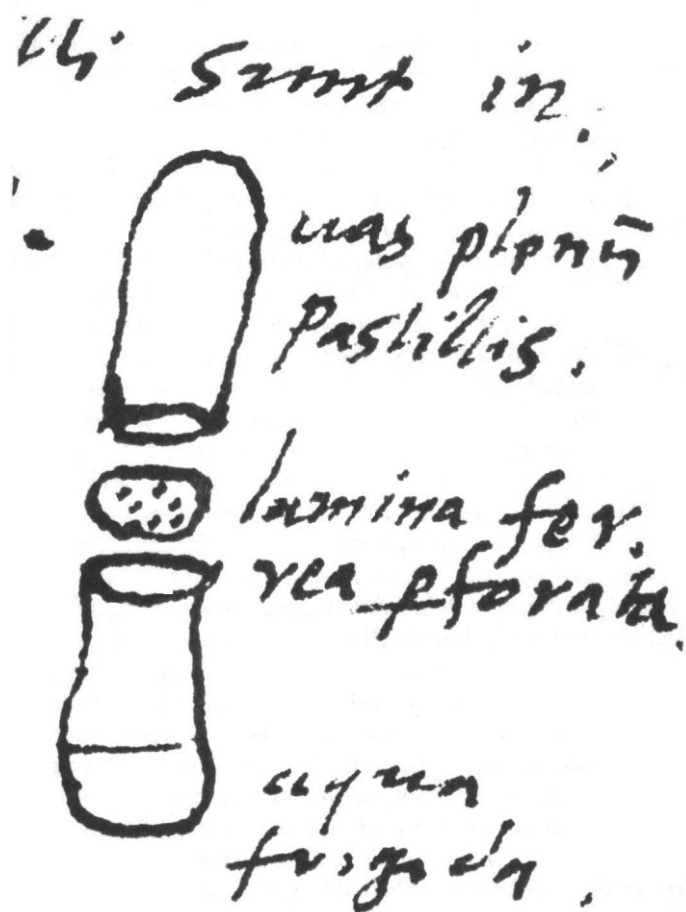
A Batthyány Boldizsár tulajdonában lévő és fentebb említett politikai jellegű könyvek – bármilyen hézagosan ugyan – némi adalékot nyújtanak a hazai politikai gondolkodás és a függetlenségi mozgalmak történetéhez. Köpeczi Béla kiváló tanulmánykötete, a *Függetlenség és haladás* tájékoztatja az olvasót az alapvető kérdésekről. Rámutat arra, hogy a magyar politikai gondolkodást – lényegét tekintve – a függetlenségért folyó harc határozta meg és a XVI. századot igen fontos állomásnak tekinti, különösen a Machiavelli, Bodin és mások elméleti jellegű munkái iránt tanúsított érdeklődés miatt. Tudomásunk szerint Batthyány Boldizsár, az első, akiről megnyugtató bizonyossággal állítható, hogy befogadta, tanulmányozta, megértette nyugati kortársainak politikai elképzeléseit, méghozzá úgy, hogy azokat a haladás és a függetlenség szolgálatába állította. Batthyány egyike azoknak a magyar

gondolkodóknak, akik nagy érdeklődéssel és féltéssel figyelik, hogy miként lehetne megszabadulni a török hódoltságtól éppúgy, mint a Habsburgok gyámkodásától. A könyvszámlák, valamint Jean Aubryval folytatott levelezése tanúsítják, hogy ezt az országos gondot nemcsak kiváló katonaként iparkodott megoldani, hanem a külföldi politikai szakirodalom tanulmányozásával is. Nem véletlen, hogy kölesönösen tisztelte és nagyrabecsülte egymást a korszak két nagy magyarja: Báthory István és Batthyány Boldizsár – mint ahogy nem ok nélkül nevezték őt Bécsben a nemzeti ellenállás legtekintélyesebb megtestesítőjének.

A németújvári könyvtár és a természettudomány

Batthyány Boldizsár a szó eredeti értelmében humanista volt. És azonnal hozzá kell fűznünk, hogy az eredeti értelmezés a XVI. századi gyakorlat tényét kívánja hangsúlyozni. Ma azt mondanók: egyetemes. „Univerzális” jellegű volt akkor még valóban az iskolázott, egyetemet végzett értelmiségiek műveltsége.

Az említett könyvszámlák segítségével megkíséreltük feltárni a németújvári főúr természettudományos érdeklődési körét is. Természetesen itt sem elegendő könyvtárának katalógusjellegű átnézése, vagyis nem csupán azt vizsgáltuk meg, hogy hány és milyen fajsúlyú természettudományos mű került a németújvári bibliotéka polcaira, hanem egyéb fogódzópontot is kerestünk. Iványi Béla hívta fel elsőként a figyelmet Batthyánynak egy másik barátjára, Elias Corvinusra. A Corvinus-levelek önmagukban is elegendő forrásul szolgálnak e rendkívül érdekes téma körvonalainak bemutatására.

Elias Corvinus alkímiai rajza. Desztilláció

Az adatok arra engednek következtetni, hogy már kamaszkoruktól ismerték egymást, és a kettőjük között lévő társadalmi és rangbeli különbség ellenére igen komoly barátság alakult ki a szegény sorsú, de éles eszű Elias és a gazdag németújvári főúr között. Az Országos Levéltárban 74 levél található, mindegyiket Corvinus írta Batthyánynak. Az első 1557. október 17-én van keltezve, tehát még mielőtt barátja a francia király udvarába útnak indult volna. Barátságukat a sok közös élmény még szorosabbra fűzte. Mindketten a padovai egyetemet látogatták, és így ők is tagjai voltak annak az országos hírű humanista baráti körnek, szellemi elitnek is nevezhető rétegnek, melynek tagjai tudtak egymásról, bárhová sodorta is őket az élet. Ha volt rá lehetőségük, fenntartották maguk között a kapcsolatot. A kortársak „padovásoknak” nevezték őket, és nem minden esetben elismerőleg, olykor gúnyosan, ahogy az irigyek, féltékenyek szokták a náluknál műveltebbeket, az udvarnál befolyásosabb egyéneket.

Batthyány különben sem érezte senkivel főúri rangját. A humanisták szemében a szellem, a tudás és a barátság nagyobb érték volt a származásból eredő előnyöknél. Annak ellenére, hogy mind ez ideig nem bukkantunk rá Batthyány Boldizsár leveleire, mégis nyomon követhetjük levelezését azokból a válaszokból, melyeket neki küldtek. Ugyanezt tesszük Elias Corvinushoz fűződő barátsága számbavételekor is, hiszen a levelek legtöbbje rögzíti Batthyány Németújvárról küldött postáinak dátumát, tartalmát vagy kérését.

Corvinusnak Batthyányhoz intézett levelei azért felbecsülhetetlen értékűek, mert általuk még pontosabban rekonstruálható a németújvári főúr szellemisége, érdeklődési köre, jelen esetben a természettudomány iránt tanúsított komoly, egyre mélyebb orientációja, vonzalma.

Mivel ők maguk is *alkímiának* nevezik mindazt, amit a természet az ásványokban, kőzetekben és minden elképzelhető anyagban elrejtve őriz, és amelynek titkait kísérletek útján tudományosan az újkor emberének szent kötelessége felszínre hozni, ezért mi is ezzel a fogalommal kívánjuk jelölni Batthyány természettudományos érdeklődését és kézzelfogható tevékenységét. Mint látni fogjuk, ez az alkímia nem azonosítható minden szempontból azzal az okkult tartalommal is magába foglaló ún. hermetikus tudománnyal vagy az aranyat elővarázsoló titkos, mágikus bűvészkedéssel, mely épp abban a korban, Rudolf császár uralkodásának évtizedeiben az egész világot lázban tartotta. És hogy itt valóban másról van szó, az alábbiakból is nyilvánvaló lesz.

Batthyány könyvtárának anyagában 1570-től kezdve egyre több alkímiával foglalkozó mű található. Hogy ki volt a kezdeményező, ma már aligha tudnánk megállapítani. Ti. Jean Aubry és Elias Corvinus szinte egyidőben tájékoztatják németújvári barátjukat arról, hogy küldik a megrendelt könyveket, illetve, hogy készségesen együttműködnek vele a természet titkainak tudományos megismerésében és feltárásában. Aubry elsősorban a tudományos irodalom megszerzéséről gondoskodott, Corvinus ezen kívül a kísérletekhez szükséges eszközök megvásárlásában is segítségére volt. 1572. január 21-én két olyan szó olvasható a Batthyányhoz írt levelében, melyből arra lehet következtetni, hogy titkos megállapodás jött létre közöttük. Corvinus ugyanis – az általunk nem ismert németújvári levélre – azt válaszolja, hogy szívesen rendelkezésére áll és munkatársa lesz barátjának: felajánlja szolgálatát és megígéri, hogy legjobb tudása szerint teljesíteni fogja Batthyány kéréseit. Íme a Latin levél két szava: „*offero et promitto*”. Ünnepléses eskünek vagy fogadalomnak is nevezhetné bárki.

Corvinus, aki közben a bécsi egyetem tanára lett, majd később Alsó-Ausztriában fontos politikai beosztást is vállalt, feltűnő óvatossággal kezelte a kísérletekkel kapcsolatos közléseket. Ha tehetné, inkább személyesen kereste fel a főurat. Ilyen utalás található abban a fent említett levelében is, melyben megígéri, hogy húsvétkor felkeresi őt a Várban (Németújvár), és akkor desztillálja a kísérletekhez szükséges olajat.

Elias Corvinus nem ok nélkül volt óvatos. Rudolf császár-királyról közismert volt, hogy szigorúan büntette, börtönnel sújtotta azokat, akik az ő tudta és engedélye nélkül alkímiával foglalkoztak. Batthyány ezen a téren függetlenebb volt, birtoka Magyarországon volt, míg Corvinust jobban szemmel tarthatta a bécsi titkosszolgalat. Ezért kérte, hogy a kémiai kísérletekről még legjobb barátainak se beszéljen. A nevek között találjuk Herberstein Felicián grófot, akivel Batthyány sűrű levelezésben állott, sőt aki gyakori vendége volt Németújvárott. 1574 után többször előfordul Pistalozzi doktor neve. Amikor Elias megtudta, hogy Batthyáynak vele is szándéka van, azonnal levelet ír Németújvárra: – „ha Felicián gróf előtt hallgattunk, akkor Pistalotius és a hozzá hasonlók előtt annál inkább!”

A politikai óvatosságon kívül – úgy tűnik – némi féltékenység is belejátszott abba, hogy gyakorta figyelmeztette Batthyányt, ne avasson be másokat is kettőjük titkaiba. Ezt egyértelműnek ítéljük Homelius doktor esetében, aki különösen 1580 után bejáratos volt a németújvári rezidenciába, és recepteket is átadott a kémiai kísérletek eredményesebb végzéséhez. Amikor Corvinus látta, hogy kérését nem teljesítették, sőt Homelius módszere eredményhez vezetett, megalázta magát és szerényen célzást tett levelében, hogy „ha van rá mód, örömmel venné ő is a számára ismeretlen eljárási módszer leírását”. Arra vonatkozóan nem találtunk adatot, hogy ezt elküldték volna neki, de arra igen, hogy Corvinus a saját módszerének még a rajzát is mellékelte (1587. október 10.).

Másutt részletesen elemeztem az eredeti könyvszámlák, megrendelések és levelek alapján a németújvári könyvtár összetételét, most csupán a végső következtetésekre hívom fel a figyelmet.

Míg a politikai gondolkodás esetében kevés adat állt rendelkezésünkre annak bizonyítására, hogy Batthyány Boldizsár meghatározott céllal, előre kidolgozott terv alapján rendelte meg és tanulmányozta a külföldi politikai szakirodalmat, addig a természettudomány – és azon belül – az alkímia körébe tartozó szakirodalom anyagával kapcsolatban számtalan bizonyítékkal szolgálhatunk. Jóllehet a neki címzett leveleknek eddig csak egynegyedét vizsgáltuk át, azt már így is vitathatatlanul ítéljük, hogy francia és német könyvügynökeinek ő maga állította össze a megrendeléseket. Állandóan figyelemmel kísérte azokat a műveket, melyek a természet mélyebb megismeréséről, a benne rejlő titkok feltárásáról, laboratóriumi kísérletekről nyújtottak felvilágosítást. Ismerőseitől is kapott ilyen információkat. A válaszlevelekből kitűnik, hogy beszámolnak neki egy-egy új könyvről, kölesönadják, majd Batthyány kísérőlevéllel visszaküldi és véleményt nyilvánít az olvasottakról stb. stb. Ezt követően vagy ezektől teljesen függetlenül egyik szakkönyvet vásárolja meg a másik után. Hogy milyen arányban volt képviselve a németújvári könyvtárban a természettudomány, különösen pedig az alkímia, arról hozzávetőleges képet alkothatunk a megtalált és a közelmúltban közreadott könyvszámlák adataiból. Példaként érdemes átnézni az 1571. december 14-i számlát: a 12 megvásárolt könyv közül csak 3 nem tartozik a természettudományos témájuk közé, a többi 9 könyvből pedig 4 kifejezetten alkímiával, titkos tudományokkal foglalkozik.

A kísérőlevélből azonban az is kitűnik, hogy könyvvásárló ügynöke – pontosabban fogalmazva: humanista barátja – a francia Jean Aubry, a Németújvárra küldött alkímista műveken kívül még másik két igen híres könyv felkutatásával is meg volt bízva (*Coelum philosophorum* és *Dialogi de Alchimia*), – de ezeket egyelőre még nem találta meg egyik külföldi könyvkereskedőnél sem.

Corvinuson és Aubryn kívül Batthyány Boldizsár még másokat is megbízott könyvek vásárlásával: a grazi Erhardt Widmart, a bécsi Erhardt Hillert vagy Aubry alkalmazottját, Wolfgang Weylichet. Fontosak azok az adatok, melyek a megvásárolt könyvekben talált és áttanulmányozott ismeretek vagy módszerek felhasználásáról számolnak be. Corvinus izgatottan ír a *Metamorphosis* néven ismert alkímista könyv többszöri tanulmányozásáról, ajánlja, hogy a németújvári főúr is olvassa el, mert a kísérletekhez nélkülözhetetlen.

Batthyány viszont arra kéri fel Corvinust, hogy nézne utána, ki lehet az a Joannes Metellus, aki Mizaldus alkimista művéhez az előszót írta. Tehát újabb adat van birtokunkban arra vonatkozóan, hogy a megrendelt és megvásárolt könyveket olvasta és saját tudását, műveltségét fejlesztette. Érdemes elolvasni Corvinus válaszát: utánanézett és megtudta, hogy Metellus úr burgundiai tudós, a jogtudomány doktora. Némi gúnnyal úgy nyilatkozik róla, hogy inkább a paragrafusokkal foglalkoznék, mint az alkímiával, mert abban bizony járatlan.

A németújvári humanista kör mindenestre a legnevesebb szerzők műveit forgatta. A sor élén Paracelsus áll, akinek traktátusait újból és újból előveszik. De visszamennek a középkori szerzőkhöz is; Corvinus pl. külön felhívja Batthyány figyelmét Alanus de Insulis neves teológusnak művére, akitől addig ismeretlen módszereket vett át. A művek között több olyan szerző nevével találkozunk, akik az okkultizmus legtekintélyesebb terjesztői voltak. Éppen ezért nem kizárt, hogy a későbbi kutatás során módosulni fog az a körkép, amit eddigi tanulmányozásaim alapján itt bemutatok.

A németújvári laboratórium

1572. januárjában Elias Corvinus meglehetősen közli Batthyányval, hogy kérésének megfelelően megvásárolta a legfontosabb eszközöket, amelyekkel már hozzá lehet kezdeni a kísérletekhez. Később is szó esik lombikról, edényekről, a desztillációkhoz szükséges eszközökről. Mivel a laboratórium óriási anyagi befektetést igényel, többször találkozunk elszámolással, visszaigazolással. A levelek minduntalan az alkímia egyezményes jeleivel telnek meg, az ismert alapfogalmak, a substantia, az Oleum Mercurii, az Aqua fortis stb. jól tükrözik, hogy milyen fázisban van egy-egy kísérlet és mi sikerült, mi nem. Corvinus vállalkozott arra is, hogy felkeres nálánál jártasabb, jó hírű alkímistát. Előre megírta Németújvárra, hogy mikor találkozik azzal a plébánossal, aki megígérte, hogy jelenlétében fogja párolni a nélkülözhetetlen Oleum Mercuriit. 1576. március 13-án kelt levelében felháborodva írja le a kiábrándító valóságot: ez az ember saját magát is félrevezető szánalmas figura, aki nem ismeri a transmutatio folyamatát sem, de még a legelemibb dolgokkal sincs tisztában. Szofistának nevezi, aki becsapta, de a levél végén büszkén említi, hogy ők (ti. Batthyány és Corvinus) már sokkal. többet tudnak.

Ez nem üres nagyolás, mert már az előző évben, 1575. március 5-én arról ír, hogy a főúr is végezze el saját laboratóriumában azt a két kísérletet, mely sikerrel járt, és elküldi ezek receptjét is. Részletesen beszámol arról, hogy az azonos módszerrel végrehajtható műveletnek két különböző effectusa lesz. Figyelmezteti tudós társát, hogy az „amalgama fumigans” műveleténél nagy óvatosságra van szükség: legyen bizonyos távolságban a lombiktól; sőt előfordulhat az is, hogy hirtelen el kell mellőle szaladnia. Ezt a levelet dokumentumként kezelhetjük arra vonatkozóan, hogy a két kísérletező jó barátoknak külön laboratóriuma volt, másrészt épp ezzel az adattal bizonyítjuk, hogy Batthyány maga is értett a műveletekhez, az alkímiai kísérletekhez.

Az összetettebb vizsgálatokhoz azonban magas hőfokra volt szükség, ezt pedig speciális *égető kemence* nélkül nem lehetett biztosítani. Elias Corvinus leveleiből megtudjuk azt is, hogy a kemence felállítását – már az óriási költségek miatt is – nem ő, hanem a németújvári főúr vállalta. Ezzel kapcsolatban újra szeretettel inti, hogy legyen óvatos és ne a kolostorban állíttassa fel, hanem a saját rezidenciájában lévő laboratórium közepére. A kerek égető kemence helyéről, felállításának időpontjáról szóló adat eddigi kutatásaink egyik leglényegesebb eredménye. Tudomásom szerint főúri kastélyban felállított kémiai laboratóriumról és rendszeres kísérletezésről eddig nem volt hitelt érdemlő adatunk.

Az első komolyabb eredményről egy 1576. március elsején keltezett levélből kapunk hírt: nemcsak egy lényeges párlás volt eredményes, hanem sikerült előállítani az ún. „mercur-essentiát”. Corvinus öröme határtalan. Évekig kísérleteztek, hogy a nélkülözhetetlen

választóvizet elő tudják állítani. Ez irányú fáradozásaik közben nagyrészt tönkrementek a laboratóriumi felszerelések, drága eszközök. Amikor azonban az imént említett kísérletezés eredménnyel végződött, Batthyány kérdések özönével fordul barátjához. Az elmélet iránt fogékonyabb főúrnak azonban Corvinus nem tudott választ adni és nyíltan kijelenti: „nem tudom”. De azonnal utánaézett többször említett kézikönyvében, a *Metamorphosis*-ban. Megfigyelhető, hogy az 1576–1581 között írt levelek telve vannak bizakodással, örömmel, büszkeséggel. Egyik laboratóriumi kísérletüknek leírásánál még az „isteni” jelzőt is használják. De a későbbi levelekből még egyéb is kiderül.

1584 körül újabb természettudományos kérdésekkel kezdenek foglalkozni. Röviden így lehetne összefoglalni a levelekből kihámozható adatokat: az említett Alanus alkímista művének tanulmányozásával egyidejűleg a napfény energiájában rejlő és minden testbe behatoló láthatatlan elemek „resuscitációja”, az anyagi dolgokban, testekben meghúzódó „sphaera” titka nem hagyja nyugton kutató elméjüket. Megfigyelhető, hogy ez esetben is a kísérletezést szakkönyvek tanulmányozása előzte meg. Ha bővebb felvilágosítást nem kapunk is e témával kapcsolatban, más vonatkozásban annál fontosabbat: Corvinus nyíltan megvallja, hogy kutatásaiknak mi a végső célja! Ezt a következő hasonlattal magyarázza meg: „Ha Hannibálnak sikerült ecetsavval megrepeszteni az Alpokat, talán nekünk is sikerülni fog kettétörni a kőzeteket, hogy felszínre hozhassuk azt, amit magukban rejtnek” (1587. október 10.), vagyis lényegét tekintve kezdettől fogva nem a mágia jegyében folytatták a kísérleteket, hanem a természetben rejlő titkok feltárása, tudományos módszerek alkalmazása volt tevékenységük mozgatórugója. Tíz évvel előbb egy – vagyis 1577. szeptember 12-én kelt – levél ugyanezt tartalmazza: „*Addig keressük az új utakat, míg rá nem jövünk, hogy mi rejtőzik a természetben.*” Egy ma élő természettudós sem tudná jobban, pontosabban meghatározni munkája lényegét, mint ahogy azt Corvinus és Batthyány tették.

A Hannibálról szóló mondat megfogalmazása idején valóban kőzeteket tanulmányoztak. Batthyány ugyanis 40 tallért küldött barátjának, hogy embereivel szervezzen meg egy expedíciót, mert vörös színű ércekkel kíván kísérletezni. Corvinus visszaigazolta a megérkezett összeget és üzenetet, és szülőföldjének bátyavidékére utazott. A nagy gonddal járó munkát elvégezte és emberei a köveket valóban elszállították Németújvárra. A levelek tanúsága szerint hetekig fűtötték a kemencét, hogy közben megfigyeljék, mennyi idő szükséges a vöröskő színének és állagának átváltozásához.

Ilyen képet kapunk Németújvárról az eddig végzett levéltári kutatások alapján. Csakhogy a kérdés sokkal többértűbb, összetettebb, semhogy figyelmen kívül hagyhatnánk azoknak a külföldi és hazai tudósoknak megállapításait, akik a németújvári humanista kört nemzetközi vonatkozásban is tanulmányozni kezdték. Amióta a hermetikus tradíciót – különösen az angol tudósok kutatásaira támaszkodva – szervesen és logikusan bele tudjuk illeszteni az európai reneszánsz egészébe, azóta valóban nem tanácsos elszigetelve tanulmányozni egy olyan jelenséget, melyet a németújvári Batthyány Boldizsár köré csoportosult humanista körről eddig elmondottunk. Könyvtárának alkímista anyagát, ismeretségi körének Frankfurtig, Párizsig, Londonig nyúló szálait épp az angol Robert Evans tárta fel az elmúlt évtizedben, és nálunk legutóbb Szőnyi György Endre több ízben is felhívta a figyelmet arra, hogy ez a hazai alkímista központ alighanem még több, eddig ismeretlen szállal kötődik az európai centrumokhoz vagy legalábbis neves gondolkodókhöz. *Titkos tudományok és babonák* című könyvében számos olyan személyiséggel találkozunk – fizikusokkal, csillagászokkal, alkímistákkal, okkult tudományok üldözött vagy halálra ítélt doktoraival –, akiknek nemcsak műveit olvasták Németújvárott, hanem esetleg személyesen ismerték e művek íróit. És nincs kizárva a levelezés útján kialakult szorosabb kapcsolat sem.

A későreneszánsz művelődéstörténetének kérdéseit boncoló kötetében Szőnyi konkrét személyeket is felsorol. Minket különösen az angol „eretnek és varázsló” John Dee (1527–

1608) és tanítványa Philip Sidney (1554–1586) személye érint közelebről. Mindketten hosszabb ideig tartózkodtak Közép-Európában, sőt jártak Magyarországon is.

Dee tudományos tevékenységét és utazásait pontosan nyomon követhetjük a múlt században megtalált kéziratos feljegyzései alapján. Épp naplója, a *Private Diary* lapjai számolnak be közép-európai kapcsolatairól, melyek valóban elgondolkoztatják a hazai alkímia történetével foglalkozó kutatókat. 1563 szeptemberében jelen van azon a több napig tartó ünnepeken, amikor Ferdinánd kívánságának engedve a magyar országgyűlés fényes keretek között királlyá koronázta Pozsonyban Miksa főherceget. Az itt töltött hetek élményei mély benyomást gyakorolhattak rá, hiszen ebben az időszakban írta meg *Rejtelmes Egység* című hermetikus (titkokat boncolgató, értelmező) filozófiai művét, melyet Miksa királynak dedikált. Téziseiben megtalálhatók a számmisztika spekulációi éppúgy, mint az alkímisták legjobb vágyának, a bölcsek köve birtoklásának feltételei. Nem más ez, mint a tökéletes tudás megszerzése, melyet John Dee egy ún. mágikus erővel rendelkező monád-szimbólum teóriára épít. Alapjában véve nem járunk messze a németújvári kísérletek témáitól, a transzmutációs művelettől: a tűz, mint legfinomabb elem transzmutálja, átalakulásra serkenti a Merkurt, vagyis a higanyt. Azt természetesen vehetjük, hogy e korszak alkímistái egyöntetűen vallják, hogy az anyag a vízen keresztül a tűzbe emelkedhet. Ennek jegyében dolgozta ki elméletét Dee, és a jelek szerint ennek tudatában kísérleteztek a Batthyány-kör tagjai is.

De semmiféle adatra eddig nem bukkantunk, ami arra engedne következtetni, hogy Németújvárott visszhangra talált volna John Dee-nek, „a varázslónak” angyalidéző machinációja, pedig épp ezekben az években (1580 után) jár újra a Habsburg Birodalomban, II. Rudolf udvarában is, médiumával, az alkímista Edward Kellyvel.

Véleményünk szerint sokkal több lehetőség kínálkozik Dee tanítványának, Philip Sidneynek hazai kapcsolataiban megtalálni – akár közvetlen, akár közvetett úton – a közös európai élményt. A szálak itt valóban összefutnak! Hiszen Sidney a diplomata és költő még mesterénél is közelebb került az osztrák, cseh, lengyel és magyar humanistákhoz. Barátságot kötött a „padovás” Purkircher György pozsonyi orvossal, sőt nála lakott. Jó megfigyelőnek bizonyult, mert főuraink rezidenciáit felkeresve, meghatódottan jegyezte fel népünk egyik erőt sugárzó virtusát: „...Magyarországon olyan szokást láttam, hogy vitéz őseikről éneket szereznek; ez a háborúban edzett nemzet ugyanis azt gondolja, hogy (ezek az énekek) a derék vitézség lángra lobbantói...”

Aligha képzelhető el, hogy ne kereste volna fel Németújvárott azt a Batthyányt, akinek udvarában mindazt fokozott mértékben megtalálhatta, amiről az imént beszámoltunk: Batthyány kiváló katona volt és csapatai állandóan készen állottak a törökök visszaszorítására. Az angol diplomatát azonban még a végvári vitézek énekeinél is jobban érdekelte a magyarországi humanista kultúra: irodalom, tudomány, alkímia. Feltételezhető, hogy az összekötő kapocs Jean Aubry volt, de ugyanígy lehetett a németújvári humanista kör bármelyik tagja. Szőnyi tehát nem indokolatlanul tágítja a témát az alkímia európai és hazai kapcsolatainak tárgyában. Philip Sidneyt keresztül ugyanis eljuthatunk például az anyanyelvű költészet szorgalmazásáig, John Dee révén pedig Giordano Brunóig. Ebben az esetben az európai reneszánsz organikus világképének a modern természettudomány kialakulására gyakorolt hatását nemcsak a nyugati laboratóriumokban, de a németújváriban is nyomon lehetne követni. A kérdést végül is csak a további levéltári kutatás fogja eldönteni.

Clusius nyomában

Batthyány Boldizsár műveltsége valóban egyetemes volt, olyan, mint a Padovát járt humanisták legtöbbszöréé. A különbség csak abban van, hogy a németújvári főúrnak sokkal nagyobb volt a vagyona, mint például Purkircher doktornak vagy Elias Corvinusnak, és ennek következtében többet tudott áldozni a műveltség fejlesztésére, mint mások.

Láttuk, hogy már tanulóéveiben mennyire kedvelte a botanikát. Padovai tartózkodásakor láthatta Európa egyik leghíresebb botanikus kertjét, melynek növényeit a Velencei Köztársaság hajói, távoli földrészekről szállították az egyetemi városba.

Ettől függetlenül, a magyarországi főurak rezidenciájának mindegyikében találunk díszkertet, parkot, különleges gyümölcsfákkal, egzotikus növényekkel, bokrokkal, cserjékkel betelepített kerteket. Számos levél bizonyítja azt a nemes vetélkedést, hogy kinek sikerül hamarabb meghonosítani egy-egy keleti virágot; sőt ki tud előbb új fajtájú, tehát saját kertjében beoltott, nemesített gyümölcsfáiról ajándékot küldeni a király asztalára, Bécsbe, Prágába.

Batthyány ezen a téren is az elsők között volt. De még ennél is többre vágyott. A virágkorát élő, újkori botanika ekkor kezdi megalapozni új módszertanát, melynek feltétele a növények gyűjtése és egyenkénti meghatározása. Magyarország flórája különlegesen érdekelte a botanika szakembereit, hiszen éghajlata miatt több olyan növényt találtak itt, amelyek Északon és Nyugaton ismeretlenek voltak. Érthető tehát, hogy vizsgálódásaikat kiterjesztették hazánk területére is. Az ország nyugati részében járt többek között a nagytekintélyű bécsi természettudós, matematikus és csillagász, Paul Fabritius is, aki *Bécs és vidéke flórája* című – rég elveszett, ma már ismeretlen – művének megírása előtt személyesen kívánt megismerkedni itteni növényvilágunkkal. Ismerjük Oláh Miklós érsek levelét, melyben utasítja tisztartóját, hogy a híres tudóst méltón fogadják és minden szükségességgel lássák el. Fabritius doktor különben Elias Corvinuson keresztül nagy tekintélynek örvendett Németújváron is, és bizonyosra vehető, hogy szoros szálak fűzték őt is a Batthyány Boldizsár körül kialakult humanista körhöz.

Az újkori botanika történetének van egy külön fejezete, mely az eddig elmondottnál is jobban bizonyítja Németújvár jelentőségét. Ennek háttérében is egy barátság története húzódik meg: Batthyánnak a németalföldi botanikushoz, Charles de L'Escluse-höz, azaz Carolus Clusius-hoz fűződő barátságának története.

Mint franciaországi éveiről és ott szerzett kapcsolatairól szólva már említettük, Clusius vallási meggyőződése miatt menekült hazájából Párizsba, ahol a neves nyomdász és könyvkiadó Wechel család fogadta be. A fiatal botanikus élete végéig kapcsolatban állott ezzel a humanista családdal, a cég egyik jogutódjával, Jean Aubryval is. Feltételezhető, hogy Wechelék révén ismerkedett meg vele Batthyány is. Clusius szintén azok közé tartozott, akik a botanikát pontos megfigyelésekre akarták felépíteni. Kutatását kiterjesztette a gombákra is és ezt olyan szakképzettséggel végezte, hogy nagyrészt az ő nevéhez fűződik a mikológiának, a gombászat tudományának, mint új természettudományi ágának megalapozása.

Batthyányhoz fűződő kapcsolatát, levelezését, németújvári vendégeskedését, a hazai gombák gyűjtését, a ma már világhírű Clusius-kódex méltatását, sőt a műveiben található magyar növénynevek kérdését az egyes szaktudományok behatóan elemzik mind a mai napig. A részletek helyett ismét a központi kérdésre terelem a figyelmet, a könyvünkben minduntalan előhozott legfőbb témára: hogyan és hányféleképpen fogadja be Mohács századában a hazai kultúra az egyetemes európaiat? Clusius személyében olyan humanista érkezett Magyarországra, aki épp az egyetemes európai kultúrát képviselte és hozta magával Németújvárra. Vizsgálódásunk tehát lényegbe vágó.

Ami tételünk első részét illeti vagyis Clusius műveltségének egyetemességét, érdemes emlékezetünkbe idézni életének néhány érdekes és elgondolkoztató eseményét.

Ifjú éveit beárnyékolja apja vértanúhalála; családját is, őt is üldözik, de protestál tovább és élete végéig kitart a reformáció mellett. Otthon jogászt akarnak faragni belőle, de őt minden más is érdekelte. Ez a magyarázata annak, hogy Clusius az Itáliából visszatért neves természettudós, Rondelet egyetemi előadásai közben hátat fordított a jognak és a természet rajongójává vált. A természetet, az életet, a világot sokkal tágabb értelemben értelmezte,

semhogy csupán botanikust láthatnánk benne. Montpellier egyetemének szelleme új távlatokat nyitott számára, akárcsak Rabelais-nál, aki szintén Rondelet tanítványa volt.

Ekkor rajzoltak szét Itália egyetemeiről azok az olasz és külföldi humanisták, akik Európa-szerte felkeltették az érdeklődést a természettudományok iránt; de nemcsak elméleti síkon, hanem gyakorlatban is: analizálni, az anyag, a test rejtett sejtjeibe, ereibe behatolni, boncolni és mindennek a végére járni, ahogy csak lehet. (Itáliában a természettudományokat az orvosképzés keretén belül tanították.) A botanika is ennek az ismeretszerzésnek jegyében született meg, vagyis szervesen kapcsolódott a gyógyászatához, különösen az újkor hajnalán. Clusiusnak is minden vágya az volt, hogy Itáliában folytassa tanulmányait. Professzorától hallotta, hogy mennyi egzotikum érkezik hétről hétre az egyetemek gondozására bízott botanikus kertekbe Ázsiából, Afrikából, sőt Amerikából.

Többször is útra készen állt, hogy Itáliába menjen, de egyik terve sem valósulhatott meg. Pedig a dúsgazdag Fuggerek kérték fel, hogy Augsburgból vigye magával az itáliai egyetemekre beiratkozó fiaikat. Clusius örömmel vállalta, de előbb egy másik fontos gyűjtőutat akart lebonyolítani. Így jutott el az Ibér-félszigetre és lett megalapítója a spanyol, portugál botanikának. Fontos gyűjtéseket végzett Franciaországban, de minden jel arra mutat, hogy Itáliában sohasem járt. Ennek ellenére az olasz természettudósok számára ő volt a legnagyobb tekintély, és versengtek, hogy ki tud több magot, hagymát, gyökeret vagy preparátumot cserélni vele. Kikérték véleményét egy-egy új növény meghatározásánál.

Ha ő személyesen nem járt is Itáliában, tanítványain keresztül állandó kapcsolatot tartott fent Bologna, Ferrara, Pisa, Padova tudósaival, az ottani botanikuskertek igazgatóival. Többször járt Angliában, és bár mindenütt megkülönböztetett tisztelettel fogadták, hosszabb ideig egy országban sem maradt. Bizonyára ezért sem volt vagyona, sőt több alkalommal ismeretlenebb tudósok könyveinek latinra fordított kiadásaiból élt. De a gyűjtés szenvedélye is fáradhatatlan utazóvá, alpinistává, hegycsúcsok és völgyek kutatójává tette. Utazott hajón, kocsin, lóháton, gyalog. Lábtörései, gyakori betegségei csak öregkorában tudták mérsékletre bírni.

A gyűjtés fogalmát általában a botanikára szokták alkalmazni (növénygyűjtés), Clusiusnál azonban ezt is tágabb értelemben kell kezelni. A régészet iránt tanúsított érdeklődése végigkíséri egész életét: a rómaiak élete, edényeik, pénzük gyűjtése, régi szövegek felkutatása, leírása és megfejtése Európa minden táján érdekelte. Ez tette vonzóvá számára Pannóniát is; nálunk sem csupán növények és gombák gyűjtésére korlátozódott a figyelme, hanem – az említett római emlékeken kívül – a magyar nép ősi hagyománya is érdekelte; különösen akkor, ha a botanikával összefonódott téma került felszínre. A Szent László fűvével együtt a monda, a néphit is olyannyira izgatta képzeletét, hogy még Bécsbe, illetve Magyarországra érkezése előtt felvilágosítást kért a mondában szereplő tárgyról.

Itt jegyezzük meg, hogy a kor szellemi életének egyik vezéregyéniségével, Justus Lipsiussal is kapcsolatban volt, és ez nemcsak levelezésből állott; régészeti feliratokat és rajzokat is küldött neki.

Bizonyára nem téves az a megállapítás, hogy a XVI. század emberét, még a tudósokat is, valósággal lázba hozta az egzotikum, bárhonnét is jött és bármelyik tudomány körébe tartozott. Az egzotikus növények és állatok természetesen Clusius is érdekelték; ezen a téren is oly tekintélynek örvendett, hogy messze idegenben élő kollégái tőle kérték az első ún. meghatározást, tudományos leírást. Főleg Kréta szigetéről kapott ilyen anyagot, de angliai útjai alkalmával az Amerikából hazaérkezett hajósoktól, expedíciókat vezető admirálisoktól szintén.

Számunkra talán az egyik legfontosabb kérdés: kivel tartotta fenn a kapcsolatot Padovában? A század szellemi életének, különösen a természettudományos szemléletnek egyik centruma a padovai egyetem volt. Érthető, hogy Clusius is tisztában volt ezzel és már 1566-ban tanítványán keresztül levelet küldött a padovai botanikuskert vezetőjéhez,

Melchior Guilandinóhoz (Wieland), kérve, hogy juttassa el hozzá néhány ritka növény magját. Erre azért volt szüksége, mert tudományos megfigyeléseket végzett eredeti környezetükből áttelepített növényeken. Azt kutatta, hogy milyen változásokon mennek keresztül új helyükön más klíma és más talaj következtében.

Utóbb a botanikus kert új igazgatójával, J. A. Cortusussal még szorosabb kapcsolatot épített ki. Az ő ideje alatt érkezett Padovából a napraforgó, az agávé, a libanoni cédrus. Élénk csereforgalom alakult ki közöttük. Ma már csak a botanika történészei tudják, hogy épp egy ilyen csere alkalmából küldte Clusius Padovába a vadgesztenye (más néven „bokrétafa”) első példányát, melyet Ungnad bécsi követ hozott magával Törökországból. Ő honosította meg Bécsben is. Még a következő században is ámulattal álltak meg a majdani Theresianum udvarában az előtt a vadgesztenye előtt, melyet Clusius ültetett el.

A padovai kapcsolatok élete végéig megvoltak. 1575 után kibővültek Vincenzo Pinelli tevékenysége révén, akit tudománypártolásáról, padovai múzeumáról, legkülönbözőbb gyűjteményeiről (térképek, régiségek, kódexek), több ezer kötetből álló könyvtáráról Európa-szerte ismertek, és nem nagyon találkozunk olyan tudóssal, aki itáliai útja alkalmával elkerülte volna a sokak által akadémiának is nevezett padovai házát.

Ezzel az olasz humanistával Clusius 20 évig levelezett. A fennmaradt levelekből nyomon lehet követni, hogy miben és hogyan volt Pinelli nélkülözhetetlen Clusius számára. Mivel háza a tudósok, orvosok, botanikusok és gyógyszerészek előtt mindig nyitva állott, vállalta a közvetítő szerepét: amit Clusius küldött itáliai barátainak, azt Pinellihez küldte, amit az olaszok szántak csereként, ugyancsak Padovába szállították. Pinelli aztán az állandóan utazó könyvárusokat kérte meg, hogy vigyék magukkal és juttassák el Clusiusához.

Érdekes egyik leveléből kiragadni azt az adatot, mely ismét bizonyítja a későreneszánsz humanistáinak „szövetségét”, egymás közti kapcsolataik tudatos kiépítését. Pinelli útnak indított egy növényküldeményt a könyvárusokkal; még pontos postacímről is hírt kapunk abból a levélből, melyet egyidejűleg ír Clusius részére: Wechel nyomdász Frankfurtban! Őnála tették letétbe a Clusiusnak küldött csomagot. De a levélnek ezt a mondatát inkább fordításban adom – szó szerint így hangzik: „... szólni kellene Wechelnek, hogyha még nem nyitotta volna fel a küldeményt, tegyék meg mielőbb és küldjék el Uraságodnak a megillető részt” (1596. december 31.).

Úgy gondolom, hogy nagyjából kezünkben vannak azok a szálak, melyeknek segítségével most már lemérhetjük magyarországi tartózkodásának, Batthyány Boldizsárhoz fűződő barátságának valódi jelentőségét. E nemzetközi összefüggések ismerete nélkül botanikai gyűjtéssé zsugorodnék németújvári vendégeskedése. Ennél sokkalta többről van szó. Az alábbi adatok szervesen összefüggnek mindazzal, amit róla eddig megtudtunk.

Clusius 1573. szeptember 2-án Miksa császár útlevelével és *salvus conductus*ával elindult Bécs felé. Útjának kiinduló pontja Mecheln, főbb állomásai Worms, Frankfurt, Nürnberg, Regensburg, Passau. November elején jelent meg kihallgatáson a bécsi udvarban.

Sokat vitatott állása, rangja, címe csak addig volt probléma, míg életrajzírója rá nem bukkantak Van Hoghelandhoz intézett levelére, melyben maga mondja el, hogy előbb tisztázni akarta, mivel bízta meg a császár. Sokan – nem ismervén ezt a levelét – főkertésznek titulálják, ami csak a *simplicisták* közé való besorolást eredményezné. Clusius a császár előtt hivatkozott nemességére, családjára hírnevére. Okmányokkal tudja bizonyítani, írja Van Hoghelandnak, hogy a császár közvetlen kíséretéhez tartozott, az „*Aulae familiaris*” címet kapta, és azon nemesek közé sorolták, akiket négy ló illet meg. Fizetését 500 forintban állapították meg.

Így került a Miksa császár udvarában élő tudósok közé. E nagynevű tudományos kört udvari akadémiának is szokás nevezni. A császárnak az volt a terve, hogy az udvarába hívott tudósok kutassák és tudományos szinten dolgozzák fel a Habsburg Birodalom természeti

kincseit. Ennek keretében kaphatott megbízást Clusius a botanikai kutatásokra. Már 1574-ben hozzákezd a rendszeres gyűjtéshez a Duna vonalán, ebben az időben lép először hazánk területére: útiránya Dévény, Pozsony és környéke, majd Németújvár.

Pozsonyban tartózkodott 1571 májusától a mindmáig kiváló grécistának tartott másik flamand tudós, Nicasius Ellebodius, aki hosszú éveket töltött Padovában és Pinelli szűkebb köréhez tartozott. Clusius és Ellebodius barátságát nemcsak az teszi érthetővé, hogy honfitársak voltak, hanem egyetemes műveltségük is. Bár Ellebodius a klasszika-filológiában tűnt ki, de ő is „medikus” volt, az orvos-, illetve a természettudományok doktora. Ismerjük néhány betegének nevét, sőt a receptjeit is. Clusius tehát minden szempontból barátjának tekinthette a pozsonyi kanonokot, akinek pestis okozta hirtelen halála nagy veszteség volt számára. A pozsonyi Szent Márton-templom sírkövét ő állíttatta Ellebodius tiszteletére, mint írja egyik levelében. 1577. június 4-én délután kettőkor halt meg, értesülünk Zsámboki János Crato von Kraftheimhez intézett leveléből.

Pozsony ekkor a humanisták kedvelt fellegvára volt. Feltűnő, hogy ugyanabban az időben egyszerre három flandriai is élvezi a város tudósainak vendégszeretetét. Az említett Ellebodiuson kívül 1575 őszén a neves, flamand költő Utenhov is Pozsonyba érkezik. A harmadik, Clusius, az orvos és gyógyszerész Purkircher házában élt és innét indult a környék flórájának megismerésére és gyűjtésére. Pozsonyi élményeinél is nagyobb várta őt Németújvárot.

Batthyány Boldizsár reneszánsz kényelemmel berendezett várkastélya egyúttal kárpótolta mindazért, amit elvesztett Bécsben. Amikor ugyanis a toleráns Miksa császár meghalt (1576, október 12.), és fia, a protestánsok ellen fellépő Rudolf követte a trónon, Clusius elvesztette állását. Tudós barátai, sőt néhány főherceg is hiába próbálták jobb belátásra bírni a császárt, eredményt csak abban az esetben értek volna el, ha Clusius is leteszi az esküt, ami egyúttal hitének megtagadását is jelentette volna.

Batthyány épp arról volt híres, hogy otthonába fogadta a meggyőződésük miatt üldözötteket, nemeseket, iparosokat, egyszerű polgárokat egyaránt. Clusius hónapokat töltött ott, és együtt tervezték-szervezték a gyűjtéseket, melyek kisebb expedícióhoz voltak hasonlíthatók. Évenként háromszor is küldött kocsit érte Bécsbe, ahol egy tudós barátja fogadta be.

Eddigi beszámolóinkban már többször is rámutattunk Batthyány természettudományos műveltségére, könyvtárának és laboratóriumának jelentőségére. Nem kell nagy képzelőerő ahhoz, hogy megértsük, mi rejlik Clusiusnak ama mondata mögött, melyet Pinellihez intézett dedikációjában találtam; a Hérosznak nevezett Batthyány ugyanis kitüntető barátsággal volt iránta: *Qui me unice amabat* (Aki engem rendkívül szeretett). Ez a kifejezés és mindaz, amit leveleiben a németújvári főúrról másoknak írt, betekintést nyújt kettőjük viszonyába. Batthyány minden szükséges eszközt (pénzt, munkaerőt, nyomdát) rendelkezésére bocsátott, sőt tevékenyen részt vett a növények lelőhelyének, népi elnevezésüknek, gyógyászatban való hasznosságuknak felderítésében. Őt is meglepte Batthyány jelleme és műveltsége, környezetére gyakorolt hatása; külön felsorolja, hogy a magyar nyelven kívül beszél latinul, olaszul, franciául, spanyolul, németül és horvátul. Arról is maga számol be, hogy asztalánál is vendége volt előkelő magyar nemesek társaságában. Ennek egyik kedves epizódját így örökítette meg: „Egyszer szüret táján a híres hősnek, Batthyány Boldizsárnak voltam vendége erős várában, Németújvárott. Épp asztalánál ültünk és ebédeltünk, mikor egy tálban úrgombát tettek elénk. Én, ki gombával nem nagyon élek, nem tudtam, hogy a tálban úszó sáfrányszínű folyadék magának a gombának a leve; ezért franciául megkérdeztem tőle, hogy vajon ez a lé a sáfránytól ilyen színes? Ő kedvesen nevetett és az asztala körül üldögélő nyolc-tíz nemes úr felé fordulva magyar nyelven ezt mondotta nekik: Clusius uram azt hiszi, hogy a lé a sáfránytól ilyen sárga. Azok elkezdtek nevetni és csodálkoztak, hogy éppen én, aki évek óta

szorgalmasan járok növények és gombák után, nem ismertem fel ennek (a híres) gombának tulajdonságát”.

Ha valaki az után kutatna, hogy honnét és kinek a szorgalmából honosodtak meg nálunk olyan növények, virágok, fák, melyeket népünk addig nem ismert, sokszor találkozunk Clusius nevével. A vadgesztenyéről már szó volt; de a főurak kertjeiben megcsodált orgonák, tulipánok, jácintok első példányai is rajta keresztül terjedtek el.

Különösen a szultán udvarában megfordult nyugati diplomaták kedveskedtek neki egy-egy új keleti, egzotikus virág hagymájának vagy magjának átadásával. A tulipánt pl. 1554-ben hozta magával a neves Busbecq flamand származású követ, de kapott Cratótól is a Fuggerkertből. 1575-től új variánsok nevelésével kísérletezett és új színkombinációkat is sikerült létrehozni. Ezen a téren a legnagyobb tekintélyek egyike volt és versengtek még neves külföldi botanikusok is, hogy Clusius új tulipánfajtáiból kaphassanak. Különben a neve is tőle származik: *Tulipa persica*.

A dohányosok közül vajon ki tudja, hogy Clusius kertjében honosodott meg a dohány is. Iványi Béla a körmendi levéltárban egy 1577-ből származó kis cédulán megtalálta a dohány szakszerű leírását. 1588-ban az ő kertjében termett az első burgonya, ami nem azt jelenti, hogy más országokban mások nem előbb jutottak e lényegbe vágóan fontos termékhez. A burgonya megismerésének kérdése Clusiusnak egy angol admirálishoz fűződő kapcsolatát juttatja eszünkbe, melynek szintén van németújvári vonatkozása.

Sir Francis Drake többször hívta fel magára kortársainak figyelmét hírhedt amerikai útjai miatt is, katonai sikereiről most nem is szólva. 1586-ban Peruból ő is hozott magával burgonyát. Clusius két alkalommal járt Angliában, ahol botanikusokon kívül a legmagasabb rangú előkelőségekkel is ismeretséget kötött; többek között a nekünk már ismerős Philip Sidneyvel, lord Edward Dierével és Francis Drake admirálissal. Ez utóbbtól számos fontos információt kapott tengeren túli növényekről, népek életéről, étkezéséről. Tőle kapta a burgonya termelésének és felhasználásának leírását. Az említett urak hívták fel figyelmét Monardes spanyol művére, mely sok új, Amerikában élő egzotikus növényt ismertet.

Drake admirálissal kötött barátságának gyümölcse az a fűszeres növényekről írt könyve, melyet igen ritkán szoktak a hazai szakemberek is méltatni, pedig ez az 1582-ben, Antwerpenben kiadott könyv Batthyány nevét immár Európa legnyugatibb partjainál is ismertté tette. Clusius ugyanis az *Aliquot Notae in Garcia Aromatum Historiam* [Híradás a Garciában található fűszerekről] címen írt művet a németújvári „Hérosznak” ajánlotta: „Tudván, kegyes Patrónusom, hogy mennyire érdeklődsz e tárgy iránt, kérve kérlek, adj helyet jeles könyvtáradban e szerény műnek, mellyel örök hálámat szeretném kifejezni”. Clusiuson keresztül így kerül egy világviszonylatban jelentéktelen kis magyar végvár őrének neve a humanisták, tudósok, felfedezők és mecénások neve közé. Elgondolkoztató az óriási távolságot összekötő ív a két pillér, az angol Sir Francis Drake admirális és a magyar Batthyány Boldizsár gróf között. A híd Clusius személye és „a magyar hérosz” iránti őszinte barátsága.

Ami új növények honosítását illeti, valósággal lázba jött a lakosság, ami érthető, hiszen olyan alapvető konyhakerti növényekről van szó, melyek nélkül ma aligha tudnánk megenni. Clusius példájára pozsonyi vendéglátója, Purkircher doktor is foglalkozott új magvak és növények ültetésével. És hogy mennyire tudott minden új eredményről, mutatja, hogy róla nevezte el Clusius a Nápolyból kapott amerikai babot *Phaseolus Purkircherinek*.

De a fordítottjával is találkozhatunk: magyarországi növényeket és virágokat honosítottak meg például Itáliában. A bolognai botanikuskert nagy hírű igazgatója, U. Aldrovandi, Medici nagyhercegnek több olyan magvat küld Firenzébe, melyet Clusiustól kapott Magyarországról. A közös „kincsek” olyan csereberéjének vagyunk szemtanúi, amely némileg elfelejteti az emberrel e kornak különben minden elképzelést felülmúló embertelenségeit.

A fent említett 1582-es antwerpeni kötet után számunkra egy még lényegesebb mű jelent meg ugyancsak Plantin(us) nyomdájában. Clusius ugyanis elérkezettnek látta az időt, hogy a Dunától délre eső területeken végzett kutatásait összegezze. E gyűjtés legnagyobb részét a Pannóniának nevezett Dunántúlon végezte el. A 766 kis, nyolcadrét oldal terjedelmű és 358 fametszettel ellátott műnek a címe is magában foglalja Pannónia nevét. A világon elsőként ő rendszerezte a hazai flórát 1583-ban közrebocsátott kötetében. Ebben 21 magyar helységnevet említ meg – köztük Pozsony, Sopron, Körmend, Csáktornya, Varasd nevét –, ahol Batthyány jóvoltából és magyar szakemberek segítségével folytatta növénymeghatározásait. A szaktudomány a legnagyobb elismeréssel beszél botanikai diagnosztikájáról, ökológiai meglátásairól, vagyis lelőhely-meghatározásainak pontos, minden apró részletre kiterjedő jellegéről. Tőle származik az első leírása az árvalányhajnak, a sárgaliliomnak, a Balaton északi fennsíkjain még ma is található tátorjának (tatárrépa), melynek gyökerét Batthyány küldte meg neki hatalmas birtokának Keneséig nyúló dombjairól. A *Rariorum aliquot stirpium per Pannoniam* című kötet (A Pannóniában található ritka növényekről) 766. lapja után ritka meglepetés éri a magyar kutatót, mert a 15 lapra terjedő *Stirpium Nomenclator* című önálló függeléként, Clusius előszavával több mint 300 magyarországi növénynevét jegyzékét veheti a kezébe. Itt mondja el, hogy hűségese segítőtársa volt Beythe István a növények felkutatásában, de mindenekelőtt a latinnal való egybevetésben, népi elnevezésük tisztázásában.

Ismerünk ugyanezzel a címmel ellátott, Németújvárott nyomtatott nomenklatúrát is, melynek első lapján Batthyány Boldizsárnak egy másik pártfogoltja, Manlius János nyomdász neve olvasható. Úgy tudjuk, hogy egyetlen példány maradt belőle, az is külföldön (Göttinga, Egyetemi Könyvtár). Ezzel bizonyára az volt a szándékuk, hogy a nehezebben megvásárolható, összefoglaló antwerpeni kiadás mellett legyen egy hazai használatra könnyen és olcsón megszerezhető növénymutató. A pannóniai flóra kiegészítőjének kell tekintenünk ezt a kis kötetet, mert több mint 20 olyan növénynevet találunk benne, mely Clusius későbbi kiadásában nincs meg.

A magyar közreműködéssel létrehozott botanikus gyűjtemény a nyelvészek számára külön élményt jelent, a néprajzkutatóknak szintén. Teljes kiértékelés még nem történt az ízes, középkorra emlékeztető nevekkel kapcsolatban („Ördög harapta fű”, „Boldogasszony mentája”); a háromszínű violának itt még „Szent Háromság violája” a neve stb.).

Batthyány Boldizsár már nem érte meg a másik, ugyancsak Clusiusal együtt gyűjtött, rendszerezett és alapjában véve új tudományágat létrehozó munkájának kiadását. A németújvári alkotóműhelynek köszönheti ugyanis az egyetemes botanika annak az addig teljesen elhanyagolt témakörnek tudományos feldolgozását, melyet mikológiának, gombászati tudománynak nevezünk. A korabeli botanikusok nem terjesztették ki kutatásukat a gombákra, legfeljebb 20-30 fajta volt ismeretes. Clusius 117 gombát sorol fel 1601-ben megjelent nagy összegező munkájában, a *Rariorum Stirpium Historia* (Ritka növények leírása) címet viselő, Antwerpenben kiadott kötetben, annak 263-288 lapjain *A Pannóniában vizsgált gombák rövid históriája* (leírása), vagyis a *Fungorum in Pannoniis observatorum brevis historia* címen. A könyvben 37 gombát fametszetből is megismerhetett a ritkaságok iránt érdeklődő olvasó. A latin szövegben számos magyar gombanévvel találkozunk. Clusius az első nemcsak hazánkban, de egész Európában is, aki egy meghatározott terület minden létező gombáját felkutatatta, megvizsgálta, lelőhelyét rögzítette, élvezhető vagy mérgező tulajdonsága szerint osztályozta. Németújvárt a külföldi szaktudósok is úgy említik, mint a mikológia születési helyét. És ezt nem egyedül a gombák „brevis históriája”, rövid története miatt teszik. Van ennek a kérdésnek egy másik, rendkívül érdekes és messzematató kutatási köre, ami épp a legutóbbi években előkerült levéltári adatok segítségével kezd kibontakozni, sőt megoldódni.

A minden áldozatra kész Batthyány ugyanis helyeselte Clusiusnak azt a tervét, hogy egy általa küldött festővel a Németújvárotról összegyűjtött gombákról eredeti színük szerint, tehát élethű másolatot festessen. Az erre vonatkozó kutatások végső eredményét így lehetne összegezni: 1577-ben Clusius értesíti Batthyányt, hogy tárgyalt egy flandriai festőművésszel, honfitársával Bécsben. 1578-ban azt írja, hogy az illető művészt – aki Ernő főherceg számára is dolgozott – magával viszi Batthyány kérésére Szalónokra. 1584-ben Batthyány értesíti Clusiusot, hogy a gombákról készített akvarellel az illető művész a munkát befejezte. 1594-ben magától Clusiusától megtudjuk, hogy hűgának fia, Esaye Le Gillon dolgozik számára és egy növényt lerajzolt neki. A további kutatás azt is megállapította, hogy a nevezett unokaöcs ismerte Clusius barátjának, az erdélyi vonatkozása miatt is ismert híres bécsi zeneszerzőnek, a flamand származású Philip de Monténak rokonát. Tehetséges festő, neve Giacomo di Monte. Le Gillon tőle sokat tanult a festészetben.

Ezekből az adatokból a Clusius-oeuvre egyik kiváló magyar kutatója, a Rómában élő Ubrizsy Andrea megalapozottnak tartja Esaye Le Gillon szerzőségét a Batthyány irányításával és anyagi támogatásával készült 221 akvarell esetében. Clusius úgy tudta, hogy ezek a pompás színekkel festett képek eltűntek a németújvári főúrnak 1590-ben történt halála után. A valóság az, hogy mindmáig a leideni könyvtár tulajdonában vannak és csupán a múlt század utolsó éveiben szerzett róluk tudomást a hazai tudományos világ Istvánffy Gyulának, a botanika professzorának példás kutatásai révén. Neki köszönhető, hogy az ún. Clusius-codex eredeti akvarelljeiről 1900-ban elkészült színes másolat alapján tanulmányozhattuk a 400 évvel ezelőtt készített vízfestményeket. A közelmúltban jelentette meg újra az Akadémia remek másolatban.

Vajon mi lehetett az oka, hogy a gombák gyűjtése és az ábrák elkészülte ellenére – vagyis 1584 után – nem jelent meg nyomtatásban a közös vállalkozás? Kielégítő választ erre nem tudok adni. Tény, hogy csak Batthyány halála után 11 évre jelent meg Antwerpenben Clusius legismertebb botanikuskönyvének szerves részeként.

A jelekből azonban arra lehet következtetni, hogy Clusiusnak szándékában volt előbb közreadni, hiszen a külön címlappal és dedikációval ellátott *Fungorum in Pannoniis observatorum brevis historia* jelzi is, hogy 1598-ban Leidenben nyomdakész állapotban volt. Érthető, hogy nem a már elhunyt Batthyány Boldizsárnak ajánlotta ezt az egzotikumnak szánt művet, hanem közös ismerősüknek, az annyiszor emlegetett Vincenzo Pinellinek. A dedikációt érdemes külön is tanulmányozni, mert újból megerősít minket abban, hogy Németújvár – mely sem nem királyi, sem nem fejedelmi székhely – a Mohács utáni évtizedekben Közép-Európa egyik legszínesebb, legelismertebb szellemi központja lett. Az ajánlásból kiderül, hogy a nagyhírű olasz humanistát rendkívül érdekelték a németújvári gyűjtések: mindenről értesült, hiszen Clusiuson kívül mások is, pl. Ellebodus rendszeresen leveleztek vele (ez utóbbi két-három hetenként írt neki Pozsonyból). Clusiusától azt is megtudjuk, hogy Pinelli közölte vele a neves olasz botanikusnak, U. Aldrovandinak hasonló gyűjtését, gombák tanulmányozására vonatkozó szándékát.

Batthyány érdemei elévülhetetlenek. És hogy ezt a világhírű botanikus milyen egyértelműen állítja, azt annak a jelzőnek használatából is láthatjuk, melyet Pinellinek és Batthyáynak neve elé tesz. Ez az elismerő kifejezés nála a „hérosz” jelzőben ölt testet. A dedikációban így lesz a padovai humanista is és a németújvári magyar gróf is az emberi haladás legkiválóbb pártfogója és hőse.

Mindent egybevetve, azt kell mondanunk, hogy amíg Elias Corvinus és a többi humanista kapcsolata Németújvárral levelezéssel és látogatásokkal bonyolódott le, és máig is levéltári dokumentáció szintjén maradt, addig Clusius világgá röpítette Batthyány nevét, munkásságát a legnevesebb nyomdásznál, az antwerpeni Plantin-kiadónál közreadott műveivel. De neki köszönheti hírnevét az ismeretlenség és feledés homályába merült pozsonyi gyógyszerész, Heindl András is, vagy a különben csak nálunk ismert Beythe István. Nevük ugyanis bekerült

Clusius összefoglaló műveibe és leveleinek gyűjteményes kiadásába is. Arról nem is szólva, hogy németújvári élményeinek köszönhetjük azt a sok magyar növény- és gombanevet, melyet gyűjtései során vetett papírra az egyszerű falusi nép ajkáról és meghagyta a későbbi kiadásokban is a latin, német, francia elnevezések társaságában. Külön fejezete ez annak a még megírásra váró műnek, mely sokszínű kultúránk hírnevét lenne hivatva feltárni önmagunk és Európa számára.

Batthyány az irodalompartoló

A németújvári humanista kör létezését és kisugárzását eddig minden esetben Boldizsár úr könyvtárának konkrét adataiból, valamint neves személyekhez fűződő barátságának dokumentumai alapján közelítettük meg. Ezt a módszert alkalmazzuk irodalompartolásának elemzésénél is.

Levelei, különösen pedig könyvszámlái eleve arról tanúskodnak, hogy Batthyány nemcsak a teológia, filozófia, politika, alkímia és egyéb természettudományok szakkönyveit gyűjtötte, hanem a kor prózai, költészeti, szépirodalmi könyveit is. Néhány adatra hívom fel itt a figyelmet az elmúlt években már részletesen tárgyalt és közreadott dolgozataimból.

Emlékszünk bizonyára arra az epizódra, amikor kamaszkorában apja elé állott és arra kérte, hogy maga vehesse kezébe további tanulásának, szellemi fejlődésének irányítását. Már akkor használta a „*sermone politus*” kifejezést, melyet humanista célkitűzésnek, becsvágynak is fordíthatunk. A szép, pallérozott beszéd és ami ezzel együtt jár: a klasszikus szabályok szerinti fogalmazás, írás elsajátítása volt az egyik célja. E cél eléréséhez a magasabb fokú iskolázás, neves tanárok előadásainak látogatása, előkelő társaságok, királyi udvarok körében való forgolódás volt szükséges, de még ezeknél is fontosabb volt a szünet nélküli önművelés, az *állandó olvasás*! A németújvári bibliotéka ennek az átlagon felüli önművelési igénynek köszönheti létezését.

Batthyány Boldizsár a szép beszéd- és írásművészet humanista normáit azokból a művekből tanulmányozta, melyeket az európai könyvpiacokról sokszor már a megjelenésük vagy újabb kiadásuk évében meghozhatott. B. Castiglione *Udvári embere*, a különböző témákról szóló „diskurzusok”, a szépprózára utaló művek, könyvcímek, de még a nélkülözhetetlen szótár, a nyolc-tíz nyelvű Calepinus is jelzik, hogy milyen eszközökkel pallérozta stílusát.

A klasszikus antik szerzők művein kívül külön is említésre méltó Rabelais neve. Az eddig ismert korabeli könyvjegyzékeink egyikében sem bukkantunk e neves francia íróra. Batthyánynál kétszer is találkozunk műveivel: 1575-ben Elias Corvinus jegyzéke, illetve levele említi, hogy küldi Németújvárra Rabelais műveit, 1578-ban pedig Jean Aubry számláján szerepel egy összkiadás igen magas áron (1 korona 30 kr.). Hogy valaki Rabelais-t olvasott volna Magyarországon, erről korábbi adatot eddig nem ismerünk. De ugyanezt tapasztaljuk J. Bodin vagy J. Lipsius esetében is. Mindezt azért is érdemes külön megemlíteni, mert ezeknek az íróknak műveit már a kortárs olvasók sem sorolták be egyszerűen a morálfilozófusok közé. Olvasásuk ugyanis nemcsak elméjüket, de ízlésüket is csiszolta. Muretus válogatott írásai, vagy az ötkötetes, eredeti címén *Histoires tragiques* lényegében mind ebből a szempontból kelthetik fel érdeklődésünket.

Ide soroljuk a németújvári könyvtár anyagából a korszak egyik legkedveltebb műfajára, a levélirodalomra vonatkozó adatokat. Az episztola-gyűjtemények segítenek abban, hogy beleláthassunk a humanisták között kialakult, nemzetek felett álló, hihetetlenül gazdag és szerteágazó baráti kapcsolatok világába. Az összegyűjtött francia és német jegyzékek újabb adattal támasztják alá éppen az episztolás kötetek révén –, hogy Justus Lipsiushoz milyen szoros szálak fűzték a magyarországi humanistákat. Bár mindaz, amit eddig megtudtunk Batthyányról, nem hagyott kétséget az iránt, hogy ő is Lipsius tisztelőinek élvonalába

tartozik, mégis jó, ha a feltételezéseket bizonyossággal cserélhetjük fel. Az 1588. június 23-i számla két tétele is ebből a szempontból értékelendő: *Lipsi Epistolae, Lipsi in Ciceronem de Consolatione*. [Lipsius levelei. Lipsius Cicero Consolatio című művéről].

Irodalom pártolásáról azonban nem csak könyveinek katalógusa ad számot. A könyvészeti adatokon túl számos olyan eseményről tudunk, melyek ismét baráti. körére terelik figyelmünket: voltak költő barátai, külföldiek, hazaiak egyaránt. Verseskötetek (poemata és Carmina kötetek) szép számmal találhatók könyvtárában, de köztük vannak olyanok, melyeknek íróival gyakorta találkozott. A *Carmina P. Fabritii* költőjét már ismerjük, de még jobban Elias Corvinust, a bécsi poeta laureatust, aki leveleiben többször kitér saját verseire, sőt beavatja Batthyányt verselésének ars poeticájába is.

Corvinus már padovai éveiben írt költeményeket. 1563-ban Purkircher György, pozsonyi diáktársa befejezte egyetemi tanulmányait és elnyerte az orvostudomány doktora címet. Barátai kis versesfüzettel kedveskedtek neki, sőt egyik tanáruk is a verselők között van: Michael Sophianos, a kiváló, krétai származású humanista. A mindössze hat lapból álló könyvecske sajnos a második világháború alatt elveszett a Sárospataki Református Egyházkerület Nagykönyvtárából és csak a szerzők nevét ismerjük: az erdélyi Paulus Kerzius, a flamand Nicasius Ellebodus, aki később Pozsonyban élt és mint igen kiváló klasszika-filológus halt meg ugyanott, de megtaláljuk Elias Corvinus nevét is. A *Lusus Poetici* címen megjelent füzet minket most nem a versek, alkalmi költemények tartalma vagy azok verstani értéke miatt érdekel, hanem azért, mert egy olyan kis költői csoportról ad hírt, mely Padovából hazatérve sem szóródott szét. Zsámbokin kívül a padovai írógárda egyik tagjából sem lett világhírű költő, még azt sem mondhatjuk, hogy latin verseik miatt foglalkozik velük a szakirodalom. A hazai művelődés szempontjából nézve viszont több mint puszta adat az a pozsonyi irodalmi kör, melynek élén Radéczy István egri püspök állt, tagjai pedig: Zsámboki János, a bécsi udvari akadémia egyik legműveltebb humanistája, Istvánffy Miklós, aki a történetíráson kívül szívesen verselt latinul, valamint Purkircher, Ellebodus, Corvinus.

Úgy tűnik, hogy ehhez az irodalmi körhöz tartozott Batthyány Boldizsár is. Feltűnő ugyanis, hogy költő barátai nemegyszer neki küldték el verseiket azzal a szándékkal, hogy olvassa, bírálja meg azokat. Elias Corvinus, aki Zsámboki után a legtöbbre vitte, 1573. május 7-én egy latin carment küld Németújvárra, mely a hársfáról szól (*Carmen de Tilia*). A kísérőlevélben arra kéri barátját, hogy olvasás után alkalomadtán juttassa el a főtisztelendő püspök úrnak. Mivel Batthyány úgyszólván tudta, hogy ki az a püspök, ebben a levélben neve nem is szerepel. A hársfa azonban még számunkra is nyomra vezető, mert ismeretes, hogy az egykori váradi, majd egri püspöknek pozsonyi kertjében állt egy gyönyörű hársfa. A püspök neve Radéczy (Radetius) István, akit a bécsi udvar királyi helytartóvá nevezett ki (1573–1606), állandó lakhelyéül Pozsonyt jelölve meg.

Corvinus 1573 őszén újból verssel keresi fel Batthyányt. A barnás török papírra írt latin költeményben Don Juan d'Austria főherceg hadi tetteit dicsőíti (Principi Joanni de Austria) és a kísérőlevélben kéri barátját, hogy másolatát küldje el *az egri püspöknek*, vagyis ugyanannak, akiről az imént szó volt, Radéczynek, Pozsonyba.

A hársfa árnyékában felolvasásokat tartó irodalmi kör létezését ennél is pontosabban körvonalazza Istvánffy Miklós. Elragadtatással ír a püspök rezidenciájának parkjáról – zöldellő fái között legszebb a *sűrű lombú hárs*. Az ötven évvel ezelőtt kiadott latin verseinek kötetében megtalálhatók a többi adatok is (39–42.l): a vendégek vagy a padokra ülnek, vagy azokra a háromlábú székekre, melyeket nem is közönséges, hanem művészek faragtak. De íme! Jönnek is a kör alapító tagjai: Bécsből Zsámboki, akit a társaság éltető napjának nevez; Purkircher, a gyógyszerész Clusius barátja; Nicasius, a görög és latin nyelv mestere; mind ismerősek nekünk is, hiszen Batthyány és Clusius baráti körének is tagjai ők. Olyannyira,

hogy a versfaragáson kívül gyakran foglalkoztak botanikával: a növényekben rejlő gyógyír felkutatására Apolló tanította őket – írja egyik latin versében Istvánffy.

E neves történész különben Batthyány rokona volt, és ő is Padovában tanult Zsámboki felügyeletével. A katolikus, Bécshez lojális költő éppúgy Batthyányhoz küldi verseit, mint Elias Corvinus. És a téma ismét a hársfa. Levelezésükből kiderül, hogy rokona, Boldizsár, nemrég fülemülével és kis hársfával kedveskedett neki és most viszonzásul elküldi neki legújabb versét: *a hársfáról*.

Érdemes emlékezetünkbe idézni annak a baráti körnek létezését, melyről könyvünk elején számoltunk be, és amely Gorytius római villájában adott egymásnak találkozót. Tagjai – tényleges vagy tiszteletbeli tagok – nagyhírű filozófusok, papok, történészek ott is egymásnak olvasták fel verseiket a nagy művész, Sansovino alkotásának közelében. Nem kívánom eltúlozni a pozsonyi társaság jelentőségét, és még párhuzamot sem akarok vonni Róma és Pozsony között. Mindössze a hazai későreneszánsz szellemi légkörének dokumentumaként kívánom kezelni, de azt annál nagyobb nyomatékkal. Mert lényegét tekintve – még európai viszonylatban is – ritkaságszámba megy a pozsonyi baráti kör, ha tagjainak felfogása, élet- és világnézete felől közelítjük meg a kérdést. Van közöttük tántoríthatatlan katolikus és intranzigens protestáns, aki egyetemista korában a pápában antikrisztust látott (Purkircher); van Bécsset feltétel nélkül szolgáló hivatalnok (Radéczy) és a nemzeti ellenállás szükségességét mérlegelő főúr (Batthyány); van köztük magyar és van külföldi (Ellebodius), aki bejárta a fél világot és Itáliából Pozsonyba térve úgy nyilatkozott, hogy nem akar visszatérni sem oda, sem hazájába, mert sehol nem talált addig kedvezőbb légkört tudományos munkája elvégzésére, mint Pozsonyban!

Így hát Clusiuson kívül van már más is, aki mélyebb humánumot tapasztalt Pozsonyban, Németújvárott, mint Németalföldön vagy akár Itáliában? Ellebodius legalábbis így látta.

Egyénisége és megnyilatkozása számunkra többet jelent mindennél, mert ha a pozsonyi-németújvári baráti körnek van olyan tagja, mint annak idején a római kör esetében volt a rotterdami filológus, Erasmus, akkor azt itt Ellebodius testesíti meg. Őröla tudjuk, hogy Rómában a jezsuiták oltották bele a klasszikusok iránti érdeklődést és Erasmus barátjának, Oláh Miklós érseknek rendelkezése folytán, mint a nagyszombati káptalani iskola kinevezett magistere képviselte a magasra emelt iskolai mércét. De még ezzel sem érte. be, tovább képezte magát a padovai latin-görög filológusok legnagyobbjainál, mindenekelőtt Pinelli kéziratgyűjteményének tanulmányozásával. Görög kéziratokat másol és megszállottja lesz a filológiai pontosságnak, az új szövegeknél az eredetivel való összehasonlítást nélkülözhetetlennek tartja. Így született meg Pozsonyban egyik szövegkritikai munkája a másik után. Ő sem akarta felszenteltetni magát és nem volt hajlandó a bécsi udvar szolgálatába állni. Az erasmusi függetlenség pozsonyi képviselője ő, honfitársának Clusiusnak és rajta keresztül Batthyány Boldizsárnak barátja, Pinellinek egyik leghűségesebb levelezője.

A kör itt bezárul, a hazai és a nemzetközi szálak összefonódnak és – mint láttuk – lényegében akárhol és a kör bármelyik tagjánál állunk meg, ugyanaz az áramkör ad jelzést önmagáról. Kezdhetjük Rómával, eljutunk Pozsonyig, és elindulhatunk Clusiusal, megérkezünk Batthyány Boldizsárhoz, beléphetünk Pinelli padovai múzeumába, de közben levél érkezik Radéczy hársillatú kertjéből Ellebodiustól. Ennek az áramkörnek létrejöttén sokan fáradoztak, s az elsők között találjuk Batthyány Boldizsárt!

Batthyány Boldizsár irodalompártolásának van azonban az eddig elmondottakon kívül egy jellemző emléke, mely szintén csak a levéltárakban őrzött, 400 éves, elsárgult missilisek átkutatásakor került napvilágra. Jellemző egyéniségére, hogy mindenekelőtt és minden vonatkozásban – az irodalom esetében is – segíteni akart az üldözötteken. Éppen ezért eleve felvetődik az emberben a kérdés, vajon tudott-e valamit Balassi Bálintról? Érdekelte-e ennek a hányatott életű magyar költőnek, kortársának sorsa?

A Németújvárra érkezett posták bizonyítják, hogy közvetett és közvetlen úton sokat, talán mindent tudott a Pozsonyban gyakran megforduló Bálintról. A kérdést természetesen megfordítva is felvethetjük: hogyan kerülhette volna el figyelmét mindaz, ami a vele egyenlő rangú főúri Balassi családot érte?

Tudott az apa, János törvénytelen letartóztatásáról. Istvánffy Miklós ugyanis részletesen leírta Batthyánynak a Balassi János szökését követő izgalmakat és azt a megalázó térden állást a király előtt, melynek révén kegyelmet nyert a család. Ő írta meg Németújvárra Bálint bravúros, szólóban eljáró magyar táncát is Rudolf koronázási ünnepségén. Sőt Bálint fogságáról, Erdélybe meneküléséről Batthyány előbb értesült, mint maga az édesapa, Balassi János, akit egyelőre meg akartak kímélni a szomorú hírektől.

És vajon milyen viszonyban állott a maga vesztébe rohanó Bálint a németújvári főúrral? Épp az erre adandó válasz mutat rá, hogy Batthyány az irodalomnál is inkább az író, az ember pártolója kívánt lenni. Amikor ugyanis Balassi Bálintot szájára vette a világ házassága és sok egyéb szertelensége miatt, amikor kezdték kivetni és megvetni főúri társai is, akkor őszinte bizalommal fordult Batthyányhoz és segítségét kérte. Hálából később verseket küldött fiának, Ferencnek, aki ezekkel ostromolta Lobkovitz Poppel Évát. Vagyis Németújvár mindvégig úgy szerepelt Balassi életében, mint biztos menedék. És ki tudja, milyen híreket hozott magával a Báthory-udvarból. Több volt ez irodalompartolásnál.

Befejezésül summázni kellene Batthyány tevékenységét. Ehelyett inkább arra hívnám fel a figyelmet, ami minket hazai kutatókat és olvasóinkat az eddig elmondottaknál is jobban érint.

Bizonyára nem érdemtelenül nevezte őt Clusius hőrosznak tudománypártolása és európai műveltsége láttán, nekünk magyaroknak mégsem emiatt jelent oly nagy élményt és kincset életművének ismerete. Igazán csak honfitársai tudták – és tudják ma is – lemérni, hogy mindazt, amit alkotott, két malomkő között őrlődve valósította meg. Még inkább hőrosszá válik szemünkben, ha arra gondolunk, hogy véres harcok árán és állandó életveszélyben forogva tudta csak a birtokát, otthonát, kastélyát és benne híres könyvtárát, meg laboratóriumát megvédeni az egyre közeledő török túlerővel szemben.

De nem kisebb veszélyt jelentett számára a Habsburg-hatalom sem. Németújvár túl közel van Bécshez (ma Ausztriához tartozik, neve: Güssing) és így a titkosszolgálat megbízottai beleláthattak életének minden mozzanatába. A gyanakvó Rudolf császár udvara rosszállását fejezte ki, hogy épp azokat fogadja be, akiket veszélyes elemeknek bélyegeztek. Az ország ügyeivel mit sem törődő király még a Szent Koronát is Prágába viteti. Az elégedetlenség egyre fokozódik, és 1583-ban a pozsonyi országgyűlés már szemébe meri mondani az uralkodónak: amennyiben az ország sérelmeit nem orvosolja, a jövőben nem ajánlanak meg adót. Közben mindenki a korszak legnagyobb magyar politikusára, Báthory Istvánra szegezi tekintetét; tőle várják a török kiűzését és az ország újraegyesítését. Batthyány és Báthory is kapcsolatban vannak egymással, Jean Aubry pedig a külpolitika állásáról értesíti Batthyány Boldizsárt; katonai szövetség jön létre közte és Zrínyi György, valamint Nádasdy Ferenc között. A király tanácsadói Batthyány letartóztatását javasolják, de a nép előtt akkora tekintélye van, hogy ezt mégsem kockáztatják meg. 1587-ben, Mohács után 61 évvel, Szigetvár eleste után 21 évvel hadvezér társaival együtt nagy győzelmet arat Kanizsánál a török felett. Mindez hozzátartozik életéhez; sőt ezzel kell kiegészítenünk a humanisták hőrosz-fogalmát, mely Clusiusnál is inkább literátori rang (ezért hőrosz az ő szemében Pinelli is!). Batthyány Boldizsárban elválaszthatatlan egységben él a humanizmus és a nemes patriotizmus.

A Mohács utáni évtizedekben a hősiességnek két típusával találkozunk. Az egyiket a szigetvári Zrínyi Miklós, a másikat a németújvári Batthyány Boldizsár személyében tisztelhetjük. Tudjuk, hogy após és vő között Zrínyi Dorica a széttéphetetlen kapocs.

Elgondolkozhatunk azon, hogy a két típus közül melyik tett nagyobb szolgálatot népünknek? Aligha tudnánk igazságos ítéletet mondani. Mindegyik a legnagyobbat kísérelte meg: Zrínyi Miklós az ország és egész Európa lelkiismeretét rázta fel, amikor díszruhájában kirohant maroknyi csapatával a törökök rohamcsapatának kereszttüzebe. Veje, Batthyány Boldizsár a tudás és az okosan megszervezett nemzeti ellenállás kettős feladatával akart jó szolgálatot tenni.

Mindkettőjük híre átlépte az ország határait. Zrínyi hőstettét megszámlálhatatlan röplap, hadijelentés, illusztráció röpítette világgá olasz, francia, német nyelven, Batthyány Boldizsár hírnevéről ez a fejezet kívánt beszámolni.

VI. A szépség keresésének korszaka

A magyarországi reneszánsz fejlődéstörténetének megírása még egy ideig várat magára. Pedig az elmúlt negyven évben a legtöbb társtudomány igen komoly munkát végzett ahhoz, hogy legalább körvonalalaiban élénk táruljon népünk e tragikus, de életerőtől duzzadó, gazdag korszakának kultúrája.

Az újkor hajnala ez a néhány évtized, új utak lázas keresésének ideje az élet minden területén. Sokarcúság jellemzi, mely eleve magában hordja annak szükségszerűségét – de veszélyét is –, hogy az egyes tudományok szakemberei különböző nézőpontok alapján közeledjenek az európai fejlődésnek e lenyűgöző korszakához és magyarországi megjelenéséhez. Az olvasóközönség a már különvált tudományágak íróinak könyveiből alkothat képet múltunk, kultúránk valamelyik részletéről: történelem, irodalom, néprajz, művészet, zene, természettudomány, hogy csak a leggyakoribb témaköröket említsük.

Az egykoron egységbe foglalt európai tudomány – jobb szó híján nevezzük tudáskészletnek – szemünk előtt bomlik alkotóelemeire. Egyre ritkábban találkozunk polihistorokkal, akik legalább önmaguk számára kísérlék meg az egységben való látást, a szintézist. Ezt hovatovább az utópiák világába sorolhatjuk.

Ennek ellenére az olvasóban él a jogos vágy, hogy különösen nemzeti múltunk, kultúránk értékekben gazdag korszakairól olyan képet alkothasson magának, mely körvonalalaiban ismét egységben ábrázolja azt, ami egykor végbement. Jelen esetben a Mohács utáni korszakkal kapcsolatban támad ilyen jogos és érthető igény az olvasóban, de az íróban is! Legalább a történeti összefüggéseket szeretnénk látni a művelődés szerteágazó folyamatának különböző megnyilvánulásai között. Nem egymástól elválasztva, hanem szintézisben, eredeti megvalósulásuk folyamatát tükrözve. Lényegében azt szeretnénk látni, hogy népünk milyen erőfeszítések által tudott és akart a sok csapás ellenére is új világot felépíteni önmaga számára.

Ebben a fejezetben megkísérlem felmérni, és amennyiben ezt a könyv keretei egyáltalában lehetővé teszik, összefoglalni, hogy az üllő és kalapács közé szorított ország a művészetek terén hogyan, milyen mértékben és mekkora sikerrel tudott felzárkózni az európai fejlődés vonalába. Arra szeretnék választ adni, hogy milyen teljesítményekre ösztönözte a reneszánsz áramlata az egyes embert; mennyire alakította át az emberek műveltségét, világszemléletét, magát az életet. És mindezt nemcsak a kiváltságosak, a fejedelmi udvar, a főurak, hanem a városi polgárok, a nép magatartásában is nyomon szeretném követni. Mert nem csupán az előkelők, hanem a városi lakosság körében is megtalálható a reneszánsz sajátos jegyeinek kialakulása, amint erre kiváló művelődéstörténészünk, Jakó Zsigmond figyelmeztet. A fennmaradásáért küzdő nemzet életszemléletében valóban minőségi változás figyelhető meg.

Úgy tűnik, hogy mielőtt választ adnék e szerteágazó kérdésre, előbb *néhány alapvető problémát* kellene tisztázni. Mindenekelőtt azt, hogy melyek a magyarországi reneszánsz határai, és egyáltalában vannak-e alapvető jellegzetességei?

A problémát kissé bonyolítja, hogy az egyes tudományok szakemberei nincsenek azonos véleményen a határok, de a stílusok tartalmi és formai elemeinek megítélésében sem. Az irodalomtörténészek megállapításaival nem mindenben értenek egyet pl. a művésztörténészek. Csupán abban van teljes nézetazonosság, hogy nálunk a Mátyás király uralkodásával elkezdődött reneszánsz hosszabb ideig tartott, mint Nyugaton és átnyúlik a XVII. század elejére. De itt a határok már elmosódnak, különösen a képzőművészet terén. Így jönnek létre a fáziseltolódások.

Egy példa: az önéletrajzíró Bethlen Miklóst nyelvi stílusa és szemlélete miatt inkább a barokkhoz sorolják, de a saját maga tervezte bethlenszentmiklósi kastélyát késő reneszánsz stílusban építette fel, a hazai hagyományokhoz kötődve. És számos hasonló példa figyelmezteti a kutatókat arra, hogy az elmúló és az új stílusok esetében eltolódásokkal kell számolniuk, sőt olykor a különböző stílusok formai elemeinek diszharmonikus együttélésével is.

A problémával sokan foglalkoztak és különböző módon igyekeznek azt feloldani. Ehhez a témához tartozik például Arnold Hausernak az a megállapítása, hogy egységes korstílusról egyértelműen nem is lenne szabad beszélnünk, mert – szerinte – mindenkor annyi stílus van, ahány művészetileg produktív csoport működik és alkot a társadalomban. (Eszterházy Miklós nádor egyazon évben, 1630-ban a ferences barátoknak reneszánsz oltárt épített, a jezsuitáknak barokk stílusú templomot.) Ugyancsak Hauser hangsúlyozza, hogy a stílusváltás okát ne belülről keressük, hiszen az rendszerint társadalmi, gazdasági és politikai viszonyok tendenciájának megváltozásával áll kapcsolatban.

Hogy mily bonyolult és tisztázatlan elvi kérdésekbe ütközik az e téren tájékozódni kívánó olvasó, arra vonatkozóan idézhetném Pierre Francastel francia művészettörténész véleményét, aki ellentétben az eddig elmondottakkal épp azt domborítja ki, hogy a művészet a társadalom által nem magyarázható, sőt épp a művészet az, mely a társadalmi változások rugóira fényt derít. Bírálja azokat; akik a társadalom reális struktúrájának ismeretét adottnak veszik és ehhez az utólag kialakult társadalmi képhez viszonyítják a művészetet.

Ha megszívleljük is e vélemények mélyén rejlő igazságokat, mi most nem ilyen kategóriák alapján kívánunk témánkhoz nyúlni. Inkább azt kellene megfogalmaznunk, hogy található-e olyan szembetűnő vonás a hazai reneszánsz művelődésben, amelynek alapján vizsgálódásainkat helyes mederbe terelhetjük. Az ugyanis mindenképp helytálló, amit Klaniczay Tibor *A reneszánsz határai és ellentmondásai* című tanulmányában tűz ki célul a kutatás számára. Eszerint egy művelődéstörténeti korszak határainak megállapítása csak akkor járhat sikerrel, ha tisztázni tudjuk az adott korszak alapvető jellegzetességeit.

Csak hogy a Mohácsot követő évtizedeket (vagyis a XVI. századot és a XVII. század elejét) sok minden jellemzi és éppen ezért sok névvel illették külföldön és itthon egyaránt. Íme a legismertebbek: a hitújítás kora; a racionalizmus, a szellemi emancipáció, szekularizáció korszaka; a felfedezés százada; a társadalmi forrongások, parasztlázadások kora; a nyomdák és termékeik elterjedésének kora; a nemzeti nyelvű irodalom győzelmének korszaka stb. Bizonyára, mindegyik segít megközelíteni az európai fejlődésnek ezt a különösen nekünk szóló áramlatát. Ennek szellemében dolgoznak az egyes tudományágak szakemberei.

Van még egyéb jellegzetesség is a felsoroltakon kívül. Véleményünk szerint érdemes lesz a hazai reneszánsz műveltség kibontakozását az esztétikum oldaláról szemügyre venni. Igaz ugyan, hogy minden korszakra jellemző a szép iránti vágy, de feltűnő, hogy milyen erővel árasztja el az európai reneszánsz szépségkultusza népünk legkülönbözőbb rétegét épp abban a periódusban, amikor élethalálharcát vívja. Bizonyára nem mondunk ezzel újat, és tudjuk jól, hogy nagyon is tág fogalomra esett választásunk. Mégis megokoltnak véljük azt a megállapítást, hogy e korszaknak szembetűnő vonása, jellege a szépség iránti fokozottabb igény, sőt a szépség, mint elérhető és megvalósítható értéknek birtoklása és élvezése a társadalom egészében. Ezért ítéljük megalapozottnak, hogy a többi jellegzetes vonás mellett hangsúlyozható *a szépség korszakára* utaló esztétikum is. Az anyagi és szellemi műveltséget széppé tevő törekvéseket keressük tehát mind a *képzőművészet, az irodalom, mind a zene* terén.

Építészet: Várak – Várkastélyok – Udvarházak

Elöljáróban szükséges hangsúlyoznunk, hogy csupán a körvonalak érzékeltetésére szorítkozhatunk a szintézis jegyében. Célunk az, hogy rávilágítsunk arra a külső keretre, mely mintegy díszletként vette körül a királyok, fejedelmek, urak, városi polgárok, végvári vitézek, de még az uruk szolgálatában álló jobbágyok életét is. A magyarországi reneszánsz képzőművészeti alkotásainak – különösen az építkezéseknek egy része – a közös érdek jegyében született. A török és az idegen zsoldos sereg elől a legbiztosabb menedéket az erődítmények nyújtották. Várakat, templomokat, kastélyokat, városokat erődé alakítani, védőfallyal, bástyákkal körülvenni olyan *közösségi feladat* lett, melyet az életben maradás vaslogikája diktált.

Ezzel olyan jellegzetesen hazai körülményre mutatunk rá, mely segít megértetni egyrészt az azonos stílusjegyek, formai elemek gyors és az egész országra kiterjedő elterjedését, másrészt az építkezések társadalmi, közösségi munkával történő kivitelezését. Talán mai szóhasználatnál jobban meg lehet közelíteni a lényegét: nem a kikényszerített robot, hanem a *saját érdeket* is szolgáló és a szó igazi értelmében vett *társadalmi munka* mindenütt kimutatható azoknál az építkezéseknél, melyek a közös védekezést szolgálták.

A megrendelő és a többnyire külföldi – igen gyakran itáliai – tervező egységes akcióját követte a kivitelezés helyi munkaerővel, vagyis a mindent megfigyelő és a maga otthonában is az új stílust utánozni vágyó mesterek közreműködésével. És tovább vive korunk fogalmainak szóhasználatát, rámutathatunk egy szintén pozitív eredményre: a közügy sok esetben ledöntötte az osztályok közötti és addig ledönthetetlennek vélt válaszfalakat. A főuraknak és nemeseknek szükségük volt a népre, és megfordítva: a jobbágyok, szegénylegények, parasztok – különösen a háború idején – az urakkal egy sorban védtek otthonukat, vagyonukat, puszta életüket. A demokratikusabb hangvételre mindenütt találunk adatokat, de leginkább Erdélyben. A művészettörténelemnek ez a fejezete közelíti meg leghívebben azt a fordulatot, amely épp Szapolyai János uralkodása alatt következett be. Az egymásra utaltságnak számos oka között a külső ellenséggel szemben való sorsközösség minden bizonnyal a leglényegesebb. Az önvédelmet szolgáló építkezések révén szükségképpen közelebb került egymáshoz főúr és köznemes, úr és jobbágy, kapitány és közkatoná, városi előkelőség és lakosság, pap és hívő. Olyan folyamat kezdődik itt, ami a Mátyás korabeli, úgynevezett elit reneszánszsal szemben magához a néphez hozza közel a reneszánsz szellemet.

Ami most minket elsősorban érdekel, az az építkezések *művészi* jellege, még pontosabban meghatározva: *az itáliai reneszánsz stílusban* történő tervezés és kivitelezés a helyi adottságok figyelembe vételével. Ez azért érdekes, mert egy aránylag rövid ideig tartó megtorpanás után az olaszos építkezési stílus újraéledésének jele. És nemcsak újraéled, hanem új technikával bővül is olasz mérnökök tervei és helyszíni irányítása révén. A legújabb kutatások magyarázatot adnak arra is, hogy a művészi szépnek ez az itáliai formakincse kiken keresztül jutott hozzánk, és hogyan alakította át az ország nagy részének művészi arculatát, melyről máig fennmaradt emlékek tesznek tanúságot.

A harctérré vált ország szükségképp szembetalálta magát az ellenség félelmetes új harci eszközével, a tüzérséggel. Az ostromtüzet zúdító ágyúk ellen csak egyetlen módon lehetett védekezni, új várak építésével, a legújabb harcászati szempontok figyelembevételével.

A tüzérség erejének, ütőképességének fokozása magával hozta a magyarországi várak funkciójának felülvizsgálatát. Az ostromtüzértség gyors fejlődése következtében gyökeresen megváltozott az ország várainak arculata: tüzérségi bástyákra, ék alakban előnyúló homlokfalakra, a szárnyfalak mögé elhelyezett ágyúkamrákra volt szükség. Külföldi szakemberek, mindenekelőtt olasz hadimérnökök egyik megbízást kapták a másik után, hogy – ha lehetséges – alakítsák át a már meglévő várakat, vagy olyan újakat építsenek, melyek a

lehető legnagyobb védelmet biztosítják a lövedékek ellen, előnyt nyújtva ezzel a védőknek az ostromlókkal szemben.

Hogy mennyire közismert volt e feladat olasz mérnökök által történő megvalósítása, mi sem mutatja jobban, mint az, hogy az ún. füles bástyarendszert nálunk a kortársak „olasz” jelzővel illették.

De e fontos és az összefüggések megértése miatt nélkülözhetetlen tájékoztatás után térjünk vissza ismét *alaptémánkhoz*, az építészet reneszánsz karakteréhez.

A művészettörténészek régóta tudnak arról, hogy kb. 150 éven keresztül az itáliai mérnökök a pusztán katonai célokat szolgáló építkezéseket is az olasz reneszánsz formanyelvén valósították meg. A hazai reneszánsz kultúra szempontjából tehát korszakot meghatározó az ő működésük. Az *ars militaris*, a hadi művészet a reneszánsz építészetelmélet eredményeit használta fel az új várak terveinek elkészítésénél, de az ország nyugati (Dunántúl), északi (Felvidék) és keleti (Erdély) építészeti és művészi hagyományait *mindig* figyelembe véve végezték a kivitelezést. Ezzel magyarázható, hogy a szakadatlan háborúskodás ellenére az ország Pozsonytól Gyulafehérvárig valósággal alkotóműhellyé vált az itáliai szakemberek, de a hazai építészek, mesteremberek számára. is. Mátyás királytól Bethlen Gáborig nem annyira a germán, mint inkább a mediterrán gondolat- és érzélemvilág formálta esztétikai törekvéseinket. A tartalmi és formai elemek harmóniája, kiegyensúlyozottsága, az arányok mértéktartása visszhangra talált a hazai tájakon a művészeti élet minden ágában, még a zenében is. Itt válik kézzelfoghatóvá az az imént említett észrevétel, hogy nem újdonságról van szó, hanem a Mátyás- és Jagelló-kori kezdeményezések folytatásáról: „erre az időre tudta magát kifutni a kultúra kiszélesedésének a Jagelló-korban oly szembetűnő folyamata” (Klaniczay). És éppen ez teszi elkerülhetetlenné, hogy summázását adjuk annak, miből táplálkozott ez a folyamat, mely példát mutató feladatként hatott még a századfordulón a fejedelmi udvarban is.

Mátyás király öröksége

A XV. és XVI. századi reneszánsz közötti folytonosság bemutatásán kívül van még egy nyomós ok az alább következő összefoglalásra. A közvélemény ugyanis igen messze jár a valóságtól azzal a hiedelmével, hogy a török invázió következtében, különösen pedig Buda többszörös ostroma alkalmával, legfőképp pedig az 1541 augusztusában csellel történő elfoglalás után minden Mátyás-kori épület tönkrement, a budai és a többi (pl. visegrádi) építészeti alkotások egyaránt. Azok a korabeli hírek, tudósítások, melyek a város felgyújtásáról, a lakosság lemészárlásáról vagy elhurcolásáról szóltak és amelyeket történetíróink idéztek is, arra az érthető meggyőződésre vezettek, hogy kő kövön nem maradt, vagy csak fájó emlékként; csonkán, töredékben. Ez azonban nem felel meg a tényeknek. Művészettörténészeinké az érdem, hogy ezen a téren ma már az igazság birtokában vagyunk.

Amilyen mértékben központtá, királyi székhellyé vált Buda, olyan arányban kellett gondoskodni erődítéséről. Zsigmond királyt követően ez már égetően szükségessé vált. Ezt tükrözi az egyik pápai követ 1463-ból keltezett levelének következő mondata: támadás esetén Buda három napnál tovább nem tudná magát védeni.

Mátyás király, aki kiváló hadvezér volt, nagyon jól tudta, hogy a követ igazat írt, mert a nehéz ütegek kivédésére valóban nem rendelkezett alkalmas védművekkel. Ennek tudatában hívhatta Magyarországra 1465. november 13-án a bolognai Aristotele Fioravanti építész-mérnököt. Maggiorotti hadmérnök és Florio Banfi történész okkal következtetnek arra, hogy komoly véderődítmények építésére került sor, mert az olasz hadimérnök „a budai vár építészé” címet kapta.

Hogy mennyire vigyázott a török vezetőség a budai várra, s annak különösen mechanikai berendezéseire, Feuerné Tóth Rózsa kiváló tanulmánya mutatott rá. *A budai vár függőkertje*

és a *Cisterna Regia* című dolgozata minden kétséget eloszlat afelől, hogy sok mindent nem tett tönkre a háború, de azt is igazolja, hogy János király és Izabella királyné, valamint azok a főurak, akik 1541-ig Budán tartózkodtak, még látták, szemléltek a Mátyás-kori várat és saját otthonuk felépítésekor lehetőségeikhez képest utánózták, sőt követték. A legszívesebben lemásolták volna az utolérhetetlen mátyási várpalotát. Az utazók pedig még a következő században is elragadtatással írnak róla.

De hát mi is az a *Cisterna Regia*, melyet bizonyítékként kezelnek a szakemberek? Ahhoz, hogy Buda ne csak az ország szíve, szimbóluma legyen, hanem a magyar állam katonai erejét is demonstrálja, két feltételre volt szükség. Az egyiket már érintettük: katonailag erősíteni kellett, hogy bevehetetlen legyen. Erről gondoskodott Mátyás, a *Rex invictissimus*, a legyőzhetetlen. A másik is nagy gondot okozott már Zsigmond királynak is, és ez a sziklára épült vár vízellátása volt. Ha csupán luxuspalotának használták volna, abban az esetben is új berendezésekre lett volna szükség, de tartósabb ostrom esetére még jobban fel kellett szerelni a vízben szűkölködő várat. A reneszánsz fejedelmekre annyira jellemző építkezési szenvedély, a *furor aedificandi* arra ösztönözte Mátyás királyt, hogy ezen a téren is a legkorszerűbbet alkossa. Becsvágya képtelen volt elviselni, hogy lemaradjon a technika és a művészet bármelyik területén.

II. Pius pápa 1462 körül a római Palazzo Veneziában már létesített függőkertet. Mátyás tudott róla? Ugyan miről nem szerzett értesülést Hunyadi Mátyás? Tíz évvel később már arról érkeztek hírek, hogy sógora, Federigo da Montefeltro urbinói herceg is pompás vízberendezésekkel ellátott függőkertet építtetett. Erről az Urbinóban hetekig tartózkodó magyar küldöttségek is sok érdeklődést mondtak Mátyás királynak. Így nem kétséges, hogy hallott a ciszternák, vízsűrési berendezések neves tervezőjéről, Francesco Giorgiőről. A király elérkezettnek látta az időt, hogy megtegye az előkészületeket a budai várpalota függőkertjének létrehozásához.

Csak egy pillantást kell vetni a római, az urbinói terepre, majd a budaira, és azonnal szembeötlik a grandiózus feladat. Amazoknál egyenletes a terület, itt hegyen épült a vár és sziklás a talaj! Ismerjük Mátyás akadályokat elsöprő akaratát, és tudjuk azt is, hogy könyvtárában megvoltak Leon Battista Alberti és Francesco Filarete művei. Ezeket nemcsak olvasta, de vitázott is a legújabb építkezésekről, a reneszánsz építészet elméleti és gyakorlati kérdéseiről. Aligha kétséges, hogy tudott az Urbinóban dolgozó Giorgiónak L. B. Albertihez fűződő szellemi vagyis mester és tanítvány közötti – kapcsolatáról. Így tehát csak egy szakemberre volt még szükség, olyanra, aki ért az építészethez, művészethez, technikához, sőt annak egy – budai viszonylatban igen fontos – speciális ágához, a hidraulikus berendezések, vízemelő gépek mechanikájához. Választása arra a firenzei Chimenti di Leonardo Camiciára esett, akinek sokoldalúságáról G. Vasari is pontos adatokat közöl. Tudomásunk szerint Camicia 13 évet töltött Budán.

Közben választ adok arra a kérdésre, ami esetleg felmerül az olvasóban. Vajon nem tévedésből bonyolódunk-e bele a Mátyás-kori építkezésekbe, amikor egy évszázaddal későbbi korszak a fő témánk? A kitérés nem véletlen! Az 1480-as alkotások művészi értékének kisugárzó hatása a Mohács utáni évtizedekben vált kézzelfoghatóvá.

A budai függőkert gigantikus feladat elé állította az olasz mérnököt és munkatársait. Megépítése kb. 800 m³ szikla kitermelését tette szükségessé; vízátbocsátó talajréteget kellett létrehozni. Kassáról nagy mennyiségű ólom érkezett (1484. november 1.), az ebből készült csövekkel kötötték össze a vízhálózatot az óriási víztárolóval, a *Cisterna Regiával*. A legújabb technológia ismeretére vall annak a speciális vízemelő gépezetnek beépítése, mely a palota egyik szárnyának tetejére helyezett tartályba nyomta fel a vizet. A későbbi korok szakemberei is példaként említik ezt a művet. Szökőkút, halastó, jégverem, függőkert, szűrőberendezésekkel működő víztároló ennek a hidraulikus rendszernek köszönhető létezését.

Híre bejárta a világot. Vincenzo Scamozzi még 1616-ban is említi és apjára hivatkozik, aki annak idején látta a vödörsoros vízkerékkel működő vízemelő gépezetet. Így kerül be Mátyás király merész alkotása a *L'idea della architettura universale* (Az egyetemes építészet eszméje) című tudományos könyvbe, és így válik érthetővé, hogy a mohamedánok számára nélkülözhetetlen, rituális életüknek is szerves részét alkotó víz biztosítása fontossá vált Buda elfoglalása után is.

Ezek ismeretében önkéntelenül felmerül a kérdés, nem szerepelt-e a sok egyéb ok között a vár csellel történő bevételénél a berendezések védelme is? A pompa- és művészetkedvelő Szulejmán ugyanis nem lövette az ekkor már komoly erőművekkel körülvett várpalotát. Ő és utódai saját érdekükben védelmükbe vették a vár értékeit, technikai berendezéseit, a vízhálózatot. Erre a hidraulikus berendezésre úgy vigyáztak, hogy a szomszédos, ún. Gyilokjáró udvarra keresztben épített paliszád falakkal még külön is óvták. Így aztán érthető, hogy a víztároló a török uralom végéig használható maradt, és még az 1686-os ostrom ágyútüze sem rombolta szét.

A Dunától elinduló, a várhegyet keresztülhaladó és a nyugati oldalon végződő vízellátási rendszerrel és a Cisterna Regia *felett* kiképzett függőkerttel Mátyás király még a pápát és az urbinói herceget is felülmúlta. Azzal, hogy a palota déli, napos oldalát – a jelek szerint – Alberti teóriájának hatására alakította át, valósággal behozta a kertet az épületbe, és közvetlen kapcsolatot teremtett a természettel. És mindezt a budai várhegy tetején, kb. húsz évvel Európa két első függőkertjének megépítése után. Lehet-e csodálkozni, hogy a török krónikások elragadtatással írtak e földi paradicsomról? És nem logikus-e, hogy a budai és visegrádi kertek emléke vagy híre lebegett uraink előtt, amikor udvarházaik, várkastélyaik és palotáik csaknem mindegyikét szerte az országban kertekkel, kutakkal szépítették?

Corvin Mátyás Budával párhuzamosan másutt is építkezett; pazar bőkezűséggel berendezett visegrádi palotájában hasonló vízhálózattal biztosította családjá és vendégei számára a kényelmet. Castelli pápai legátus, aki pedig jól ismerte a reneszánsz fényben élő római udvart, szintén földi paradicsomnak nevezi Mátyás palotáit, udvarát. És ennek a paradicsomnak – még ha száműzték is belőle lakóit – olyan kisugárzása volt, hogy formálta, alakította évtizedeken keresztül is a hazai reneszánsz világát!

Mit látott Budán a száműzött királyné?

Miért e kérdés? Két oka is van. Az egyik annak a bizonytalanságnak eloszlatása, mellyel gyakran találkozunk a korszakunkkal foglalkozó írók beszámolóiban. A másik ok ennél is lényegesebb. Ti. Izabella királyné szerepe a magyarországi reneszánsz kultúra elterjesztésében és kibontakoztatásában sokkal jelentősebb, mint azt történészeink tárgyalni szokták. Személyében olyan összekötő kapocs jut vezető pozícióba, aki a krakkói és budai udvarban egyaránt otthonosan mozgott és e két udvar reneszánsz légkörét akarta meghonosítani Gyulafehérváron is. Ebből a szempontból lényeges lenne megtudnunk, hogy kétévi budai tartózkodásakor mit láthatott még a földi paradicsomnak mondott királyi várpalotából.

Abban a helyzetben vagyunk, hogy találgatások helyett pontos és kritikai szempontból helytálló választ kapunk a hazai művészettörténészek egyik avatott tudósának több évtizedes kutatása révén. Balogh Jolán három évszázad közel nyolcvan írott forrását nézte át, sőt ezen túlmenően az azokban talált történeti adatokat egybevetette a felkutatott grafikai anyaggal, alaprajzokkal, metszetekkel. Újabb kutatások módosíthatják némely állítását, de nem valószínű, hogy az alább bemutatott összképen lényegesebb változtatásra lenne szükség.

Szemünk előtt tartva az alapkérdésre adandó választ, hogy ti. 1541-ben mit láthatott a királyné, helyénvaló, ha a várpalotába az északi előudvarból lépünk be és onnét déli irányba haladunk.

A várhegy déli oldalán épült királyi várpalota északdéli irányban kerül el. Északról elindulva hatalmas előudvarba lépünk. Méreteire jellemző, hogy ott rendezték a tornajátékokat, bajvívásokat, lóversenyeket. Dél felé fordulva széles fal és árok húzódik; ezek előtt voltak felállítva egykoron azok az ágyúk, melyeket győzelmes csatákban zsákmányoltak a törökverő Hunyadiak, apa és fia Belgrád, illetve Szabács alól. Ezeket Szulejmán hazavitette.

Az árkon híd vezetett a kaputoronyhoz, melynek két oldalán egykor egy-egy ércvitéz szobra állt, a kapu előtt padok voltak, katonák, urak beszélgetési helye. Az átjáróban is padok (régi nevük 'szakállszárító' vagy 'morgószín') várták a látogatókat. A kapu faragott kockakövekből épült, és hatalmas szögekkel kivert vas ajtószárnyait még 1664-ben is csodálattal említi J. Ferdinand Auer.

A palota első udvarán épült a Zsigmond király nevéhez fűződő ún. Friss-palota, benne az óriási boltíves lovagterem; mellette a hypocaustum vagyis fűtött helyiség, „téli ház”, más néven „tüzes ház”. A reprezentációs célokra használt teremről számos adat, feljegyzés van 1541-ig. Mátyás király széles vörösmárvány lépcsőiről még 1548-ban is említés történik: oly impozáns és oly széles volt, hogy egymás mellett akár húszasával is mehettek rajta a vendégek. Mivel a törökök fegyver- és lóporraktárnak használták a Friss-palotát, az átutazók, látogatók csak kívülről csodálhatták, be már nem mehettek senki. Radéczi(us) püspök 1578. május 19-i leveléből tudjuk, hogy belevágott a villám, az 1686-os visszafoglaláskor pedig felrobbant.

A Friss-palota mellett az úgynevezett Címertorony állott, homlokzatán Zsigmond király bronzszobra. „Vala egy torony az várban Sigmond palotája mellett kinek Címertorony volt a neve” – írja Szamosközy István. Ugyanennek az udvarnak délnyugati sarkában emelkedett a hatalmas, de befejezetlen Csonkatorony, benne a vár börtöne. Legbővebben az egyik idezárt fogoly tudósít róla, Palatics György.

Belépve a második várudvarba, Mátyás király új alkotásainak látványa ragadta meg a nézőt. „Hátra nyúló paloták” névvel illeti Heltai. A Mohács utáni évtizedekből származó feljegyzések, utazók beszámolóí révén többet tudunk erről a „Mátyás-szárnynak” is nevezett épületről, mint a többiről. Ennek oka nyilvánvaló: a törökök ezt a legszebb részt mutatták meg az érdeklődőknek. Ott voltak Mátyás király híres reprezentatív termei. A főkapu feletti nagybetűs felirat még a török megszállás alatt is látható volt, amint ezt Omichius német beszámolójából tudjuk: Mathias Corvinus Rex invictissimus. A kapu feletti fülkében állt egykoron Mátyás szobra, tőle jobbra apjának, balra testvérének, a lefejezett Lászlónak szobra. A tornác mennyezetén 12 csillagkép; a kazettás famennyezet szépségét nem győzték dicsérni a látogatók. A róla írt dicséretes ismertetése oldalakat tenne ki. Evlija Cselebi a bronzserleghez hasonlított vörösmárvány díszkút előtt állva azt jegyezte fel, hogy a nyolc csövön át ide vezetett víz mintha „gonosz arcú manók fejéből folyt volna”. Izabella királyné János királlyal együtt minden bizonnyal abban a lakosztályban lakott, melyről szintén számtalan feljegyzés maradt fenn még a következő évtizedekből is. Néhány ezek közül: Mátyás kedvelt szobái, a „Sacellum Sapientiae” (Naldi kifejezése), a könyvtárterem. A két ajtó egyikén a tudósok jöttek be, a másik rejtett oratóriumba vezetett; reggelenként innét nézte végig a szentmisét. A két egymásba nyíló teremből csodálatos kilátás nyílt a Dunára. Az egyiknek boltozatán a csillagos ég és Mátyás születési horoszkópja; a másik teremben két puttó földgömböt tart kezében. A közelben egy rejtékben Mátyás király különszobája.

Ezekhez a termekhez csatlakozott a királyi trónterem; benne az a híres kandalló, melyen Corvin Mátyás hollós címere, valamint Magyarország és Csehország címerei voltak láthatók. Izabella királyné is gyönyörködött benne. *(1702-ben még megvolt!)* A trónterem méreteit nemcsak Mátyás kortársaitól tudjuk, de a későbbi utazók is lemérték: 44 lépés hosszú, 18 széles volt. Ezután következik a lakosztály ama része, melyről hiteles adataink vannak János király fiatal özvegyének utolsó napjaiból. Ez egy kisebb boltozatos szoba (egy vagy két

helyiség?). Az utazók szerint a hálószoza (?) falain az erények jelképes alakjai voltak láthatók. Az allegorikus alakok: Szeretet, Mértékletesség, Szelídség, Remény, Hit, Erő, Bátorság, Igazság. És ott volt olvasható a már említett, falra írt vagy vésett szöveg: „*Sic Fata volunt Isabella Regina.*”

A többször emlegetett külföldi átutazók, látogatók nem csupán nyugatról jött kíváncsiskodók voltak. Vannak adataink bőven törököktől is. Egyiküknek köszönhetjük pl. azt az adatot, hogy még az ő idejükben is megvoltak a királyi lakosztály falaira festett ábrázolások, hősök dicső tetteinek festményei. A keleti stílusban írt feljegyzések egyike szerint: „*ezeknek szépsége olyan volt, mint a páva farka*”.

Csak kiegészítésül kívánjuk megjegyezni, amire különben Balogh Jolán is utal, de később Voit Pál tanulmánya részletesen is taglal: fából is készültek őrtornyok, külföldi és hazai mesteremberek remekei. Ugyancsak fából ácsolt folyosók is szépítették a palotát, beugrók, figyelőhelyek tették káprázatosabbá az összképet. Az ún. védőfolyosókon az egész palotát körül lehetett járni.

Legvégére maradt a számunkra mindennél fontosabb beszámoló, melyről alig pár sorban szoktak csak megemlékezni. Folytatta-e valaki Mátyás király művét a budai várban?

János király és a budai vár

II. Ulászló és fia, Lajos király idejében – tudomásunk szerint – új építkezések a királyi várpalotában nem történtek. Néhány jelentéktelen adat áll rendelkezésünkre márványból faragott kapukról, feliratról és a Jagellók büszkeségét némileg elhomályosító Mátyás-kultusz ellensúlyozására egy horoszkóp Ulászló király születéséről. Annál több szomorú hírünk van az államháztartás szegénységéről, sőt drámainak nevezhető összeomlásáról és a vagyont érő kincsek, Corvinák elajándékozásáról.

Mire János király megszilárdította hatalmát és újból magáénak mondhatta a budai várpalotát, mesébe illő vagyonát már szétosztotta párthívei között, vagy a török, német megszállók kezébe került birtokainak nagy része. Éppen ezért nem lenne meglepő, ha éppen ő, a mágnások között a legszegényebb, nem építkezett volna Budán. A valóság épp ennek ellenkezője! Az alábbi összefoglalással az a célom, hogy nagyarányú és hadászati lényeges építkezését sikertelen uralkodása legfontosabb tettei közé soroljuk. Mindazt ugyanis, amit joggal elvárt az ország népe két elődjétől, ő vitte véghez sokkal mostohább körülmények között, a Buda két ostroma között eltelt rövid idő alatt. A kutatások fényében jogosan nevezhetjük János királyt a budai vár korszerűsítőjének és Mátyás király méltó utódának az itáliai reneszánsz stílus elterjesztése és meghonosítása terén.

A megbízható adatokat magyar és külföldi kortársak szolgáltatják: Istvánffy Miklós, Antonio Mazza és az a Paolo Giovio, akinek nevével könyvünk első lapjától kezdve oly sokszor találkoztunk. Florio Banfi és L. A. Maggiorotti a történeti forrásokat a korabeli metszetekkel, grafikai ábrákkal is összevetették, hogy rekonstruálni lehessen az 1530-as években végrehajtott építkezéseket.

1541-ben egy mantovai katonai szakértő, név szerint Antonio Mazza fontos adatokat közöl Modenában őrzött kéziratában arról a hadimérnökről, aki János király kedvelt embere volt és terveinek megvalósítója: „*ingegniero Bolognese, chiamato Domenico*” [a bolognai mérnök, név szerint Domenico]. A nevéen kívül arról is tudósít, hogy már néhány éve vezeti a budai építkezéseket és a király rendkívüli szeretetét, bizalmát élvezte. Vagyis ugyanúgy tett, mint nagy elődje, Mátyás király: Itáliából hívott mérnököt és ezzel biztosította a várpalota reneszánsz stílusának egységét, olaszos jellegét.

A másik olasz, aki többnyire szemtanúktól szerezte adatait, Paolo Giovio, a körülményekről, sőt János király szándékának katonai fontosságáról is beszámol. Szerinte az 1530 októberében lezajlott ostromnál (Rogendorff generális német zsoldosserege) jól

észrevehető volt, hol vannak sebezhető pontjai a budai várnak. Ennek kiküszöbölésére határozta el a király a déli és az északi front megerősítését. Giovio olyan jól van informálva, hogy az ország egyik mágnás családjának palotájáról is tájékoztat, és pontosan körülírja, hol és milyen módon építkezett a bolognai mérnök. A hatalmas, kb. 40 méter átmérőjű rondella a várpalota déli szárnyán emelkedett, az Országgh familia palotája közelében. Ez a Mátyás-szárnytól kb. 80 méternyire kitolt barbakánszerű bástya oldalazó védműnek volt szánva, hatalmas ágyúnyílásaiból a védők tűz alatt tarthatták a várhoz közelítő ellenséget, megnehezítve, esetleg lehetetlenné téve annak elfoglalását. Ezt az Erdélyi-bástyának is nevezett erődítményt Paolo Giovio nem győzi szép jelzőkkel dicsérni.

A Roggendorff vezette ostrom azonban arra is figyelmeztette János királyt, hogy az észak-északkeleti sarok is alapos erődítésre szorul. Ez a rész volt a vár legveszélyeztetettebb pontja, a védelem Achilles-sarka. A szakirodalom úgy tudja, hogy az egységesen megtervezett, a védművekkel szerves összefüggésben álló, kettős fallal ellátott északi erődítmény is Domenico da Bologna hadimérnök műve; sőt ennél az építkezésnél olyan technológiát alkalmazott, mely akkor Közép-Európában még ismeretlen volt. Akármit hoz is felszínre még a későbbi kutatás, annyi bizonyos, hogy a kortársak különösen ezt a fülekkel (orechioni) ellátott északi várerődítményt dicsérik legjobban és méreteit óriásinak mondják.

Elgondolkoztató az is, hogy Szapolyai János, aki politikai pályafutása elején kb. 70 várral rendelkezett, nemcsak Budán építtetett. Ha erre vonatkozó adataink eddig még feltáratlanok is, azt bizonyítottan kell tartanunk, hogy benne kell keresnünk azt a mecénást, aki a budai központ reneszánsz stílusát másutt is meghonosította. Elegendő, ha utalunk Szamosújvárra, a Szapolyaiak egyik kedvelt várára, melynek tervezője ugyanaz a Domenico da Bologna, akit János király annyira kedvelt. Vagyis összekötő kapocsnak kell tekintenünk Buda és Erdély között. Tudjuk jól, hogy közel száz évig éppen az erdélyi fejedelemség területén bontakozik ki legharmonikusabban az olaszos stílus. A hazai esztétikai törekvések, vagyis a művészi szép iránti tudatos igény kibontakozásában János királynak nagy érdemei vannak. Méltánytalannak érezzük, hogy a hazai művészettörténelem is mostohán kezeli őt. Pompakedvelő reneszánsz uralkodó volt annak ellenére, hogy országlásának 15 éve alatt több alkalommal még állandó udvartartása sem volt. Mecénás volt már vajda korában, és az ő udvarából indul európai útjára – amint ezt a későbbiekben majd bemutatjuk – a kor egyik legnevesebb lantvirtuóza, Bakfark Bálint. Nem rajta múlt, hogy pompaszeretetének alig van nyoma. Ha azonban összefüggéseket keresve kutatunk művelődésünknek ebben a szakaszában, alakját, ösztönző hatását minduntalan felleljük. Feleségének és fiának szépérzéke mögött is az ő kettőtört életének vágyai, tervei húzódnak meg.

Mielőtt befejeznénk a budai körsétát, mindenképp meg kell említenünk Zolnay László ásatásainak óriási sikerét. A szakmai tudás és az archeológiánál nélkülözhetetlen intuíció, sőt fantázia együttes alkalmazásával egy sor problémát sikerült megoldania. Munkáját tervszerűen és minden elképzelhető akadályt legyőzve végezte munkacsoportjával együtt, közben pedig naplójába feljegyzett olyan adatokat is, melyek a vár életének, sorsának történetéhez szervesen kapcsolódnak, és így minket is érdekelnek. Ezek legtöbbször még inkább meggyőzhet minket Buda szépségéről és hírnevéről.

Budát ugyanis Európa három legszebb városa közé sorolták a külföldiek is Velence és Firenze mellett; nemcsak Bornemisza Péter szerette és vágyódott utána („vajjon s mikor leszen jó Budában lakásom?”). Ha hitelt adhatunk az egyik török krónikásnak, Dzselaálzáde Musztafának, akkor a szultán is gyönyörűnek látta és csupán azt sajnálta, hogy a királyi palota nem Isztambulban van. Érdekes visszaidézni a Visegrádon és Budán Mátyás királlyal tárgyaló pápai követnek már említett mondatát, mely ezeket a pompás épületeket, kerteket, kutakat földi paradicsomhoz hasonlítja. És íme egy török költő 150 év múltán is ugyanezt éneklé meg versében: „szerelmes török Budám! Érted én, az igazhitű, tán még a mennybéli

Dzsennet kertet is odaadnám”. Szébbnek látja Isztambulnál, „tündér szépsége nem kullog mögötte”.

De maradjunk a valóság talaján. Mert miközben Buda reneszánsz stílusú szépsége valóban termékenyítőleg hatott, a régész ásója a fájdalom és nyomor megdöbbenő nyomait is felszínre hozta. Amikor az egykor négy-öt emeletes Csonkatorony alapfalait a palota Nagyudvarán 1949 decemberében feltárták, másfél méterrel a talaj színe alatt rátaláltak a hírhedt börtönre: bilincsmaradványok, rabok csontjai, a falakon pedig bevéselt rovások és egy latin felirat: „*György pap. Tebened bíztam Uram, Istenem*”. Zolnay László tovább kutatott és rátalált a torony rabjainak adataira. A magyar rabok egyik levele nyomán mozaikszerűen össze lehetett állítani e börtön lakóinak történetét: a fogoly magyarokat előjáróiknak és társaiknak kezessége mellett olykor egy-egy időre szabadon engedték, hogy az országban összekéregessék váltságdíjukat. Ha nem tudták az összeget megszerezni, újból vasra verve a Csonkatoronyba zárták őket. Volt külön pecsétjük, melyen egy bilincs és a börtönkulcs képe volt. A rabközösségnek – mint a falon talált írás is bizonyítja – volt lelki gondviselője is: Georgius presbiter.

A sok névtelen között ismerős nevekre is bukkanunk; Palatics György, Wathay Ferenc versekbe foglalták szomorú sorsukat.

Azért összetevén két kezeimet
Térdre esvén, lefüggesztvén fejemet,
Kezeidbe ajánlottam lelkemet,
Tudom, hogy el nem veszted életemet.

Ezeröttszáz és hetven esztendőben,
Csonkatoronnak erős tömlöcében,
Azki szerzé, igen bízik Istenben,
Hogy nem hagyja soká az büntetésben.
(*Palatics György*)

Ez a budai vár másik arca! A lenyűgöző tornyok, épületek látványa, a várpalota legrobosztusabb és még csonkaságában is egyik legszebb alkotása, íme, mi mindent rejt magában.

Várkastélyaink szépségének itáliai elemei

„A műalkotásoknak nemcsak történetük van,
egyúttal a *szépségnek* is forrásai”.
(*Entz Géza*)

A Mohács utáni évtizedekben a Habsburg és az Oszmán Birodalom közé ékelődött hazánk területén épült ki Európa egyik legkorszerűbb várrendszere.

Hogy valóban „rendszerrel” lehet beszélnünk, Könyöki József 1905-ben közreadott felmérése is igazolja. A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából *A középkori várak különös tekintettel Magyarországra* című könyvében a következő adatokat találhatjuk: míg Németországban 1000, Alsó-Ausztriában 700, Csehországban 600, Stájerországban 422 várról tudott a szakirodalom, addig Magyarországon 1033 létezett. Ez a szám még abban az esetben is figyelemre méltó, ha meggondoljuk, mennyi várat romboltatott le egy-egy király vagy a nemzet erejét megtörni szándékozó bécsi udvar. (Már 100 évvel ezelőtt az 1033 közül soknak csak a nevét ismerték a kérdőívek kitöltésével megbízott vármegyei alispánok!)

A számadatok mutatják, hogy pusztá életéért küzdő népünk, a magyar állam fennmaradásáért harcoló kormányzatok – akár királyiak, akár fejedelmiek voltak azok – várak korszerűsítésében, újak felépítésében látták az egyedüli kiutat. És hogy valóban ez volt az egyetlen megoldás, arra utal Szigetvár, Eger, Kőszeg, Lippa, Veszprém, Esztergom és a sok száz más végvárunk története. A védők viselkedéséről, a maroknyi – sokszor néhány száz főből álló – őrség halált megvető bátorságáról, a többezres ellenséges haderő eredménytelen ostromáról évtizedek óta, napjainkig egyik könyv jelenik meg a másik után, olykor hadtörténezeink tudományos kutatásainak eredményeit is figyelembe véve.

Mi most nem erre fordítjuk figyelmünket, hanem magyarázatot keresünk arra a szembetűnő változásra, mely a század második felében figyelhető meg a nagyarányú hazai építkezéseknél. A magyarországi reneszánsz stílus elterjedésének második fázisáról van szó, amikor még mindig az ellenség torkában ugyan, de már nemcsak a harcászati szempontok alapján történik az erődítmények tervezése és kivitelezése, hanem a viszonylagos kényelem figyelembevételével is. Érdeemes szemügyre venni magát az elnevezést: 'várkastély'! A háborús veszély 150 évig tartott, tehát hosszabb időre kellett berendezkedniük az otthonukat védő lakóknak.

Rendkívül fontosak azok a legújabb kutatások; melyek fényt derítenek e folyamat hátterére. Balogh Jolán régebbi tanulmányai már felhívták a figyelmet várkastélyaink stílusának itáliai eredetére. De legújabb kutatásai felszínre hozták az eredeti tervrajzokat is, így valósággal kezünkbe adták a teória hiányzó láncszemeit és vitathatatlanná tették az eddig inkább csak feltételezett összefüggéseket neves olasz mesterek tanítványainak magyarországi működése és a szebbnél szebb kastélyok reneszánsz arculata között.

A kérdés érdekes, és művészettörténeti rejtélynek is nevezhető. Mert olyan itáliai építésmérnökök elméleti munkáinak, tervrajzainak kivitelezését kell látnunk a hazai várkastélyok legtöbbjénél, mely tervrajzok Itáliában már túlhaladottak voltak. Ott ugyanis ebben az időben az erődített lakóhelyek helyett a könnyed, egyre inkább az ovális, ellipszisszerű szerkesztés terjedt el. Más volt az itáliai kastélyok funkciója, és más a magyarországi várkastélyoké. Lényegében tehát az történt, hogy amikor a nagy hírű építészek elméleti könyvei elkészültek és az ún. olaszbástyás tervrajzokat közkinccsé tették, ezeket elsősorban Közép-Európában, legfőképp nálunk valósították meg, nem pedig Itáliában. A nálunk elterjedt négy sarokbástyás típus vagy a kerek sarokbástya alkalmazása jellegzetesen itáliai. A Baldassare Peruzzi (+1536), Sebastiano Serlio (+ 1554) és Giacomo Barozio da Vignola (+ 1573) munkáin nevelkedett itáliai építészek nagyszámú csoportja közvetítette hazánkba a későreneszánsz építészeti elmélet eredményeit. Ez tehát a végső oka annak, hogy gyökeresen megváltozott az ország várainak-várkastélyainak arculata. Kovács András, témánk erdélyi szakembere rámutat ezeknek az itáliai építészeknek országjárására, akik különben a technika, a tudomány és a művészet terén egyaránt járatosak voltak.

Számukra lényegében közömbös volt, hogy a megrendelő a királyi Magyarországon vagy az erdélyi fejedelemség területén élt-e. Ezzel meg egy másik kérdésre kapunk választ, mely megmagyarázza a viszonylagos azonosságot, egységes stílust az ország legkülönbözőbb részén épült várkastélyainknál.

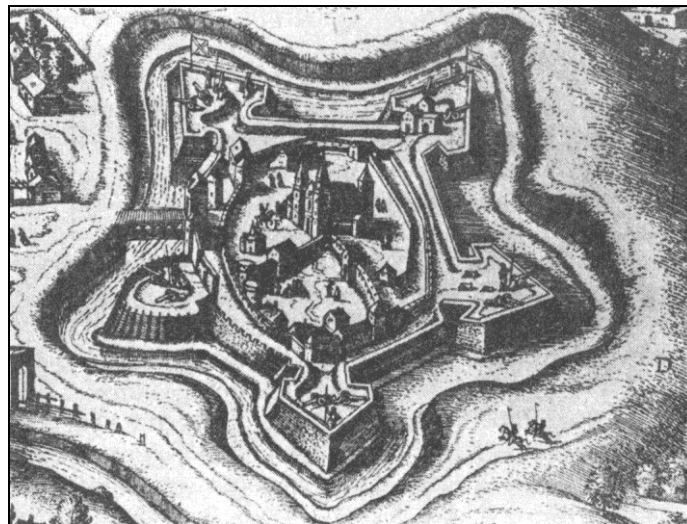
Szétvetné a szerteágazó témát érintő fejezetünk kereteit, ha részletekbe bocsátkoznánk a szakirodalom legújabb eredményeinek ismertetésében. Úgy gondolom, Várad (melyet abban az időben még nem neveztek Nagyváradnak!) építészeti szempontból a legalkalmasabb, hogy némi képet alkothassunk az eddig elmondottakról, vagyis a hazai későreneszánsz fordulópontot jelentő változásáról, az esztétikum iránti érzék feltűnő elterjedésének újabb adatairól.

Várad jelentősége mindig is nagy volt, de az önálló Fejedelemség óta még nagyobb lett. A vár kapitánya egyúttal az erdélyi hadak főparancsnoka is volt. János Zsigmond uralkodása alatt ezt a tisztséget Báthory István töltötte be, és az ő nevéhez fűződik Vég-Várad

erődítményének itáliai építészek általi fundálása. Adataink eleinte csak sejtetni engedik, hogy egyre több olasz mérnök jár Gyulafehérvárra a fejedelmi udvarban; pl. 1569-ben „magister Castellio italus”; később már külön Várad miatt jönnek Báthory terveinek végrehajtására. A Nyugatot járt, nagyműveltségű fejedelem járatos volt az architectura militarisban, a hadi építészetben, ismerte az itáliai stílust és a névtelen olasz építész minden bizonnal bevezette a Peruzzi-féle szerkesztés titkaiba. Ennek a fejlődési vonalnak a csúcsa Vignolának 1561 körül készült rajza a piacenzai Palazzo Farneséhez. Az olasz eredetű tervrajzokat itthon némi módosítással valósították meg. Ilyen hazai specialitás pl. az az építészeti módszer, ahogy a külső erődítések alapelemét, a bástyát összehangolták a lakópalotával.

Várad mindvégig szívügye maradt Báthory Istvánnak, még akkor is, amikor a lengyel trónt elfoglalta. Carlo Ridolfini és Ottavio Baldigara 1581–1584 között olyan nagy munkálatokat végeztek, hogy később, amikor Rudolf király lett átmenetileg Erdély ura, a török tűzéréség öthetes ostrom után sem tudta bevenni.

Bővebb adatok állnak rendelkezésünkre Bethlen Gábor idejéből. Balogh Jolán eredményeit felhasználva Kovács Andrásnak köszönhetjük a váradi fejedelmi palota építéstörténetének legújabb fejezeteit. A Como vidéki Vernából származó Giacomo Resti személyében olyan egyéniséget hívott a fejedelem Erdélybe, aki a legújabb itáliai építészeti elméletet a hazai viszonyokhoz alkalmazta. 1615-ig feltehetően a Habsburg-uralom alatti Magyarországon dolgozott, majd a fejedelem politikai pozícióját elismerő nagyszombati egyezmény után 20 évig Bethlen legkedvesebb építészé volt.

A váradi vár alaprajza

Váradon is megmutatta, milyen tehetséges folytatója tudott lenni Báthory István tervei megvalósításának. Sőt új ötletei is voltak, az ötszögű alapforma harmonikus egymásbahelyezése a sarokbástyáknak az épületszárnyakkal való szoros egysége révén. Alkalmazkodott az ablak- és ajtókeretek helyi, erdélyi stílusához. Az olaszbástyás megoldás új elemekkel jelentkezik nála. Innét az az egyéni sajátosság, melyet – Kovács András szavait idézve – „esztétikai kétarcúságnak” nevezhetünk. Együtt találjuk itt a lényegében még humanista szépségeszményt és az előremutató, új kompozíciós kísérletezést. A várfalakon belül épített késő reneszánsz palota, az ún. belsővár Resti mesteri művének tekinthető. A krónikás Szalárdi János és a fennmaradt számadáskönyvek adatai szinte megelevenítik ezt az óriási munkát, melyben részt vett a társadalom minden rétege: fuvarozók, kőfejtők, faragók, ácsok, asztalosok, képirók, stukkókészítők.

Az egykori püspöki palota helyébe olyan nagyméretű épületre volt szükség, melyben a fejedelem is az őt megillető pompában lakhat, de az erdélyi hadak parancsnoka és kb. 3000 főnyi őrség is biztonságban élhet.

Szalárdi látta a tervrajzot is és beszámol az épület „királyi” szépségéről „hogymint pompás királyi épületeket fundált... láttam lerajzolva, mely ha akképpen véghez mehetett volna, nemcsak pompás voltára, hanem bezzeg erősségére is meghaladta volna az előbbieket... azokat egybevetve a régiekkel, akik azokat látták, ítéletet tehetnek fölé...”

Resti a beépíthető terület tökéletes kihasználásával az akkori Közép-Európában egyedülálló, eredeti építészeti megoldást hozott létre. Kovács szavait érdemes szó szerint idézni: „Tökéletes szimmetriájával, kompozíciós egyensúlyával a palota alaprajza olyan fundáló kezét dicséri, akinek tervezésbeni biztonsága, elméleti és gyakorlati ismereteinek alaposága elképzelhetetlen az olasz későreneszánsz légkörén kívül. Jellemzi őt az a törekvése, hogy az alaprajzi formák egyszerűsítésével lerövidítse az összekötő szárnyak hosszát s így a kör eszményi kerület-terület viszonyához közeledjék...”

A szemet gyönyörködtető és máig fennmaradt várkastélyok tehát a Mohács utáni időszak kézzelfogható emlékei. Resti és olasz társai magyarországi működése nélkül nem lehetne elképzelni azt az átalakulást, ami mérföldkő a hazai kultúra esztétikai törekvéseiben. Az említett „esztétikai kétarcúság” mögött a kérdés szakemberei mindig kitapintják a megrendelő várúr elgondolását, melyet egyszer a katonai szempontok irányítanak, máskor a reneszánsz ízlés, a pompa és kényelem szeretete. És ha ez utóbbiról van szó, az építész az erődítésekénél használt bástyáknak csak a formáját követi. Így a kastélyoknál alkalmazott olaszbástyák homlokfalai nem hosszabbak tíz méternél, mert lakóhelyiségeket foglalnak magukban, nem pedig harcászati célokat szolgálnak (ebben az esetben ui. a várbástyáké meghaladja a húsz métert is!).

Szent László lovas szobra Váradon. Georg Houfnagel metszete

És hogy ne csupán az erdélyi ízlést dicsérjük, érdemes megjegyezni., hogy például Giacomo Resti számos itteni remekműve a Felvidék reneszánsz építészetére is rányomta tehetsége bélyegét; a források a kassai kamara szolgálatában említik. És vele együtt sok ismert és ismeretlen itáliai mérnök járta az országot. Florio Banfi, Pataki Vidor már ötven évvel ezelőtt felhívták a figyelmet a levéltárakban fellelhető adatok tömegére. Összefoglaló

képet addig nem is lehet adni, míg a részletkutatások tartanak. Ezek közül témánkhoz legszorosabban tartozik Balogh Jolánnak új távlatokat mutató tanulmánya, mely a bécsi és karlsruhei gyűjtemény átvizsgálásának meglepő eredményeit foglalja össze; másolatokat készített például a Nationalbibliothek Codex magyar vonatkozású lapjairól. Ezért tudjuk, hogy Kanizsa, Szendrő, Szatmár, Ónod várainak tervrajzait szintén olasz építészmérnök készítette, és olaszok voltak a kivitelezők is.

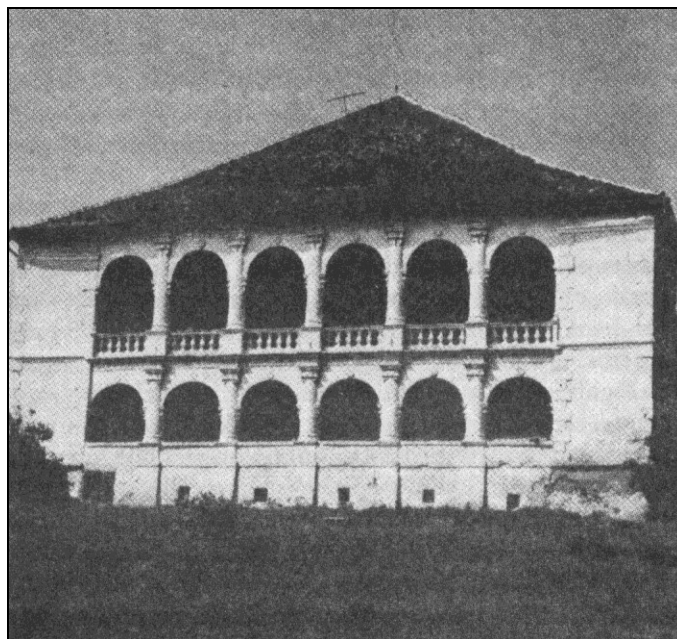
A várak, várkastélyok, paloták Itáliáig nyúló témáján túl, a centrális építkezés is visszhangra talált nálunk, mely ugyancsak olasz későreneszánsz hatást eredményezett. A legtökéletesebb erődítmény és városterv szabályos utcahálózattal Érsekújváron valósult meg 1580–1588 között.

A felsorolást folytathatnánk. De ennyi is elegendő annak bizonyítására, hogy fölséges panoráma fogadja a XVI. század Magyarországra érkező embert, de a késői kutatót is. Aligha túlozunk, amikor a díszletnek is beillő, reneszánsz légkört sugárzó váraink, palotáink láttán ezekre az évtizedekre *a szépség korszakának* kifejezését használjuk.

A reneszánsz ízlés térhódítása a lakosság körében

Az eddigiek után bizonyára felmerül az a kérdés, hogy a társadalom milyen rétegéig jutott el a mediterrán fogantatású reneszánsz szépségeszmény? Nem csupán a mágnások, dúsgazdag urak kedvtelése volt-e ez? Mátyás király korában valóban az volt.

Mielőtt a jogos kérdésre érdemben válaszolnék, rá szeretnék mutatni egy vitathatatlan tényre, melyet már az egymásrataltság fogalmával érintettem. A két réteg – nevezzük felsőnek és alsónak, úrinak és parasztnak vagy bármi másnak – nem lehetett egymástól elválasztva. A XVI. századi Magyarországon, azon belül pedig legfőképp Erdélyben nem. A lakosság szeme az uraság építkezéseit figyelte, és ami ennél fontosabb, azokban részt vett. Az európai reneszánsznak népivé válása olyan folyamat, melynek számos hazai dokumentuma van leírt szövegben, rajzban és mindenekelőtt fennmaradt tárgyi emlékekben. Egy-egy jelentősebb építkezés csak a környék lakóinak közös munkájával jöhetett létre, amint ezt épp Vég-Várad esetében jegyezték fel: Bethlen Gábor jóformán egész Erdélyt mozgósította!

A bethlenszentmiklósi kastély

Meg kell tehát barátkoznunk azzal, hogy – ha másutt nem is ilyen mértékben –, de az építkezések (várak, paloták, udvarházak, polgári otthonok, vidéki kúriák) terén nemigen lehet különválasztani az „úri” és a „népi” kategóriákat. Balogh Jolán negyvenöt évvel ezelőtt tarthatatlannak mondta ezt a kettéválasztást: „... újabban az úriban csupán idegen formák importját és utánzását látják, és csak a parasztit tekintik magyar művészetnek” – írta 1941-ben. Ne feledjük, hogy nemcsak az építetők, a megrendelők, tehát a mecénások voltak magyarok – pontosabban fogalmazva: magyarországiak –, hanem a kivitelezők, a mesterek, de még a fuvarosok is, akik sokszor igen nagy távolságból szállították a bányákból, erdőkből kitermelt építési anyagot a 'fundáló' építető megrendelésére. A számadáskönyvek még a nevüket is felsorolják, nem is egyszer. Vagyis az ún. alsóbb népréteg – városokban, községekben – az „uraság” építkezéseiben nevelődött, átvette azok formáit, felfigyelt az itáliai, nyugati stílus szépségeire és amire különösen rezonált, azt átvette. De még ennél is többet tett: a maga ízlésének megfelelően tovább alakította. A művészettörténészek nem győzik eléggé hangsúlyozni, hogy szinte egyedülálló a hazai művelődésben az a kb. két évszázadig szemmel kísérhető hatás, mely az eredeti itáliai (és csak másodlagosan német, németalföldi) reneszánsz stílust népivé, jellegzetesen magyarossá formálta át. Szerte az országban, vagyis a királyi Magyarország és az erdélyi fejedelemség területén helyi mesterek, kőfaragók, képírók, asztalosok, kovácsok, ötvösök új szint vittek bele a külföldről hozzánk érkezett reneszánsz formákba. Ez oly nagymértékben gazdagította népünk szépérzékét, hogy minőségi változásról kell beszélnünk, sőt az egyetemes művészettörténetben külön „fejezet” illeti meg!

A régi magyar főurak világán kívül – amit a neves irodalomtörténész, Tolnai Gábor negyven évvel ezelőtt elénk tárt könyvében, [A régi magyar főurak] érdemes körülnéznünk a kevésbé híres és szerényebb jövedelemmel rendelkező nemesek, köznemesek udvarháza és a városi polgárok otthona környékén is.

Az új stílusáramlat következtében feltűnő az alaprajzi tisztázódás, a díszítőelemek egyszerűsödése. Ennek eredményeként jelentek meg a négyszögletes udvart közrefogó „négysegre” épült udvarházak. A négybástyás építkezési típus a várszerűség utánzását jelzi. A fentebb körvonalazott reneszánsz várkastélytípus továbbéléséről van itt szó, megváltozott célok szolgálatában. Az építetők annyira megszerették ezt, hogy a tervezőt is ebben az irányban igyekeztek befolyásolni. Az udvarházak közvetlen mintaképe a tömör épületmagból álló kisebb kastélytípus volt. A bástyának mondott, titulált saroképítmények fokozatosan elvesztették eredeti jellegüket és harcászati funkciójukat.

B. Nagy Margit, az erdélyi udvarházak történetének egyik neves kutatója négyszög alaprajzon épült típust nyolcvanegy háznál talált, ami az átnézett anyagnak a felét teszi ki. A reneszánsz kastélyépítészet hatását elemezve számos adattal bizonyítja, mennyire elterjedt az olaszos ízlés. A négyosztatú udvarház esetében a négy helyiséget egymás mögött két sorban helyezték el; a reprezentatív célokat szolgáló nagyméretűnek nagypalota nevet adtak, e mellett volt az úrháza, a mögötte lévő szobasorban volt az asszonyháza és a lányokháza.

De e hatás még tovább elemezhető, mert ebben az irányban fejlődött a parasztház is. A reneszánsznak a népi építkezéssel való találkozása hatalmas lendületet adott, amire azért kerülhetett sor, mert az új művészeti irány megfelelt a helyi művészetszemléletnek. A nemesi házzá nőtt parasztház új formákkal meggazdagodva a következő században visszaindult a falu felé és újra népi használatúvá vált. Az alaprajzok, a dórizmus elegáns egyszerűsége meghódította nemcsak Erdélyt, de a Felvidéket és a Dunántúlt is. A tornácos házak széles körben elterjedtek országszerte.

A tornác a homlokzatok kialakításában jutott a legnagyobb szerephez. Nem arról van szó, hogy az ívsoros reneszánsz loggia és a falusi ház fagerendán és faoszlopon nyugvó eresze között nincs különbség, hanem csupán arról, hogy az eresz elősegítette a nyílt, árkádos tornác befogadását. A „könyöklőnek” is nevezett homlokzati hosszú tornácnak számtalan változatát ismerjük. Sok esetben deszka mellvédes volt, ilyenkor gyönyörű díszítményekkel ékesítették.

Népi elnevezésük jelzi, hogy tudatos esztétikai törekvésnek vagyunk a tanúi: „cifrán festett”, „festékes”, „szépen deszkázott, hónaljig érő könyöklőfolyosó”.

A kölcsönhatás oly méreteket öltött, hogy sokszor csak egy-egy fennmaradt adat segítségével lehet eldönteni, hogy kúriával vagy falusi házzal van dolgunk, így pl. a csíkrákosi Cserei János udvarháza esetében.

Városaink gazdagabb polgárai számára természetesen mások voltak a körülmények, adottak voltak a beépítésre vagy átalakításra szánt terület és ház méretei. A század második felében már érezhető a főurak szolgálatában dolgozó külföldi építészek hatása a városokban is. Mindazt, amit a kivitelező mesterek megtanultak a várak, kastélyok építésénél, már alkalmazni tudták a városi előkelőségek és polgárok építkezéseinél. Ezzel magyarázható, hogy szinte átalakultak városaink központi utcái a reneszánsz stílusú házak révén. Különösen olyan helyeken volt ez tapasztalható, ahol híres mesterek laktak vagy céhek működtek, ezek ugyanis közvetlenül is kapcsolatban álltak a tervezőkkel. Úgy ahogy az Mátyás király korában is dívott: a mesterségek legkiválóbbjai (kőfaragók, asztalosok, kályhások, üvegesek) hazatérve saját környezetükben és szűkebb keretek között, ugyanabban a szellemben alkottak tovább. A művészettörténet szakemberei nyomon kísérték ezt is és „iskolákról” beszélnek. A XV. században ismert „budai iskola” analógiájára éles határvonalakkal rajzolódik ki például a „kolozsvári iskola” a kőfaragók és más mesterek jellegzetes stílusa miatt.

Minduntalan Erdélyt emlegetjük, és nem véletlenül. A korabeli írók is észrevették azt a tendenciát, hogy a fejedelemség határai közé szorult állam a Szapolyai dinasztia révén Mátyás király hagyományainak őrzője és továbbfejlesztője akart lenni. Vagyis Erdély lényegében Mátyás Magyarországá kicsiben. Ezt még a külföldiek is észrevették, különösen János Zsigmond idejében; s nem véletlen, hogy épp a külföldi Gromo testőrkapitánytól ered a „Rex Transylvaniae” kifejezés is. Az utána következő fejedelmek már örökségként kapták a nemzeti hagyományok őrzését és gazdagításának kötelezettségét. Művelődésünk nemzeti jellegére nem Bécs, hanem Gyulafehérvár vigyázott. Ez Erdély hivatása és privilégiuma volt, és ezt nemcsak a fejedelmek tudták, hanem az ország északi és nyugati részeinek lakói is. Így tekintettek Erdélyre a Zrínyiek, Nádasdyak, Batthyányak éppúgy, mint az előljáróik akarata ellenére a Báthoryak udvarába szökött magyar jezsuiták és maga Pázmány Péter bíboros is.

Ezért a hazai reneszánszkutatás nem nélkülözheti az erdélyi művelődés akkori értékeinek ismeretét akár anyagi, akár szellemi, akár művészi téren. Népünk sorsa Mohács után kulturális szempontból is elsősorban Erdély viszonylagos szabadságától és imponáló nyitottságától függött. Az előbbi nemzeti létünknek, az utóbbi az európai kultúrához való felzárkózásunknak volt biztosítéka.

A történelmi Magyarország területén sehol nem találunk annyi adatot, dokumentumot, emléket reneszánsz kori művelődésünkre vonatkozóan, mint Erdélyben, és ami szintén lényeges: sehol nem foglalkoznak olyan rendszeres és magas szintű munkával ezen adatok feltárásában, mint ott. Ez nem újkeletű, hiszen az erdélyi tudományos kutatásnak fényes múltja van, ami kötelező erővel hat bizonyára a jelenre is. A szépség korszakának analízisének minduntalan a legújabb erdélyi kutatások eredményeire kell támaszkodnunk. A *művelődéstörténeti tanulmányok* című sorozat kötetei és egyes szerzők témánkkal kapcsolatban írt tanulmányai vagy könyvei nélkülözhetetlenek a hazai kutatás szempontjából. Különösen az olyan speciális felkészültséget követelő tanulmányokra gondolok, melyeknek írói a 400 évvel ezelőtt készített inventáriumok, összeírások, hagyatékok, számadáskönyvek, családi levelezések iratait kutatják fel a levéltárakban. Valósággal megelevenedik rajtuk keresztül a XVI–XVII. század emberének világa, szépségkeresése, életének gazdagsága.

Szépülő otthonok a reneszánsz jegyében

Amit eddig összefoglaltunk, csupán a korszak külső keretének, díszletének szántuk. Ennél gazdagabb anyag áll rendelkezésünkre az otthonok belső kiképzését, az enteriőrt illetően, pedig a levéltárakban szunnyadó adatoknak eddig csak egy kis hányadát tárták fel a hazai múlt fáradhatatlan kutatói.

Csoportosítani vagy éppen rendszerezni semmiképpen sem lehet ezeket az adatokat a fejezet keretében, legfeljebb ízelítőt adhatunk annak illusztrálására, hogy a reneszánsz milyen lényeges változásokat hozott nálunk a lakáskultúrában is. A kényelem szeretete, a fény, a káprázatos pompa élvezése itt is előbb a fejedelmi, főúri körökhöz kapcsolódott. Ezt követően a városi patrícius réteg tette magáévá az új életforma elveit. A polgári otthonok gazdag berendezéseit nemcsak a tulajdonosok élvezték, másoknak is szívesen, büszkén mutatták, csodáltatták. A fennmaradt levelek bőven emlegetik a vetélkedésre utaló szándékot. Ezzel is magyarázható, hogy a patrícius réteg lakáskultúrája a főnemesekével, mágnásokéval vetekedett, míg a vidéki nemesség csak fokozatosan érte el több-kevesebb sikerrel a vagyonosabbak színvonalát. De valamilyen formában az előbbieket közvetítésével – eljutott a többi társadalmi osztályhoz is. Az az új magatartásforma, amelyet Kapi András végrendeletében találunk megfogalmazva, jellemző mindegyik ház- és lakástulajdonosra, aki büszke volt ízlésesen berendezett otthonára: „Az aranyi várat magam saját költségével építettem az minden bátyáival... és minden néven nevezendő eszközivel, oly annyira, hogy nincs oly úr, ki becsülettel el nem lakhatnék benne...”

A gyulafehérvári fejedelmi udvar csak némi késéssel lett a gazdagon berendezett otthonok modellje. A számadáskönyvek átnézése közben olyan kép alakult ki bennem, amiről érdemes néhány szót szólni. A pompát kedvelő, pazarló Izabella királyné nehezen tudta elviselni az új otthonául szolgáló egykori püspöki palota egyszerűségét. Bár annak főpapi lakói már évtizedek óta főúri rezidenciává alakították, és számos adattal igazolható a palota fényes berendezése, elképzelhető, hogy mire Izabella 1541-ben, majd másodszor 1556-ban berendezkedett Gyulafehérvárott, nem volt számára eléggé fejedelmi, királynői méltóságához illő. És ezen nem is lehet csodálkozni, ha krakkói majd budai és visegrádi palotáinak berendezéseivel vetjük egybe a gyulafehérvárit.

Vajon honnét és milyen úton jutott azokhoz a pompás, értékes tárgyakhoz, melyeknek segítségével néhány éven belül Gyulafehérvár a leggazdagabb palota lett?

A szálak Nagyszebenbe vezetnek. A , szászok híresek voltak precízen vezetett évkönyveikről, számadásaikról, kiadásaik pontos – még a krajcárokat is feltüntető – lejegyzéséről. Nos, ezek a számadáskönyvek igen gyakran említenek olyan ajándéktárgyakat, melyekkel az őket gyakran meglátogató Izabellát és udvartartását, különösen a gyermek János Zsigmondot és a kancellária vezetőit ajándékozták meg. A szebeniek sokkal ravaszabbak voltak annál, hogy ennek fejében ne kérték volna a királyné jóindulatát saját érdekeik, kívánságaik teljesítésére. A legfőbb kérésük vallásuk, új hitük gyakorlásának hallgatólagos engedélyezése volt. Fráter György életében ez még nehézségekbe ütközött, de 1556 után, különösen Csáky Mihály kancellársága idején Izabella minden óhajukat teljesítette.

A kérdés minket jelen esetben nem a lutheri tanok szempontjából érdekel, hanem a szebeni szászok igen fejlett lakáskultúrája miatt. A számadások, kiadások rovatai arról tanúskodnak, hogy olyan kiváló minőségű arany, ezüst ötvösmunkák, szőnyegek, selymek, brokátok, kárpitok, sőt drága illatszerek, fűvek, borok birtokában voltak, hogy azokat méltóknak találták a királyné megajándékozására. Sőt a kis János Zsigmond is tőlük kapja a kor egyik legkedveltebb hangszerét, a virginált, melyet a zongora őséneke szokás nevezni. Erről még külön szólnunk, de itt azért említjük meg, mert a reneszánsz korban a virginál csak a

jómódú rétegek tulajdonában fordult elő ritkasága és ára miatt. A szebenieknek tehát volt miből és volt mit adniok királynéjüknek.

Ez az adat különben az egymásra utaltságról mondottakat is új színben tünteti fel. Sok esetben találkozunk olyan irattal, melyet a kancellária vagy maga a fejedelem intéz egy város magisztrátusához, hogy adjon kölcsön egy mesterembert vagy zenészt.

De Izabella királyné halála után a fejedelmi udvar inkább Kolozsvár felé fordul, a „kincses” városhoz, a korabeli Magyarország egyik leggazdagabb, legjobbban rendezett és vezetett városához. Pezsgő élet folyt ott, és valamiféle, szavakkal ki nem mondott szabadság uralkodott falai között. Mintha a királyi Magyarország írástudói, kereskedői, iparosai ott kerestek volna menedéket és mint tudjuk, kaptak is. Ez a szabadság hiányzott Szebenben, mely még a fejedelemnek is előírta, hogy meddig és hány emberével tartózkodhatik a városban. Gromo kapitány egyik titkos jelentésében meg is jegyzi, hogy Blandrata rá akarta venni János Zsigmondot a szászok fellegvárának, Szebennek elfoglalására. A kiváltságok betű szerinti megtartásának állandó követelése, a céhek önkényeskedése és más okok miatt Szebenben és a szász közösségben megkövült az élet.

Nem véletlen, hogy Kolozsvár lett Erdély és bizonyos értelemben az egész ország centruma. Hivatalosan soha senki nem nevezte fővárosnak, de azzá lett gazdasági ereje, szellemi fölénye és reneszánsz bája miatt. Annak ellenére, hogy a XVI. század első felének papjai és értelmiségének elég nagy része szász volt, a város külsejében és szokásaiban mégis magyar lett. Például Caspar Helth szász pap németül prédikál, majd megszervezi *Heltai Gáspár* néven a kor legtermékenyebb magyar könyvkiadó vállalatát, a kolozsvári nyomdát! A nyomda felállítását szorgalmazó Hoffgreff György szintén szász volt. A Mohács utáni korszak eme szakaszában, tehát 1550 után a teljes magyarországi könyvtermelésnek mintegy 30%-a a Heltai-nyomdából került ki, és kiadványainak fele magyar nyelvű.

A város magyarrá válásának érdekes bizonyítéka sok más mellett, hogy az ugyancsak szász származású, tüzes lelkületű Franz Hertel prédikátor különösen a magyar hívek körében munkálkodott, és nevét Dávid Ferencre változtatta. Ma már senki nem is ismerné fel a későbbi Dávidban az eredeti Hertelt.

Az értelmiség a magyar szellemi élet központjává alakította Kolozsvárt. Ugyanez figyelhető meg a város művészeti életében is. A céheknek túlnyomóan magyar tagjai voltak, és – ami hazai vonatkozásban ugyancsak ritkaságszámba ment – ezek a céhtagok többnyire tanult, művelt polgárok voltak. Itt bukkanunk rá elsőként, hogy magyar földön nem szegény iparosnak és kereskedőnek lenni. Thoroczkai Máté unitárius püspök fia inasnak szegődik Décsi János ötvösmesterhez. Sőt a céhmesterek közül többen a város vezetői lesznek, fő- és királybírákká választják őket, mint pl. Bonczhidai Gergely ötvösmestert vagy később Linczegh Jánost, akit a szücsök céhének éléről hívnak meg a főbírói székbe és akit a város megmentőjének neveznek egy török-tatár inváziós kísérlet idején.

Imént rámutattunk arra a gyakran megnyilvánuló tendenciára, hogy Erdély tudatosan is Mátyás király Magyarországanak kicsinyített mása kívánt lenni. Ezzel kapcsolatban Kolozsvár Mátyás-hagyományaira kell elsősorban rámutatnunk, mert ennek a szándéknak épp ez a város volt a megvalósítója. Még ma is a város legnagyobb büszkesége az a ház, mely Mátyás király nevével fonódott össze, s melyet a hagyomány szerint a király szülőházának tartanak. A Mátyás-kultuszt nagyszerű érzékkel használta fel Heltai erdélyi krónikájában. Gondoljunk a Mátyás dicsőségét magyar nyelven hirdető kiadványaira, vagy Bonfini művének addig kiadatlan negyedik részére a *Historia inclityi Matthiae Hunyadisra*. Az 1574-ben megjelent *Cancionaléban*, azaz históriás énekeskönyvben minduntalan megszólalnak az ország lelkiismeretének őrei, akik lanttal, kobozzal kezükben hirdetik Hunyadi Jánosnak és fiainak nagy tetteit. Erdély szülőttei ők, és a fejedelmek székesegyházában őrzik pompás szarkofágban a hadvezérnek, Hunyadi Jánosnak földi maradványait.

A Mátyás királyt dicsőítő énekek mellett feltűnő a Heltai-nyomdában megjelentetett próza témaköre is. Gondolunk arra az európai közkincsnek nevezhető mondára, mely az áruhába öltözött király igazságosságáról szól, és amit Heltai szándékosan kolozsvári környezetbe helyez. Az idő távlatát elfelejteti a kézzelfogható jelenvalóság: itt élt közöttünk a nagy király, ebben az utcában lakott a bíró, emitt volt a piac, a kocsmá. Elhitette az olvasóval, hogy a törökverő Hunyadiak világa nem múlt el nyomtalanul.

Kolozsvár lett a központja az erdélyi, sőt magyarországi kultúra kiteljesedésének. A szász Nagyszében helyett Kolozsvárról szerződötteti a gyulafehérvári udvar a mesterembereket. Legtöbbjük már a város patríciusainak palotáinál is dolgozott, és nevükhöz fűződik annak a folyamatnak észrevehető kisugárzása, mely végül is hazaivá, magyarossá, erdélyivé formálta a külföldi, itáliai, nyugati reneszánsz formaelemeket. Így lett a gazdagnak, „kincsesnek” nevezett Kolozsvár a *szép otthonok* városa.

„*Kolozsvárnak lakóit kell ismerni, hogy azt szépnak találjuk*” – Jósika Miklós írja ezeket a szellemes és találó szavakat Abafi című regényében. E szavak egyúttal kijelölik a kutatás és vizsgálódás kereteit is. Tehát magukat a lakókat, a saját házukat szépítő asszonyokat és férfiakat kell felkeresnünk saját otthonukban. Szépítő művészet tárul elénk, s külön neve is van, olyan, mely alighanem Erdélyben látott napvilágot és az ország nyugati részében eddig még nem bukkantam a nyomára: „öltöztetés”. Ez a kifejezés jelzi, hogy a lakást és a bútorokat a legkülönbözőbb módon díszítették. Ez nem azonos a mai bútorvédő huzattal, melynek funkciója, hogy védjék vele az értékesebb tárgyakat. A XVI. századi lakáskultúra terminológiája viszont épp ellenkezőjét kívánja érzékelteni: úgy öltöztették fel szobáik falát, mennyezetét, ajtóit, bútorait drága pénzen vásárolt textíliákkal vagy kézi munkával készített anyagokkal, hogy az egész intérieur még szebb legyen, és a művészi szép esztétikai élményét biztosítsa a lakók és vendégeik számára! Nem eltakarni, hanem kidomborítani akarták otthonuk szépségét.

Szép tárgyak mesterei

Hogy ennek a törekvésnek, vagyis a ház külsejét és belsejét egyaránt széppé alakító művészetnek megvoltak a hozzáértő mesterei is, arról a közelmúltban megjelent egy kiváló könyv. A Kovách Géza és Binder Pál válogatásában és szakavatott magyarázataival kiadott munka címe: *A céhes élet Erdélyben*. E kötet alátámasztja Balogh Jolán, Voit Pál, Jakó Zsigmond, B. Nagy Margit és mások kutatásainak részleteredményeit. Míg a felsoroltak a levéltárakban fellelhető korabeli összeírások és jegyzőkönyvek segítségével igyekeznek az adatok mozaikdarabkáiból egységes képet nyújtani elődeink otthonainak szépségéről, addig az említett könyv szerzői azokról a mesterségekről adnak tudományos tájékoztatást, amelyeknek képzett „szakmunkásai” az ország határain belül és kívül egyaránt művészi rangot vívtak ki maguknak. Mintegy hatvanöt tehetjük a közismertebb céhes mesterségek számát, amit még legalább két tucat, többnyire céhen kívüli foglalatosság egészít ki. Céhbe tömörültek például a szekeresek is, vagyis a szállítók, amire a fuvarosok nagybányai szabályzata nyújt példát.

Zápolya serleg

A rendkívül szigorú céhszabályok biztosítékul szolgáltak az egyes iparágakban dolgozó mesterek és legények szakmai tudásának állandó élesztésében. A vándoréveit befejező legényt azért bocsátották egy évre szabadságra (mesteresztendő), hogy azalatt felkészülhessen remekmunkája megtervezésére és megalkotására. A remeklésnek nevezett munkát az arra kirendelt „*műlátók*” az előírt módszer szerint vizsgálták és értékelték, vagyis magát a munkamenetet, annak hibáit, elkészítési módját zsűrizték. Minderről az ún. remeklési jegyzőkönyvek gazdag és igen színes beszámolókat tartalmaznak.

Az egyes céhek pontosan megszabták a követelményeket; pl. a remeklő legénynek teljesen egyedül kellett a saját költségére elkészítenie a mestermunkát a legjobb anyagból. Az ellenőrző bizottság minden hibáért büntetést rótt ki; ezzel is vigyáztak saját mesterségük, céhük becsületére és színvonalára.

A remekmunkák természetesen a legkeresettebb árucikkek voltak. Néhány adat az egykori jegyzőkönyvekből: ijgyártók céhénél művészi faragással díszített tülök, egy kifeszíthető faragott íj elkészítése volt a feladat; a borbélyoknál az olló és borotva kiköszörülésén kívül sebfozetet, vérzescsillapítót és sebkötést kellett bemutatni; a gubások remeke egy festett barna ünneplőguba, egy szürke viselőguba szövéséből és megvarrásából állott. Az ötvösök pedig különösen jelentős szerepet töltek be a lakosság szép tárgyak iránti igényének kielégítésében, mert egy templomi kehely, egy gyűrű vagy egyéb arany-

vagy ezüsttárgy elkészítését kérték remekként. Közülük számos remekelő, valódi művész került ki, és hírnevük az ország határán túl is eljutott.

Mindezt azért is érdemes tanulmányozni, mert itt figyelhető meg a külföldi formáknak népivé alakulása, az európai formakincsnek helyi elemekkel való gazdagodása. A kölcsönhatásokra és a hírnévre a legjobb példa az ötvös céh adatainak vizsgálata. Lembergben, Rómában, Frankfurtban, Nürnbergben számos „Siebenbürger” nevű, vagyis erdélyi származású ötvösmestert ismerünk. És jó emlékezetünkbe vésni, hogy a Gyula melletti Ajtós községből származott a gyulai ötvösként számon tartott Ajtósi Antal, amint ezt fia *Albert Dürer* önéletrajzában elmondja.

A hazai ötvösség fejlettségét és hírnevét bizonyítja az is, hogy sok külföldi mesterlegény kérte felvételét nálunk abból a célból, hogy szakmai tudásukat az erdélyi városokban tökéletesítsék. Voltak szép számmal olyanok is, akik Magyarországon telepedtek le, például a kolozsvári Erasmus vagy Rázmány család őse, Johannes Erasmus így került a flandriai Antwerpenből Erdélybe.

De ennek megfordítottjával is találkozhatunk: erdélyi ötvös külföldi karrierjével. A nagybányai városi tanács jegyzőkönyveinek adataiból kiderül, hogy egy „Huniadi Eöttweös János” nevű személy fia – aki „Bánfihuniadi” eredetjelzővel szerepel az iratokban – 1613 áprilisában Angliából küldi levelét Erdélybe sógorának. „*Itt Angliában. Londonban lakom, nem vagyok senki szolgálja, hanem magamnak való híres házban (bérelt házban) lakom és az ötvös művet művelem...*” Később lemondott az önálló ötvösmesterség gyakorlásáról, mert belekóstolt a vegytan titkaiba, és a londoni tudományos élet reprezentatív személyiségévé vált. Angliában telepedett le és 1648-ban ott is halt meg.

Mindezt azért említem, hogy rávilágítsak arra a művészeti ágra, mely valósággal az esztétikai gyönyör kultuszát volt hivatva szolgálni. Képen reprodukálva hiába is igyekeznénk illusztrálni ezeket a hazai remekeket, érdemes ellátogatni a Szépművészeti, illetve az Iparművészeti Múzeum termeibe, hogy szemtől szembe lássuk a hazai reneszánsz művészet legszebb alkotásait, a szépség korszakának aranyba, ezüstbe, drágakőbe cizellált üzeneteit.

De ehhez hasonlót találunk azoknak a céheknek mestereinél is, akiket egyszerűen asztalosoknak, kékíróknak, kőfaragóknak szoktak nevezni és ráadásul nem az akkori, hanem a mai fogalmakkal azonosítanak. Pedig tárgyi bizonyítékaink vannak, hogy ezeknek a céheknek is olyan mestermunkát, művészi alkotást felmutató mesterlegényei voltak, akik megfeleltek a szigorú követelményeknek és szebbnél szebb remekeléssel lepték meg a lakosságot.

Már a középkorban is híresek voltak Erdély kőművesei, építőmesterei, tervezéshez éppúgy értettek, mint a kivitelezéshez. Céhszervezeteik azonban csak a XVI. században jöttek létre: 1525-ben alakult meg a kolozsvári, 1539-ben a medgyesi; 1570-ben a brassói kőművesek tömörültek céhekbe. A brassói Conrad vagy a segesvári Kendlinger Jakab remekműveit ma is megcsodálhatjuk. A kőfaragók rendszerint a kőművescéh keretében dolgoztak, az ő híruk is túljutott Erdély határain. Ez is jelzi, hogy foglalkozásuk éppúgy nem azonosítható a mai elnevezéssel, mint a kőművesek esetében.

Nem egy híres szobrász alkotását őrzik templomaink, kastélyaink, udvarházaink, a brassói Ulrich mestertől a későbbi idők neves alakjáig, Hofmayer Simonig. Felső-Magyarországon, Moldvában, Havasalföldön évekig dolgoztak főúri és patríciusi megrendelésre az erdélyi építész- és kőfaragó-szobrászmesterek.

Az építőszakma másik ága, az ácsmesterség sem önállósult, rendszerint az előbbiekhöz csatlakozva a kőműves céhekbe tömörültek a fafeldolgozó mesterek, az ácsok. Ugyanígy közösen alkottak céhet az asztalosok és lakatosok, mivel a házak belső berendezése (kapuk, ajtók, rácsok, zárok, faburkolatok) az ő közös munkájuk eredménye. Tehát már abban a korban sikeresen megvalósították azt a kollektív, jól megszervezett kivitelezést, amit napjainkban is annyira kívánatosnak ítélnünk!

Az otthonok szépségéhez, a reneszánsz intérieur ízléses kialakításához a „képírók”, vagyis a festők (festőművészek) is nagyban hozzájárultak. Művészi szakmának tekintették a kortársak is. Ma már nehezen tudjuk megállapítani az összeírások, leltárak szűkszavú adataiból, hogy egy kastély, egy udvarház vagy egy városi lakás falát díszítő kép, esetleg freskó, csatajelenet melyik mestertől való. Brassó, Szeben, Nagybánya, Kolozsvár képírói számos értékes mesterművel ajándékozták meg az erdélyi művészeti életet. A szakemberek, különösen Kelemen Lajos figyelmeztetnek arra, hogy a díszítés, festés nem csupán a képírók feladata volt; számos adat bizonyítja, hogy az egyszerűen csak asztalosoknak nevezett mesterek is csodálatosan szép, művészi alkotásokat hagytak ránk. És ma már azt is világosan látjuk, hogy a képírók a címereslevelek díszítésével éppúgy foglalkoztak, mint templomok festett mennyezetének készítésével vagy freskók, arcképek alkotásával.

A részletek feltárásának csak kezdeténél tart még a kutatás, hiszen a Kolozsvári Történeti és Régészeti Intézet Művészettörténeti Kutatócsoportja 1974-ben látott hozzá Erdély művészeti repertóriumának összeállításához. Hogy mi mindenre derül fény egy-egy felderítő körút alkalmával, azt például a *Kalotaszegi táblaképek* című tanulmányában mondja el B. Nagy Margit.

Minket itt most azért érdekel ez a beszámoló, hogy némi képet kapjunk a kutatás szerteágazó feladatáról. A neves művészettörténész a Bánffyhunyadtól délkeletre eső területet fogta vállatóra, és egy pár évtizeddel ezelőtt épült ortodox templomba tért be Kelecelen.

Az új templom karzatán a régi fatemplomból származó, használaton kívüli, félretett szárnyasoltárt pillantott meg. A műhelymunka számos izgalmas részének ismertetése helyett a végső következtetést foglalom össze: a Mária megkoronázásának szentelt szárnyasoltárt kilenc kép alkotja. Festőjük után kutatva feltűnő az a hatás, mely a reneszánsz szellemre utal. Bár a festmények a késő gótika szülöttei, a hajak és szakállak selymes fénye, a női szentek világias eleganciája együttesen a XVI. század elejének stílusáról tesznek bizonyosságot. A kép nagypénteki jelenetei is arra engednek következtetni, hogy a festőre közvetlenül vagy közvetett, áttételes úton *erős hatással volt Dürer művészete!* A képíró valószínűleg a kolozsvári mesterkör tagja volt. Hatások, kölcsönhatások ma már alig kibogozható egymásba szövődésének lehetünk tanúi, melyek mind gazdagabbá tették kultúránkat. Eszmék, szellemi, művészi irányok, stílusok szabad áramlása oly mértékben vált lehetővé, hogy még az országot megszálló idegen hatalom sem tudta feltartóztatni a művészi szép iránti törekvést. A befogadó készség, a szép iránti vágy lehetett mindennek a rugója.

Ez ad magyarázatot, kielégítő feleletet arra a kérdésre, hogy a legtöbbször ma már ismeretlen, névtelen mesterek vajon hogyan tudtak európai színvonalú műveket alkotni a nyugati kultúra legkeletibb zugában? És hogy ez a kérdés nem tőlünk ered, hanem a hazai reneszánsz alkotások szépségének szemlélete kér magyarázatot, azt Bethlenszentmiklós esete igazolja. A kastély építésének idején (1667 körül) az olasz mesterek irányító szerepe már megszűnt. Hogy történhetett akkor, hogy a főúri tervező, maga Bethlen Miklós, a hazai későreneszánsz legszebb alkotását hozta létre? Mint láttuk, Mátyás királytól Bethlen Gábor fejedelemig minden nagyobb építkezésnél rátalálunk egy külföldi, legtöbbször itáliai építész mérnökre. Kikkel dolgozott hát a külföldi úttjáról hazatért és az olasz, francia kastélyok emlékét hordozó Miklós úr? Saját maga írja le, hogy kemény vitái voltak apjával, mert Bethlen János – az apa – mindent „csak jobbágy, tudatlan parasztemberrel akart végbevitetni”. Fia azonban hozzáértő, idegen országból való mesterembereket szeretett volna behívni.

Az apa szigora abban az időben még nem nagyon tűrt ellentmondást, és Miklós fia kénytelen volt hazai kőművesekkel, faragókkal, ácsokkal beérni. Azt csak az építkezés közben vette észre, hogy apja nagyon jól megérezte, hogy ezek a „hazai tudatlanok” az elmúlt kétszáz év alatt ellestek, megtanultak mindent a külföldi szakemberektől: mestergárda nőtt fel a hírneves itáliai művészek mellett, akik – mint a tények igazolták – hűségesebben váltották

valóra a tervező álmát, mint a külföldiek. Bethlen Miklós európai élményénél még nagyobb volt a hazai, erdélyi művészet iránti hagyománytisztelete. Egyedülálló és lenyűgöző az, amit a művelt, úri tervező és erdélyi jobbágymunkásai együttesen létrehoztak, mert az elképzelés és a megvalósítás közé nem ékelődött be idegen elem.

A felvetett kérdésre tehát egyértelmű a válasz: a céheken belül és azoknak keretein kívül dolgozó mesteremberek a XVII. századra már európai szintű alkotásokat tudtak létrehozni. Saját részletkutatásaim messzemenően egybevágnak a művészettörténeti szakirodalom megállapításaival. És mint látni fogjuk, ugyanerre az eredményre jutunk a zeneművészet terén is. Egyelőre azonban – konklúzióként – az előbbi téma summázását idézem B. Nagy Margit tollából: „*A Bethlen Miklós álmát megvalósító jobbágy építők kezéből az erdélyi későreneszánsz legszebb alkotása került ki*”.

E hosszabb kitérő után most már sokkal világosabbnak, érthetőbbnek, sőt természetesnek tűnik mindaz, amit a magánszemélyek, polgárok lakáskultúrájának színvonaláról gyűjtöttek össze a levéltárak 400 éves, sokszor már elsárgult, foszladozó vagy csak egyes mondatokban fennmaradt dokumentumaiból. Azért érezzük magától értetődőnek a szép otthonokról, mesés intériőrökről szóló híradásokat, mert – mint a fentiekben láttuk – minden feltétel adva volt ahhoz, hogy a művészi szépre igen kényes céhek és magániparosok (például a céheken kívül működő, fafaragásban kitűnt „paraszt ácsok”) ellássák a lakosságot értékes remekekkel, zsúrizett cikkekkel. Vagyis nem kellett külföldi import tárgyakból „felöltöztetni” lakásukat, hiszen a szépség igazi értékeinek legfőbb őrei hazai mestereink voltak. Nem tömegcikket és nem bizsut vittek piacra, hanem kirendelt „műlátók” (ma 'műértőknek' neveznék) által ellenőrzött *mű* – vagyis *művészi* – tárgyakat. Az esztétikumra és annak színvonalára, a mesterek szakmai tudására és becsületességükre ilyen mértékben és ilyen szervezeten sem a múltban, sem azután nem vigyáztak. Ez különben megmagyarázza azt az ugyancsak e korabeli gyakorlatot, hogy gyakran becsületességük, jóhírük, magánéletük feddhetetlensége miatt fontos társadalmi, politikai feladatokat is bíztak iparosokra: bekerültek a városi tanácsba, sőt főbírói, királybírói, városi jegyzői tisztséget is bíztak rájuk.

Hogy némi fogalmunk legyen a Mohács utáni évszázad lakáskultúrájáról, és hogy el ne vesszünk a sok ezer adat sűrűjében, célszerű megszívlelni Jakó Zsigmond 25 évvel ezelőtt megjelent tanulmányának mindmáig érvényes kategória-fogalmát: *Szemponatok a reneszánsz kori művelődésünk kutatásához* alcímmel látta el *Az otthon és művészete a XVI–XVII. századi Kolozsváron* témájú kiváló dolgozatát. Sorra veszi a „házöltözetnek” nevezett kárpitok, szőnyegek, 'fedelek' (terítők, kézimunkák), képek, stukkók, bútorok, tálak, edények, abroszok, órák, ékszerek legfontosabb adatait és azok értékét is olyan esetben, ha a hagyatéki jegyzők vagy az összeírással megbízott becsüsök szükségesnek tartották az átvett értékek összegszerű kimutatását. Ezekből az árakból a művelődéstörténész számos fontos következtetést tud levonni. Például azt, hogy mi számított az akkori lakók szemében igazi értéknek, és mi 'silány', 'pór' tárgynak.

Az utóbbi két évtizedben az imént felsorolt kategóriák anyagáról természetesen számos kisebb-nagyobb tanulmány látott napvilágot, és nemcsak kolozsvári viszonylatban, hanem országos keretekben igyekeznek az egyes témák szakemberei feltárni népünk reneszánsz kori díszítőművészetét, pompaszeretét, esztétikai érzékének és értékelésének feltűnő magas színvonalát. E nivóra és a már többször említett demokratikus szemléletre egyaránt jellemző példa a városatyák határozatainak, az ún. *Decreta Centumvirorum*nak néhány adata, mely rávilágít a polgárok anyagi helyzetére, ízlésére. Több esetben ugyanis a főurak, sőt maguk a fejedelmek nagyobb ünnepség alkalmával a városi polgároktól kértek kölcsön lakomákhoz szükséges fém- (ezüst, réz, ón) eszközöket, tálakat, serlegeket, üvegpoharakat, kupákat, mázas csészéket. Vagyis kezdenek elmosódni a válaszfalak a kiváltságos főúri réteg és a munkája, szorgalma, vagyona révén tekintélyt szerző polgárság között. Ezt elsősorban a

lakáskultúra és az életszínvonal vonatkozásában figyelhetjük meg! És mindez nem kis eredmény! Az elmúlt évszázad, vagyis a Mátyás király korszakának elit reneszánsza helyébe fokozatosan elterjed az egész nép életére kiható népies reneszánsz.

A szép intérieurt megteremtő, igen sokrétű, az imént kategorizált lakásdíszek közül olyan elemekre kell felhívunk a figyelmet, melyek a legkülönbözőbb rendeltetésű tárgyakon újból és újból előkerülnek. Gyakoriságuk eleve utal közkedveltségükre, hiszen maga a nép vonzódott hozzájuk, magáévá tette, variálta, tökéletesítette őket. A virágdíszes ornamentikára gondolok, mely egyik legjellemzőbb sajátja az erdélyi és a magyarországi művészetnek. Minduntalan rábukkanunk az Észak-Itáliából származó virágmotívumokra *kőbe vésvé* oszlopokon, szarkofágokon, gyámköveken, párkányokon, padló- és kályhacsempéken kirajzolva, *fába faragva* vagy ráfestve, falra akasztott *kárpiton* gondosan kiformálva, *szőnyegbe*, kézimunkába kivarrrva, kiszőve, üvegre, kupára, edényekre írva és kiégetve; de ott találjuk kutyabőrre festve nemesi okleveleken vagy díszes kéziratok keretdíszeként, avagy céhek reguláit tartalmazó bőrkötéses könyvekben.

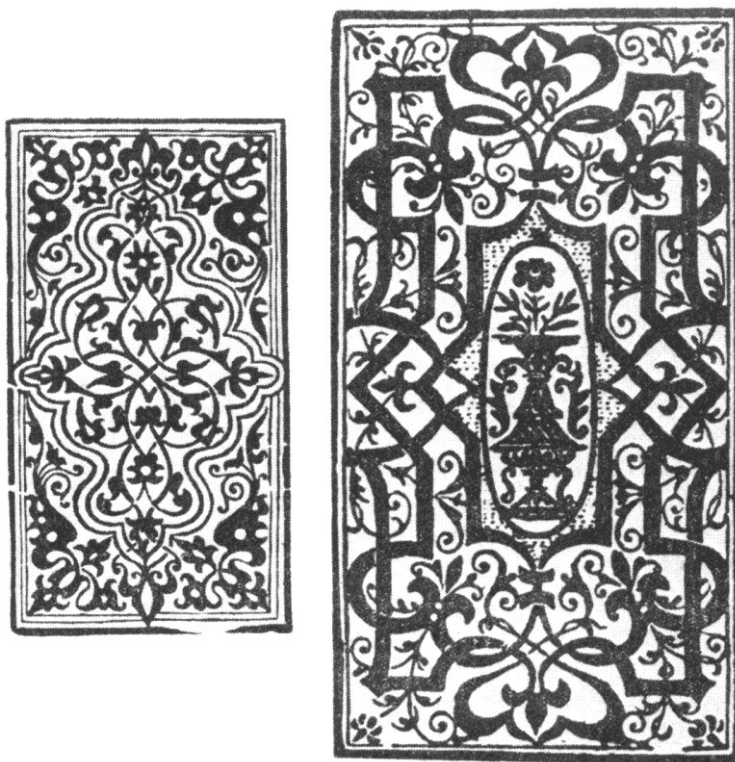
Csak erős életösztönből fakadhat ilyen virágos szemlélet. A háborúk, fosztogatások, karóbahúzások ellenére szépnek akarták látni az életet és virágba öltöztették templomaik oltárát, mennyezetét csakúgy, mint otthonaik falát, de még az istállók gerendázatát is. Valamiféle mámor jellemezte ezeket az évtizedeket.

Ne ítéljük túlzásnak, erőltettnak a 'mámor' kifejezést. Valóban ez illik erre a két irányból felénk áramló díszítő stílusra. Mert nemcsak Észak-Itáliából kerültek hozzánk az akantusz-motívumok és levelek, indák, virágok stilizált mintái, hanem éppoly mértékben áramlottak Kelet felől is, az iszlám művészettel való szoros kapcsolatunk által. Vagyis ismét annak a rendkívül érdekes és termékenyítő összefonódásnak lehetünk a tanúi, mely a Kárpát-medence sokarcú kultúrájára mindig is jellemző volt. Természetesen ehhez érzékeny idegzetű, tehát fogékony, kultúrára szomjas népi alkatra volt szükség, mely – jelen esetben is – *conditio sine qua nonja* – vagyis nélkülözhetetlen feltétele volt kultúránk újkori fejlődésének. Ezt egy mondatban így lehetne összefoglalni: minden idegen értéket befogadni, hogy aztán saját műveltségünk és intelligenciánk kohójában egyéniségünk, ízlésünk igényére átforgalmazzuk hazáivá, népivé, magyarrá-magyarországiává alakítsuk.

Ennek az észrevételnek igazát a legkülönbözőbb kutatási ágak bizonyítják. Jelen témánk, a virágos ornamentika esetében számtalan tanulmány foglalkozik azzal a népinek nevezett alkotóművészettel, melynek névtelen *művészeit* a fafaragó pásztorok vagy a habán kályhások és fazekasok, vagy képiró asztalosok körében kellene keresnünk. Kifogyhatatlan fantáziával variálják, kombinálják évszázadok óta az őseinktől örökölt, majd pedig a külföldiektől ellesett formakincset. Ennek bizonyára az a titka, hogy bár ezek a virágmotívumok *valószerűek*, mégis függetlenek a természetben található mintáktól, vagyis a konkrét virágmodellektől. Az erős olasz hatás miatt különösen az erdélyi ornamentika nem naturalisztikus, hanem *stilizált*. Tehát nemcsak független a természeti mintaképtől, hanem egyenest ellentétes a natúra világával a vonalvezetés teljes szabadsága miatt. Itáliai szimmetria és ritmus tárul elénk, és ugyanakkor tarka színpompájával belopódzik a különös, meseszerű keleti világkép. Akármerre nézünk, a fejedelmi udvarban éppúgy, mint a patrícius házakban, vidéki kúriákban meglep minket ez az italoiszlám vegyületű, sajátos, másutt sehol fel nem lelhető ornamentika.

És honnét tanulta el az egyszerű nép fia ezt a díszítési stílust? Bizonyára a megrendelő urak utasításainak végrehajtása közben sajátították el a vidéki mesterek is. De van egy másik út is, ami – legalábbis a képzőművészet síkján – ismét az osztályok közötti éles határvonal elmosódásához vezetett, és amely az elit reneszánszból népit formált. A következő idézethez nem is kell magyarázat: „az Jófőn való udvarházamat minden hozzá tartozójával... az engem híven szolgáló Gyulay Balaskónak, az mostani *komornyikomnak* hagyom” (Gesztly Ferenc

végrendelete 1593-ból. És nem egy ehhez hasonló adattal találkozunk. Kezd egymásra találni és kezd szót érteni az ellenség torkában úr és paraszt, nemes és jobbágy, mágnás és komornyik. És közben észrevétlenül átveszik az urak esztétikai élményvilágát; a cél ugyanis nyilvánvaló: utánozni a gazdagabbakat a lakáskultúra terén is.

A Komlós nyomda ducai

Az ország északi és keleti részének viszonylagos nyugalma lehetővé tette a kereskedelem fellendülését. Míg a Habsburg-uralom alatti ország rész a német, morva, lengyel kereskedelem érrendszeréhez tartozott, addig az erdélyi piacokon rendszeresen megjelentek az örmény, zsidó és török kereskedők. Rajtuk keresztül tárult fel a keleti színek szavakkal nehezen megfogalmazható pompája a hazai vevők előtt. Különösen a textíliák ornamentikája gyakorolt mély benyomást. A „tapetes Turcici” és a „tapetes Persici” kifejezés jól mutatja, hogy a leltározók otthonosan mozogtak a török és a perzsa szőnyegek megkülönböztetésénél és a minták, valamint a színek értékelésénél. A 'török' jelző után az egyik leltárban ez olvasható: „vulgo skarlát szőnyeg”. A színek élvezésére jellemző Árva-Bethlen Kata beszámolója színes textíliával bevont „posztós, varratos székeiről”: „székeim pedig *hatféle* színnel vagynak: testszínnel, zölddel, karmazsinszínnel, égszínkéssel, narancsszínnel, hamuszínnel”.

Keletről a színek tobzódásán kívül új virágmotívumok is érkeztek hozzánk. Legalább egyet említsünk meg, a tulipánt. Balogh Jolán egyik tanulmányában behatóan elemzi a nyugati és a keleti tulipán virágdísz közötti lényeges különbséget. Az utóbbi a maga karcsú, megnyílt lant alakjában igen gyakori a török, arab, perzsa díszítőművészetben, és onnét került át hozzánk. Megtalálható már Mátyás udvarában (pl. az egyik Corvina kötődíszében), később kolozsvári sírköveken, erdélyi terítőkön, magyarországi kéziratok miniatúráján. Egyik legszebb alkalmazását a Bocskay-korona tokjának selyembrokát borításán szemlélhetjük. Ezzel szemben a nyugati tulipán dús kehelyleveleivel tűnik ki és kevésbé stilizált. A jelek szerint a német ötvösök munkái által terjedt el a szász és a magyar lakosság körében.

Néhány írásos adatból jogosan következtethetünk arra, hogy közkézen forogtak ún. mintakönyvek, melyek különböző díszeket, motívumokat tartalmaztak; ezeket legtöbbször teljesen szabadon és saját ötletüknek megfelelően használták fel. „Kerestettem *képes könyveket* az palota megírására (kifestésére]”, írja 1647-ben Rákóczi György. Mindenképpen szeretné átadni a mestereknek, „mert hozzá kezdenek az íráshoz az képírók, *most készítik a festéket*”. Olykor nagy vita támad a képírók és az asztalosok céhe között, mert az utóbbiak nagyon kedvelték a fára, deszkára festett virágokat („a magok szokása szerint virágokkal cifráznak”). A képírók féltékenyek voltak az asztalosokra, akiket mestereik még buzdítottak is, hogy „a rajzolásban szorgalmaskodjanak”. Innét ered tehát ez a mesélő kedv. Mert nemcsak szóval lehet mesélni, mesét *írni*, hanem rajzzal, viráglevelekkel, szirmokkal is ki lehet fejezni önmagunkat. Ez a *képírás* lényege! Amit az adatgyűjtők egy-egy összeírásból vagy levélből hámoznak ki és amit a művészettörténészek néhány egykori emlékből rekonstruálnak, azt – a virágos ornamentika esetében – ezek a „képeskönyvek”, vagyis mintarajzokat tartalmazó fóliánsok, rajzos céhkönyvek töményen tárják elénk. Olykor még csak odavetett vonalak, tervek vagy néhány szavas mondatok találhatók, de a legtöbb esetben kész és teljesen kidolgozott minták tárulnak elénk. A kolozsvári asztalosok 1646-ból való céhkönyvéből például még a lapszélekről egy-egy szírom vagy inda kiképzésének vonalai is arról tanúskodnak, hogy milyen gondos tervezés előzte meg a megrendelt munka elvégzését. Külön kiemelném e könyvből azt az oltártervet, mely a díszítő elemeken kívül a Madonna rajzát is tartalmazza a karján ülő kis Jézussal, és azt a stilizált virágdíszítést, melynek latin felirata [si Deus pro nobis quis contra nos – ha Isten velünk, ki ellenünk] jól érzékelteti a mesterek műveltségi fokát is.

De Gyergyai Mihály ötvösrajz-gyűjteményének bármelyik mintarajza meggyőzhet minket mindarról, amit a késő reneszánsz esztétikai élményéről mondani kívántunk. Tar András ötvöslegény 1649-ből fennmaradt mintái a kivirágoztatott, egyre szélesebb vonalvezetéssel feldíszített oszlopról vagy az indák és virágok között szárnyait mutogató madárról sokkal többet árulnak el a szépség korszakáról, mint a mi utólagos írásaink vagy analízisünk! Ha módunkban lenne sorra venni minden művészeti ágat (üveg, habán kályha, stukkó, kárpit, kézimunka: varrás, hímzés, szövés; bútortzat, intarzia, könyvkötés, betűk és könyvdíszek nyomdai alkalmazása stb.), lényegében arra a megállapításra jutnánk, hogy a Mohács utáni évszázadban a művészet minden területén feltűnő haladást értünk el. Az európai és ázsiai kultúra egyaránt hatott gondolkodásunkra, érzelmi és esztétikai fejlődésünkre. Nem lenne helyénvaló, ha a többször emlegetett mediterrán hatást túlbecsülnénk a többiek rovására. Galavics Géza művészettörténész figyelmezteti is a kutatókat, hogy késő reneszánsz koncepciójuk már-már túlzottan italoцентриkus. Ennek ugyan az erős és állandó olasz hatás miatt valós okai vannak, de leegyszerűsíténék a kérdést, ha nem vennénk figyelembe az osztrák, német, lengyel, cseh, különösen pedig a flamand, németalföldi művészet kézzel fogható befolyását is.

Különösen az utóbbi tartogat még számos, eddig feltáratlan témát és meglepetést. A festett kárpitok, táblaképek adatairól sok szó esett ugyan, de tudunk nálunk működő szobrászokról és akvarell festőkről is. Csakhogy az egykori adatok szűkszavúsága miatt nehezen halad előre a kutatás. Báthory István lengyel király például egy németalföldi szobrásszal készítteti el testvérének, Kristófnak síremlékét. Sajnos, erről is csak az a feljegyzés maradt ránk, mely grandiózusnak, gyönyörűnek mondja a szobrokat, de alkotóját és magát a művet nem ismerjük. Elpusztult.

A XVII. században egyre erősebb a németalföldi kultúrához való felzárkózásunk. Az itáliai kapcsolatok mellett ezzel a kérdéssel foglalkozott legintenzívebben a hazai kutatás. A közelmúltban Kovács András művészettörténész gazdagította ezirányú ismereteinket új adatokkal. A váradi palota nyugati szárnyának földszintjén egy stukkókkal díszített terem látható. A bronzal patinázott kompozíciók mindaddig elkerülték a kutatók figyelmét.

Szarvas, két lábon álló griff, oroszlán, egyszarvú és gránátalmákból, fügekből, szőlőből képzett gyümölcsfűzér még jó állapotban vannak. A fűzér másik oldalán elefánt lépked, hátán turbános, szakállas férfi ül, aki fejét hátrafordítva az elefánt felett repülő madárra néz. A toronybástya közelsége és a földszinti helyiségnél szokatlanul gazdag díszítés miatt arra lehet következtetni, hogy Bethlen Gábor reprezentációs célokra használta fel ezt a termet. A kompozíció természetesen akkor kezd egyre izgalmasabbá válni, amikor végül is választ keresünk: kitől származik és az európai művészetnek melyik vonulatához tartozik. Kovács szerint az egzotikum ebben az esetben nem a manierizmus jele; a művész célja a váradi stukkókkal nem az, hogy meghökkentsen, hanem inkább az, hogy szemlélőjük számára távoli földrészek jelképesen jelenjenek meg, vagyis a táguló világ szimbólumai tárulnak elénk. Az Alpokon innen és túl más-más módon használják az egzotikus jelképeket a művészek. Kiemelkedő képviselői közül Kovács András Wendel Dietterlint említi, akinek 1598-ban egy kézikönyve jelent meg Nürnbergben. A váradi együttes az egzotikus elemek felhasználásával, az állatalakok halmozásával áll közel Dietterlin metszeteihez. Valószínű, hogy maga a megrendelő fejedelem is láthatott hasonló sorozatot hadjáratai során.

Tény, hogy Szalárdi és a *Sebenbürgische Chronik* [Erdélyi Krónika] feljegyzéseiből tudjuk, hogy Bethlen Gábor külföldről hivatott „mészmetszőket”, akik „különb-különb aranyozott és mész metszésbeli mennyezeteket” készítettek palotái számára. Kovács András a számadáskönyvek segítségével a mesterek személyét is valószínűsítette. Más adatokból még azt is megtudjuk, hogy Gyulafehérvárott is ilyen jellegű díszítéseket eszközölt a nagy fejedelem. Háportoni Forró Pál ezeket írja a Nagy Sándor-életrajz előszavában: „... Felsőged Gyulafehérvárott az fejedelmi házakat híres imperátoroknak, királyoknak, fejedelmeknek és legnevezetesebb hatalmas városoknak képeivel és annak felette az egész világnak bölcsen leíratott figuráival... oly ékessé tette, hogy az kik beléjek mennek, azt vélhessék, hogy azokban nem csak Erdélyt, hanem mind az egész világ kerekességét lássák, és hogy nem házakban, hanem némineműképpen valami gyönyörűséges földi paradicsomban sétáljanak...”

A kifejezés nem új számunkra. Mátyás király visegrádi palotájáról és a budai udvartartásról is így nyilatkoztak. Íme, töretlen az ívelés Buda és Gyulafehérvár között éppen úgy, mint Kelet és Nyugat között. Mert akármilyen erős is az európai befolyás, Kelet is jelen van fűszereivel, illatával, színeivel, a földi paradicsom igénylésének mámorával. A mágnások, a főurak – mint ahogy azt könyvünkben többször említettük is – minden képességükkel és erejükkel azon fáradoztak, hogy saját palotájuk, vidéki rezidenciájuk földi paradicsommá váljék. Akarva-akaratlanul az egykori mintaképnek, Mátyás királynak vágyait iparkodtak valóra váltani Gyulafehérvárott éppúgy, mint Nagybiccsén, Sárvárott, Németújvárott vagy az ország bármelyik kastélyában. Lorántffy Zsuzsánna porumbáki birtokáról fennmaradt rövid leírás jól érzékelteti ezt a tudatos gyönyörkeresést; reneszánsz pompakedvelést: „vayon ott egy filagóriás kert... A könyöklője deszkával vayon becsinálva. Az felső részre megyen fel egy garádics... mely garádicsnak 17 lépcsője vayon. Az felső résznek vayon folyosója környös körül. Fenn az mennyezeti táblás és iratos. Az ajtaja virágos, benne két padszék, ablaka hét. Alatta az filagóriának vayon egy halas tócska...”

Ha emlékezetünkbe idézzük a Cisterna Regiáról és a budai függőkertről mondottakat, akkor jobban megértjük beszámolóink alap gondolatát. Vagyis érzékeltetését annak a folyamatnak, amelynek kezdete Mátyás király ún. elit reneszánszában gyökerezik, folytatása és virágba szökkenése pedig a XVI–XVII. század udvari kultúrájában és népies reneszánszában tárul elénk. Ez a kép azonban akkor válik a szó eredeti értelmében szenzációvá, vagyis elképesztő valósággá, ha mindezt az akkori történelmi szituációba helyezzük. Mert ezek a kisebb-nagyobb „földi paradicsomok” néhány tíz vagy száz kilométerre alakultak ki az ellenség tűzvonalaának poklától. A hihetetlen élni akarás és a

szépségnek világhódító élménye ezek szerint legyőzte az ország megsemmisítésére készülő és a végváratat de facto meg is semmisítő Fátumot.

Az egykoron hatalmas magyar birodalom darabokra szakadt, és régi fényét, erejét soha többé nem szerezte vissza. Helyette azonban egy mindmáig érvényben lévő energia működik: a tudás, az alkotás élménye és hatalma. Mohács után ébred rá a nemzet, hogy mostoha körülmények között is nagy és nélkülözhetetlen maradhat a szellem területén. A szellemi értékek tudatos ápolása, az igaznak, jónak, szépnek befogadása és alkotásokban megnyilvánuló vállalása olykor nagyobb erő az ellenség katonai fölényénél.

Az esztétikai síkon lemérhető nagykorúvá válásunk lényegében ugyanannak a folyamatnak szerves része, melyet a Mohács utáni magyar értelmiség oly büszkén és tudatosan hozott létre. Ugyanabban az évben, 1541-ben, amikor az ország tényleges és jelképes központjának, Budának bátyáira felhúzták az ellenség lófarkas zászlaját, Sylvester János a hódoltság határain innen és túl futárokkal és titkos utakon széjjelküldte „az magyar nípnek” írott anyanyelvű bibliáját. Ettől az időtől kezdve ébred rá főúr, polgár és jobbágy, hogy a két, félelmetes katonai erővel rendelkező hatalom közé szorítva is életben kell maradnia.

Ebben rejlik a magyarországi reneszánsz életformáló ereje. Mert a reneszánsz nemcsak szellemi és művészeti áramlat, a szó eredetében és értelmében meghúzódik a 'születés', az 'újjászületés' fogalma is. Ez jelen esetben az esztétikai törekvések síkján a nemzetté válás születését is jelenti. Vagyis a hazai és külföldi szépségélmény által nem következett be a „nemzet-halál” („egy sír, hol nemzet süllyed el”), hanem a szellemi erőfeszítések révén életben maradtunk. És nem is akárhogyan! Megfosztva minden politikai erőnktől, más dimenzió síkján váltunk értékes néppé.

„A szépség korszakának” tehát nemcsak művészettörténeti arculata van, hanem politikai és népet formáló ereje is. Az alkotás ugyanis már önmagában véve alakítólag hat, és minél intenzívebb, annál mélyebbre hatol. A Kárpát-medencében mindig is kultúrák metszőpontjában éltünk, melyeknek itt talált értékeit átvettük, asszimiláltuk. *Maga* a táj volt átítatva mediterrán szellemmel: római temetők, templomok, amfiteátrumok, villák romjai, az oszlopfők, domborművek ornamentikája kezdettől csiszolta a nép művészi törekvéseit, de soha olyan élményt nem nyújtott egy irányzat sem, mint a reneszánsz. A nép mindennapi életét tette szebbé, színesebbé.

VII. A harmónia szépsége

Elérkezvén könyvünk utolsó fejezetéhez, felmerülhet a kérdés: nem túlzás-e újabb témába, a hangok, a harmónia szépségének elemzésébe belefogni?

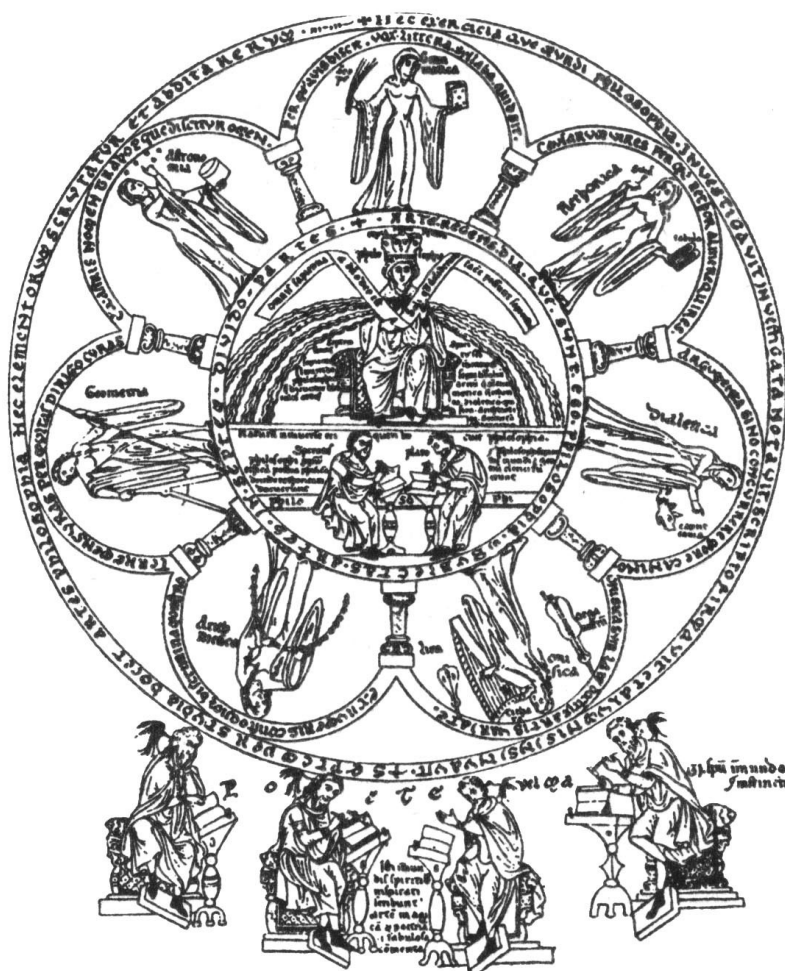
Bizonyára nem mondunk semmi újat, amikor a felvetett kérdésre nem a mai ember, hanem a reneszánsz kor emberének szellemében adunk választ. Láthattuk, hogy akárhonnán közeleedtünk a Mohács utáni évtizedek kultúrájához és e kultúra megteremtőjéhez, a XVI. századi magyarországi művelt emberhez, mindig az értékek meglepő egységével, a ma már szakosított tudásanyag imponáló szintézisének létevel találkoztunk. A későreneszánsznak nevezett művelődés ezen a téren, az európai haladásban, egy hosszú folyamatnak utolsó szakaszát jelenti. A XVII. századig a műveltség ismérve a *studia humanitatis* ismeretanyagának elsajátítása volt, méghozzá úgy, hogy a középfokú iskolák után is az általános, az egyetemese, szintézist létrehozó tudást bővítették. A legfelsőbb fokra feljutott tanult ember (eruditus), vagyis az egyetemnek, az *universitas*nak végzett tanulója megszerezte vizsgák révén ennek a sokrétű tudásnak és műveltségnek három egymásra épülő fokozatát: „*gradus Baccalaureatus* (borostyános), *Magisterii et Doctoratus*”. Mint láttuk, ilyen „*universitas*” alapjait rakta le Báthory István Kolozsvárott.

Ami az alapokat illeti, évszázadokon át a *Septem artes liberales* alapján folyt a tanítás. Aki a tudomány e rendszerének alávetette magát, vagyis elsajátította a *trivium* alapvetését, a grammatikát, a dialektikát, a retorikát, majd ezt követően a felsőbb fokot jelentő *quadriviumot*, az aritmetikát, a geometriát, az asztronómiát és a *muzsikát*, az lényegében eljutott a műveltség szintjére. Ezt nevezték a felszabadultság fogalmával azonosítható, szabad állapot rangjára feljogosító ismeretszerzésnek. Olyan tudomány birtokába jutott az illető, mely szabad emberhez méltó. A *Septem artes liberales* korhű fordítása nem annyira a „hét szabad művészet”, mint inkább a „szabaddá formálódáshoz szükséges hét ismeretanyag” lenne. Akárhogyan fordítjuk is, bizonyosra vehető, hogy itt az „ars” nem művészetet jelent.

Ha az előbbi felsorolást szemügyre vesszük, jobban megértjük, miért illik, sőt kell foglalkoznunk a hazai későreneszánsz muzsikájával. A sor végén – de nem mint utolsó, hanem mint az előtte lévő tudományok összegezője – áll a muzsika. Egy középkorból származó ábrázolás segítségével még jobban megértjük, hogy egészen mást jelentett akkor a muzsika, mint ahogy azt ma gondoljuk. Két kört látunk az ábrán. A külső keretben körülfutó szöveg elmondja, hogy a mindent magába foglaló filozófia szerves részei ezek a tudományok. Az első és a második kör között a hét „arsnak” megszemélyesített, jelképes alakjait láthatjuk. A muzsikát ábrázoló figura kezében hárfa van, kétoldalt pedig az egyhúrú, körte alakú fiedel, illetve a tekerőlant tűnik elénk. Az ábránál is fontosabb a körülötte olvasható szöveg: *a zene sokat magába foglaló és sokoldalú tudomány*.

A XVI. századi városi iskoláink nagy változáson mentek át. A kérdés kutatója, Mészáros István feltárta a humanista művelődési anyag iskolai tantárggyá alakulásának változatos folyamatát. A muzsika sokszor nem mint tantárgy szerepel az iskolában, hanem mint nélkülözhetetlen eszköz a közösségi, elsősorban templomi életben. Megjelennek az önálló zeneelméleti művek, az egyes hangszereken való művészi játszás elsajátításának ismertetése. Nem tudjuk, hogy az előbb említett középkori hét témakörre osztott tanítási módszer pontosan mikor adta át helyét a protestáns és jezsuita iskolatípusnak. A század folyamán végbement változás ugyanis térben és időben nem egyszerre, és nem kizárólagosan ment végbe. Ez a mi szempontunkból azért lényeges kérdés, mert az előbbinél a muzsika mint sokoldalú tudomány az oktatásban fontos szerephez jutott. Az új iskolatípus tananyag-koncepciójában ilyennel nem találkozunk. Ennek ellenére az ország zenei műveltsége nem süllyedt. Ez csak úgy történhetett, hogy az iskolával párhuzamosan folyt a zeneoktatás, érteve

ezen elsősorban az éneklést. A reformáció és a megújhodott katolikus vallásosság hihetetlen magas fokra emelte az énekkultúra szintjét. Minden bizonnyal némi átalakítással, új módszerek bevezetésével átvették a jól bevált régi tanítást, hogy a diákok helyt tudjanak állni a gyülekezeti (iskolai és templomi) életben rájuk váró feladatokra. Hogy ez a „rég” milyen tökéletes módszereket alkalmazott, arról pontos képet kaphatunk a magyar művelődéstörténet egyik jelentős dokumentumának, a Szalkai-kódexnek tanulmányozása kapcsán. Ez az 1489-1490-ben keletkezett kézirat gazdag anyagot kínál a legkülönbözőbb társtudományok számára (latin filológia, magyar nyelvészet, orvostörténet stb.); de úgy gondoljuk, hogy a minket most különösen érdeklő zenetörténet számára kínálja a legfontosabb útbaigazítást. Szalkai, a később nagy karriert befutott, majd a mohácsi csatatéren meghalt érsek kb. 15 éves korában írta le a hagyományos deákműveltséget biztosító tananyagot, melynek egy önálló része iskolai énekkortatást tartalmaz.

A Septem artes liberales középkori ábrázolása

A szakmai analízis alapján azt mondhatjuk, hogy Szalkai zenei jegyzete a gyakorlati énekes-tevékenységre vonatkozó elmélet, melynek elsajátítója minden eleje tett kottát le tudott énekelni, a legbonyolultabb énekdallamot is. Mert ha ismerte, hogy mit jelent a kottában kiírt kulcs, akkor pontosan tudta, hogy milyen hangközöket kell énekelni az egyes hangjegyek között. Tulajdonképpen az a hangjegyolvasási módszer, amit Szalkai tanult a pataki iskolában, a mai iskolásoknak sem ismeretlen. Ti. ezt a módszert újította fel Kodály Zoltán: *relatív szolmizáció* a neve.

A Szalkai-kódexben található zeneelmélet beható ismertetése helyett néhány olyan összefüggésre hívom fel a figyelmet, melyre a későbbiek folyamán szükségünk lesz.

Ez a tananyag nem azonos azzal, amit minden iskolásnak meg kellett tanulnia, hanem zeneelméleti kompiláció igen sok zenei illusztrációval. Ezt azok tanulták, akik a muzsikával tudományos szinten akartak foglalkozni. Tehát nem énekest képeztek ilyen tananyaggal, hanem zenéhez értő muzsikust. A kettő között mind a mai napig igen nagy a különbség. Itt már arra is választ kaphatunk, hogy hol és milyen módon lehetett elsajátítani azt az elméleti és gyakorlati ismeretanyagot, amely nélkül sem többszólamú éneket, sem hangszeren való művészi játékot produkálni nem lehetett. Ez pedig feltétele volt minden udvari, városi humanista kultúrának. A cortegiano éppúgy nem lehetett zeneileg műveletlen, mint a fejedelem, a főúr, a szenátor, a városi tanács vezetőtestülete, vagy az egyetemeket látogató magister. Mindegyiküknek értenie kellett a zeneelmülethez és a praxisához. Hogy miért?

Még ebben a száraz zenei jegyzetben is találunk olyan mondatokat, melyek jól tükrözik a reneszánsz ember magatartását, igényét a harmónia és esztétikai szép birtoklására. A muzsika alkalmas a delectációra! A zene tehát – Arisztotelész szerint – gyönyörködtető művészet! A dallam és a ritmus (*szimfónia és metrum*) boldoggá tudja tenni az embert. Éppen ezért nemcsak a közvetlen hasznos tudományokat és nem csupán az irodalmat (*literarum eruditio*) kell elsajátítani, hanem a muzsikát is. Ez ugyanis képes vidámmá tenni az embereket: „nam ipsa *musica* est potens laetificare homines”. Ez a boldogság az angyalok kórusában még tovább tökéletesedik. A templomi zsoltározás is ennek visszhangja: *iubilum angelorum!*

És ki hozta létre ezt a tudományt? Többek között a görög Püthagorasz, aki az ismert elbeszélés szerint csodálatos élményben részesült egy kovácsműhelyben. Igyekszem visszaadni a Szalkai-kódexben olvasható, tömören összefoglalt leírást és közben nézem Hugo Spechtshart fametszetét a *Flores musicae* című korabeli műben (1488): A műhely egyetlen üllőjén öt kalapáccsal dolgoztak a kovácsok. Az első benyomást a hangok kellemes egybecsengése okozta. Püthagorasz hozzákezdett a kísérlethez: különböző súlyú kalapácsokkal verte az üllőt. Ezzel új, az előbbitől eltérő harmónia keletkezett. Felfigyelt az egybecsengést és a hangzavart létrehozó okokra is. Lemérte a kalapácsok súlyát: 6, 8, 9, 12 unciát nyomtak. A kísérlet szenzációja a végső következtetésben rejlik: a számok és a súlyok aránya és összefüggése magyarázatul szolgál a konszonanciára és a disszonanciára. Ha a 12 és a 6 unciás kalapáccsal verte az üllőt, oktáv hangközt kapott – ha a 6 helyébe 8 unciást tett, megkapta a kvintet –, ha 9 és 12 unciás kalapácsot használt, létrejött a kvarthangköz. Ha viszont a 9 és a 8 unciás szólt egyszerre, akkor felborult az addig tapasztalt harmónia, disszonancia töltötte be a műhely légkörét.

Az arányok, összhangok, egybecsengések és disszonanciák felfedezésével Püthagorasz megteremtette a zeneelmélet alapját, nemcsak a *musica speculativa*ét, hanem a *musica practica*ét is. Ennek ismerete nélkül nem lehet sem kottát énekelni, sem hangszeren játszani művészi fokon!

A Mohács előtti korból származó kódex minden megállapítása érvényes maradt a XVI. században, sőt alapja lett annak a zenekultúrának, mely már nemcsak a kiváltságosoknak lett osztályrésze, hanem közkincse lett a nép nagy részének is. Ebből a szempontból kell külön felhívni a figyelmet azokra a lelkendező, ujjongó megjegyzésekre, melyekkel a pataki diák jegyzeteiben találkozunk.

A püthagoraszai kovácsműhely

A világ dísze

Amikor a muzsika funkcióját taglalja, ilyen mondatok kerülnek ki tolla alól: a zene az összes többi tudománynál hatásosabban tudja az embert felszabadulttá, udvarképpé, vidámmá, derüssé és szeretetreméltóvá tenni. A zene serkent, ösztönöz, a csatában bátorra teszi a harcost, enyhíti a munkások fáradtságát, az elfáradt lelket felfrissíti, a fejfájást csökkenti, a szomorúságot elfújja, a rossz tisztátalan szellemet elűzi. Mindent szebbé lehet általa tenni, a templomban éppúgy, mint az életben. Mindezt azért éri el, hogy megmozgatja az ember – a muzsikát hallgató és a zenélő ember – érzelmeit; érzésvilágát különböző vágyak, igények felé irányítja.

Számunkra mindegyik mondat fontos és alkalomadtán emlékeztetni is fogunk rájuk. E megállapítások természetesen nem a 15 éves Szalkai Lászlótól származnak, de még mesterétől, Kisvárdai Jánostól sem, aki a krakkói egyetemen megszerezte az Ars fakultás baccalaureatusi fokozatát. A Bibliából és az antik filozófia egyik nagy alakjának, Arisztotelésznek írásából valók ezek a mindmáig érvényes igazságok, melyek íme eljutottak a Sárospatakon tanuló csizmadiamester fiához, vagyis egy nem főúri osztályból származó diákhoz.

Szándékosan léptünk vissza a Mohács előtti évtizedekbe, mert hasonlóan a kultúra többi ágához, a muzsika és a zenekultúra is ebből az időből ered. Itt tudjuk tetten érni azt a forradalmi hatóerőt, energiát, mely a tudást, a műveltséget, a zeneit is közkinccsé tette. Szalkai nem akart pap lenni, hanem általános műveltséggel rendelkező világi emberként kívánt érvényesülni. Ennek a műveltségnek azonban elengedhetetlen tartozéka volt a zenében mint művészetben való jártasság elméleti, gyakorlati síkon egyaránt. Az „udvari” kifejezés jól érzékelteti, hogy a műveltebb réteg világába enélkül nem lehet belépni. Ez a zenei szakképzettség udvarképessé teszi az embert, jobban, mint a többi tudomány.

Az eddigieken túl Szalkai zenei jegyzetében találunk egy olyan kifejezést is, ami teljesen egybevág az európai reneszánsz nagy elméletiróinak megállapításával. Amikor ugyanis hagyományos névvel, a *causa finalis* szakkifejezéssel a muzsika végső célját elemzi, ezt a meglepő mondatot írja le: a muzsika végső fokon a világ díszje. A latin szöveg még tömörebben adja vissza annak a kornak szemléletét: „*causa eius finalis potest dici ornatus mundi*”.

Feltűnő az a bíráló hang is, melyet a zeneileg műveletlen énekessel kapcsolatban mond. Bestiának nevezi, mert ösztönösen a madarak és az állatok is tudnak énekelni. Egyedül az ember képes művészt faragni önmagából, ha nem az ösztöneit követi, vagyis ha nem kiabálva, bőgve énekel, hanem elsajátítja a zeneelméletet és érti, értelmezi is az eléje tett kottát: „*non debet solum boare [bögni], sed etiam scire musicam!*” Tehát érteni kell a zenét. Másként fogalmazva: érteni kell a zenéhez. Aki ezt elhanyagolja, éppen olyan, mint aki nem ismeri az ábécét.

Amikor a magyarországi zenekultúráról képet akarunk magunknak alkotni, abban a helyzetben vagyunk, hogy a Szalkai-kódex birtokában az akkori állapotot nem külföldi analógiák alapján rögzíthetjük, hanem a külföldről hazajött Kisvárdai János tananyagából. Tanítványa, Szalkai László jegyzetei ugyanis épp arra adnak választ, ami minket most legjobban érdekel: a hagyományos deák műveltség mit követelt és mit adott a zeneelmélet terén? A hazai zeneesztétika történetének egy fontos fejezetéhez érkezünk el. Ehhez kívánunk adatokat nyújtani.

Az anyag rendszerezése

A szerteágazó, nehezen áttekinthető zenei anyagot valamiféle rendszerbe kell osztanunk. A legkevésbé sem gondoljuk azt, hogy ez az osztályozás a legmegfelelőbb, és nem bizonyos, hogy a zenetörténészek helyeslését váltja ki. Ha mégis megkockáztatjuk, az azért van, mert végül is rá szeretnénk mutatni, hogy eddig milyen jellegű kutatásokat végeztek és milyen kategóriába sorolhatjuk az új eredményeket.

Elöljáróban szükségesnek látszik rámutatni egy zavaró körülményre, mely magával az alapfogalommal van kapcsolatban. A zenén ugyanis ma legtöbbször hangszeres muzsikát értünk, és külön kifejezést használunk az énekekre: énekkultúra, énekművész stb. A XVI. században a latin nyelven írt elméleti művek *musica* fogalma az esetek többségében nem választja szét a kettőt. Nemcsak azért, mert az énekesek hangszereken is tudtak játszani, hanem főképp azért, mert ugyanaz az elmélet szolgált alapul mindkettőjük művészetének. A látszólagos ellentétet Kodály Zoltán lényegre mutató megállapítása oldja fel: az énekes is hangszereken játszik, még hozzá a legképzesebb, legfinomabb hangszereken, melyet mindenki saját kincsének tudhat. Ez pedig nem más, mint a torkunk, a szánk! Látni fogjuk, hogy más megfogalmazásban egy nevezetes orgonaiskola is foglalkozik ezzel a témával. A muzsikán tehát inkább a hangok tudományát kell értenünk – elméleti és gyakorlati síkon egyaránt – függetlenül attól, hogy torkunkkal vagy valamelyik hangszerrel produkáljuk-e.

Magát az anyagot három kategóriába osztjuk. Ez a fajta rendszerezés a megzenésített anyag témája és műfaja szerint végzi a csoportosítást: teológiai, irodalmi és polifon (többszólamú) zeneművészet.

Énekelt teológia

Templomi, gyülekezeti zenekultúránk anyagának és minőségének feltárása terén az utóbbi évtizedekben igen nagy munka folyt. Rajeczky Benjámint vezetésével a középkori gregorián művészet hazai dokumentumait olyan szakemberek gyűjtötték össze, akik ezt a művészetet nemcsak kritikai kiadásban tették hozzáférhetővé, hanem hanglemezek egész sorával ajándékozták meg a hazai és a külföldi közönséget.

Minket ez azért érint közelebbről, mert a latin és magyar nyelvű egyszólamú és a többszólamúságot is magában foglaló XIV–XV. századi dallamvilág szervesen épül bele a Mohács utáni korszakba. A reformált egyházak az első évtizedekben számtalan éneket vettek át a katolikusoktól. A könyvnyomtatás és a nemzeti nyelv térhódítása révén olyan sokszínű és gazdag lett ez az *énekelt teológiának* nevezhető zenei kultúra, hogy a szakemberek figyelmeztetése megszívlelendő. Ti. a könyvtári kutatások újabb, elveszettnek hitt anyagot hoznak felszínre, mely módosítja az eddig alkotott képet. Ezzel kapcsolatban elegendő megemlítenünk Borsa Gedeonnak Huszár Gál énekeskönyvére vonatkozó kutatásait.

Mi tartozik az énekelt teológia kategóriájába? Minden olyan énekelhető szöveg, mely a keresztény hittan, erkölcs és áhítat témáit tartalmazza, akár kottával maradt fenn, akár csak „nóta jelzéssel” utal a hívek által ismert dallamra. Hogy milyen drága kincse ez a magyar zenekultúrának, mutatja az a most is folyamatban lévő reform, mely a templomi énekek ősi gyökereit kutatva, minduntalan e korszakhoz fordul mint tiszta forráshoz.

A reformáció külföldről érkező áramlatai is erősen hatottak, sőt alapjaiban változtatták meg a helyzetet. Csomasz Tóth Kálmán több tanulmányt szentelt e kérdésnek. Kiindulva Kálvin 1543. június 10-én kelt, a genfi ágendáskönyvéhez írt előszavából, rámutat arra a sajnálatos tényre, hogy a hazánkban meghonosodott református műveltségi típus, a katolikus és a lutheránus egyháztól eltérően a zeneművészet esztétikai szerepét mellőzte, sőt a XVIII. századig általában tagadta. Mivel az ország lakosságának nagy része a helvét vallás követője lett, ezért az esztétikum háttérbe szorítása pótolhatatlan veszteséget és kárt okozott. A hangszerek kitiltása, még az orgonáé is a templomokból, sőt a kollégiumokból, a városi iskolákból is, csak az egyik oldala a kérdésnek. Ennél is nagyobb kár származott abból a református magatartásból, mely a XVI. és XVII. század fordulóján makacs következetességgel megróttáta előbb az énekek szövegét, majd új dallamot kényszerített a népre, hangzásban, ritmusban idegent. Így maradtak ki a lutheránus Bornemisza és a hozzá hasonló szerzők lírai énekei, mert személyes és világi hangvételük volt. Ennek következtében megrótták azokat, akik a zsoltárok pontos fordítása helyett ugyancsak egyéni stílusú parafrázisokat szereztek és énekeltek. De mit adtak ezek helyébe? Claude Goudimel által szerzett hugenotta zsoltárdallamokat. Nem vitatja senki e dallamok szépségét, különösen ezek polifon feldolgozású művészetét, mindössze arra mutatnak rá a szakértők, köztük a téma egyik tudósa, Csomasz Tóth Kálmán, hogy ezzel elvágták a magyar reformáció énekkultúráját az ősi, népi forrástól, saját hazai gyökerétől. Így az a fonák helyzet állt elő, hogy míg a magát speciálisan magyar vallásnak fémjelzett református egyház az élet, a politika, a szabadságért vívott harcok terén hagyományörző volt, addig az egyik legfontosabb közösségformáló területen, az éneklésben mind a mai napig a genfi dallamokat részesíti előnyben a magyar ellenében.

A templomi énekek, istenes versek dallamai közé a katolikus és a lutheránus, unitárius egyházak is felvettek számos német, lengyel stb. dallamot, de ez soha nem maradt

kizárólagos elv. Az más kérdés, hogy a hazai zeneesztétika történetének ez a témája rendkívül érdekes összefüggéseket rejt magában európai szinten.

Hogy a XVII. században milyen sorsra jutott itthon a szakértelem hiánya miatt a református templomi énekkultúra, hogy az említett Szalkai-kódexhez viszonyítva milyen mélypontra süllyedt még Debrecenben is a zenekultúra, és hogy egy-egy községben átmenetileg hogyan sikerült kottaolvasásra tanítani a fiatalokat, arra nézve *Maróthi György és a kollégiumi zene* című kötet adatai adnak pontos felvilágosítást. Mindez a retrográd folyamat a puritán felfogás terjedésével párhuzamosan és nem egyszerre terjedt el a helvét vallás gyülekezeteiben. A XVI. század hatvanas éveiben már elkezdődött a hangszerellenesség magában a fejedelmi központban, Gyulafehérvárott, amikor a székesegyház orgonáját, oltárait, képeit a lelkészek irányításával tönkretették. De az éneklés még zavartalanul folytatódott, ahogy ezt számos református gyülekezet történetéből tudjuk.

Ahol nem üzentek hadat az esztétikumnak, és hagyták érvényesülni a művészi szabadságot költészetben, zenében, ott maradandó alkotások születtek. Ezek azok az évtizedek, amikor a katolikus egyház rendezni kezdi sorait az ének- és zeneörökség vonalán is, és ez az a korszak, amikor Bornemisza Péter bölcsődalokat ír híveinek; tanítványa, Balassi Bálint pedig hazai és külföldi mintákra egyik istenes versét írja a másik után. Hatásukra jellemző, hogy átvett belőlük Szenci Molnár Albert éppúgy, mint Pázmány Péter. Sőt megrendülve énekeljük ma is, templomon belül és kívül, ahogy ezt magunk tapasztaltuk a Balassi-napok szabadtéri előadásain Esztergomban, vagy az Egyetemi Színpadon, a *Hagyományok ébresztése* című sorozatunk alkalmából. Ma már nehezen lehet megállapítani – és véleményünk szerint nem is lényeges –, hogy Balassi még lutheránus vagy már katolikus konverziója után írta-e legszebb istenes verseit. Minket most a „nótajelzéssel” ellátott verseinek ügye érdekel. Az egyik legelterjedtebb és bűneit kemény szavakkal ostorozó versének dallama (*Bánja az Úristen*) máig él: „Bocsásd meg Úristen ifjúságomnak vétkét, sok hitetlenségét, undok fertelmességét...” Különben ez is azon versei közé tartozik, melynek versfejeibe betűnként elszórta saját nevét; ezzel talán még jobban hangsúlyozni akarta, hogy vállalja az őszinte mea culpát? – „Az áldj meg minket Úristen...” kezdetű verse előtt ez olvasható: „Egy lengyel ének, ígéről ígére és ugyanazon nótára Blohoslaw nas”. Eredetije a lengyel Lubelczyk zsoldárparafraízisa. T. Béze, J. Buchananus parafrázisainak hatása is kielemezhető több versében. Így született meg az 50. zsoldár magyar változata, melyről úgy tudjuk, hogy az esztergomi táborban írta vagy imádkozta („Imé kioldoztam s te elődben hoztam fene ötte sebemet...”). Pázmány Péter a *Keresztyéni imádságos könyvbe* is felvette (Graz, 1606).

De énekeit megtaláljuk az unitáriusok imakönyveiben is. Nem egyet épp ezek őriztek meg és adtak szájról szájra évszázadokon át. A mélyen átélt devotio, az Istennel folytatott párbeszéd gyöngyszemei ezek a versek, melyeknek élén sokszor nem is olvasható a dallamra utaló „nóta”, mégis énekeltek a kortársak. A reformátusok különösen tiltották azt, amit pedig Balassi gyakran alkalmazott, hogy ti. vallásos énekek dallamára világi, szerelmes témájú verseket írjanak a költők.

Énekelte irodalom

Nemcsak a hit dolgaitól zengett az ország, és nemcsak Sztárai kísérté énekeit hegedűvel a templom előtti téren hívei örömeire, hanem neves és névtelen költők, vándormuzsikusok egész csapata. Úgy mondják a hazai és külföldi krónikások, hogy a Mohács utáni évtizedekben szinte az egész ország énekelte. Hogy ez valóban ennek a kornak jellemző sajátja-e, nehezen lehet eldönteni, mert a Mohácsot megelőző korból igen gyéren maradtak fenn írásos emlékek. Így nincs megfelelően ellenőrizhető összehasonlítási alap az egykor egységes, majd a három részre szakadt ország zeneélete között. Annyi bizonyos, hogy azok a

versek, melyeket ma különböző kiadások, antológiák az olvasóközönség asztalára tesznek, az éremnek csak az egyik oldalát mutatják meg: a Mohács utáni költészetnek csupán szövegét teszik közkinccsé, de dallamukat nem. Ezzel azonban – akarva, nem akarva – felemás képet nyújtanak kultúránk színben, érzelemben, élményben talán leggazdagabb korszakáról.

A Régi Magyar Dallamok Tára külön kötetben 239 tételből álló anyagot elemez A *XVI. század magyar dallamai* címen. Ez az első olyan tudományos munka, mely lehetővé teszi, hogy a korszak irodalmi alkotásait dallamukkal együtt vizsgálhassuk és élvezhessük. A kötet szerkesztőjének, Csomasz Tóth Kálmánnak előszava önmagában is megálló tanulmány. Legfontosabb megállapításait mindenképpen ismernie kell az olvasónak, hogy átélhesse a hazai későreneszansz legbensőbb, rejtett világát.

A XVI. század verses irodalma énekköltés. Pusztán olvasásra vagy felmondásra szánt verset alig találunk benne. Ebben a korban a költeményeket énekben mondták el, ez különben megfelelt az ősi magyar hagyománynak. Az írásban fennmaradt versek szövege fölött túlnyomórészt egy, sőt több nótajelzés található, ez utóbbi esetben egy olyan másik szövegre történik utalás, amit az olvasó vagy a jelenlévő közönség ismert. Ahol ilyet nem találunk, többnyire az illető szöveghez tartozó saját dallamról van szó; azért nem jelezték ilyen esetben külön, mert ismert volt.

Tehát egy olyan korban vagyunk, amikor a verseket még énekelték. Ez pedig azt jelenti, hogy a költői szöveg csak a dallamban testet öltő formaeszmény inspirációja által jöhetett létre. *A versbe foglalt gondolat bölcsőjénél már jelen volt a melódia!* Tehát a költői szó szükségszerűen konkrét dallamban vagy legalábbis dallam-vers formában kellett, hogy testet öltjön, ha nem akart pusztába kiáltó szó maradni.

Az óriási anyag többségében – mint láttuk – teológiai. Ezért külön foglalkoztunk is vele. De a vallásos tartalmúakon kívül sok a moralizáló, mitológiai, történeti, kalandos, allegorikus, szerelmi vagy mesei. Mindegyikben a magyar XVI. század szólal meg, abban a formában, olyan köntösben és azokban a kategóriákban, melyek ennek a századnak magyarságát érdekelték és lázban tartották.

Az énekelt irodalmon belül külön is ki kell emelnünk két kategóriát, mert valóban kiemelkedő alkotásokkal ajándékozta meg mindegyikük a hazai költészetet. Az egyik a szerelmi líra, a másik a históriás ének. A *szerelmi költészetre* is ugyanazok a megállapítások érvényesek, mint a korszak többi versére: énekelték, sőt hangszerrel kísérték. Hosszú múltra visszatekintő, népi gyökerekből táplálkozó, csodálatosan szép művészetről kell beszélnünk, mely eleinte névtelenül, majd egyre több, név szerint is ismert szerzőtől származik. Nem véletlen, hogy Klaniczay Tibor „a szerelem költőjének” nevezi azt a Balassi Bálintot, aki addig még soha nem tapasztalt magasságokba emelte fel a szerelem hódító, hódoló, kacérkodó, féltékenykedő, szenvelgő, boldogító, felszabadító, máskor meg gúzsbakötő szépségét és gazdagságát.

Balassi nevéhez fűződik az a cezúra, mely lényegében kettéválasztja a „rég” és a „modern” magyar költészetet. Ha ugyanis megfigyeljük alkotóművészetének utolsó szakaszát, feltűnő, hogyan ritkulnak a nótajelzések, sőt végül teljesen eltűnnek. Miért? Mert zsenijének már nincs szüksége a dallamban testet öltő formaeszmény inspirációjára. Nem figyel ő most már semmi másra, csak a fantáziájában, érzés- és gondolatvilágában forrásként feltörő képek és színek szemképráztató élményére, külön dallam helyett maguk a verssorok nyújtják a melódia zeneiségét. Így születik meg a XVI. század utolsó éveiben a dallam nélkül is művészetet képviselő önálló magyar líra. Közép-Európa és Itália dallamai csengtek kezdetben a lelkében, ahogy nótajelzései erről tanúskodnak, német, olasz, lengyel, oláh, török „nóták” inspirálták magyar verseit. Az utolsó évek alkotásainál szembetűnő változás érezhető: a versek letisztult szerkezete, a már-már öncélúvá vált artisztikum talán feleslegessé is tette a dallamokra való figyelést? Szavak, jelzők zuhataga elsodort minden, addig nélkülözhetetlennek hitt eszközt. „A szemnek és nem a fülnek szóló szöveg diadalát jelzi a

versforma és a költői terminológia tökéletesedése is...” (Klanciczay Tibor). Ekkor válik egyeduralmukodóvá verseiben a róla elnevezett versszak típus. 1588-ban jelenik meg először költészetében a 19-es sorokat három kisebb sorra (6+6+7) osztó szerkesztés, amit a szonett magyar megfelelőjének érezhetett.

Erre a csúcra csak úgy tudott feljutni, hogy előbb kikísérletezte a dallammal együtt született költészet formáit.

A *históriás éneklés* sem ennek a kornak szülötte, de ekkor tölti be legtökéletesebben funkcióját: lelkesít, emléket állít, heroizál, elúzi a kétségbeesést és utat mutat a jövő kibontakozása felé. Soha nem volt nagyobb szükség rá, mint a darabokra szakadt ország akkori életében.

„...sokat fáradtam, futostam, tudakoztam, sokat es költöttem. Igazmondó jámbor vitézektül, kik ez dolgokban jelön voltak, értéköztem... Míg az Úr Isten éltet ez világba, az jövendő... hadakat, vitézségöket jóakarattal, gondviseléssel, igazán jámborul öszveszednöm, írnom és kiadnom igyeközöm; *kiből az vitézők minden igyökbe körösztýén módra tudjanak üdvösségökre bölcsen jární, hadakozni*”, írja Tinódi Sebestyén hangjegyekkel ellátott Krónikájának előszavában „Erdélben, Kolosvárból, Böjtmás hónap 14. napján, Christus születése után 1554. esztendőben”.

Ha elhagynánk véget nem érő, sok száz strófából álló versei mellől az éneket, előadó művészetét, átélését, lantjának kíséretét, egyszerűen tönkretennénk magát a művet: Pedig mind a mai napig így adják ki és így is tanítják iskoláinkban, de még az egyetemeken is. Csakhogy ezek egyike sem élvezhető ének nélkül és koboz- vagy lantkíséret nélkül, mert egyik sem szövegvers! Az a társadalom, illetve közönség, melynek számára ezek a *históriás* énekek készültek, felbonthatatlan egységben élt érzésben és gondolatban a szerzővel és az előadóval, aki legtöbbször ugyanaz a személy volt. Az előadó és a hallgatóság egyaránt közel vannak ahhoz a népi műveltséghez, mely még nem ismer olvasott, csak *énekel* verset.

Vannak ugyan szép számmal nyomtatott széphistóriák, azokat a nép mégis énekes formában szereti hallgatni. Ez a mély, félig még népi közösség magyarázza, hogy a magyarság évtizedeken keresztül a templomi élmények mellett ezektől a lantosoktól kapott erőt az élet rettenetes szenvedéseinek elviseléséhez. Pontosan ezt fogalmazta meg e lantosok legkiválóbbja, az *ars canendi*, az énekművészete alapján nemessé avatott Tinódi Sebestyén: azért szerezte énekeit, hogy „az vitézők minden igyökbe [ügyükben] körösztýén módra tudjanak üdvösségökre *bölcsen jární* [élni], hadakozni”.

Az énekelte irodalmon belül ezt a költészetet legjobb lenne *énekelte történelemnek* nevezni. Hiszen a nyugalmatól, iskolájától megfosztott nép valóban a végvárak falai között, sokszor ágyúk bömbölése közben hallotta őseinek hőstetteit vagy saját kortársainak vitézségét; máskor meg a nemzeti átkot ostromozták előtte, a széthúzást vagy az ellenséghez közelítő megalkuvást. A dunántúliak ezekből a *históriákból* értesültek az egek halált megvető bátorságáról, egyik vár erősítette lélekben a másikat. Ezek a lantosok voltak a hírvivők, hiszen semmilyen modern kommunikációs eszközzel nem rendelkezett a lakosság. Ők voltak a bevált harcmodor titkos futárpostásai. Ezért járták keresztül-kasul az országot.

Mindezek után jogos a kérdés: van-e az eddig felsorolt, két kategóriába osztott és szervesen a zenéhez kapcsolódó anyagban olyan kutatásunk vagy részleteredményünk, mely közelebb hozza az olvasóhoz a magyar történelemnek és ennek keretén belül a magyar művelődésnek ezt a vonzó, tiszta értékekben gazdag és sok szempontból megdöbbentő korszakát?

A kérdést azért vetem fel újból és fokozódó hangsúllyal, mert véleményem szerint minden lehetőség megvan arra, hogy az eddig csak szöveg-versként ismert anyagot az eredeti formájában is megismerhessük. Ha az előbbi két kategória anyagára vonatkozóan mást nem tettünk is, a Hungaroton segítségével van miről számot adnunk. Tulajdonképpen ezzel kellett

volna kezdenem, hiszen mindazt, amit eddig summázva összefoglaltam, keresztmetszetben az olvasó asztalára is tehetem, mégpedig az SLPX 12047 jelzéssel ellátott, *Zene a reneszánszkori Erdélyben* címmel forgalomba hozott hanglemezőnk útján.

Nem ok nélkül hívom fel a figyelmet erre a lemezre. Nem kétséges ugyan, hogy ezt megelőzően is történt kísérlet a XVI. század énekelt költészetének megszólaltatására. A probléma mindig a korhű rekonstruálással van kapcsolatban. Talán nem tévedek, ha lemezünknek épp ezt a korhűségekre való törekvését jelölöm meg a legfontosabb célnak és eredménynek.

Ha tehát valamilyen halvány képet akar valaki alkotni önmagának e korszak zenei világáról, Tinódi kobozzal kísért ének-praxisáról, a históriás énekek nem olvasott, hanem előadott és drámai feszültséget felidéző üzenetéről, az énekelt történelemtől, a névtelen szerzők felejthetetlen, üde szerelmi, házassító népköltészetéről, Balassi Bálint olasz, oláh, magyar nótajelzéssel ellátott, zenével kísért énekeiről, a korabeli táncok ritmusáról, sőt a fejezet elején érintett iskolai énektanításról, akkor e hanglemez segítségével némi eligazítást nyerhet. A lemezhez csatolt magyarázat, valamint az énekek szövege még jobban rávilágít arra az egységre, mely a dal, a szöveg és az előadó között akkor létezett és most is megvan. A „most” a felvételre utal, ti. ez olyan spontán művészet, mely állandóan alakul, formálódik a közönség és az előadó között szüntelen változó viszony következtében!

Külön érdemes egy pillantást vetni a lemez A oldalán található 2a-b-c anyag dallamára és szövegére, mert ennek segítségével beléphetünk Honterus mester iskolájának énekórájára, ahol – mint láttuk a Szalkai-kódexről szóló fejtegetéseknél – az általános műveltség megszerzésén volt a hangsúly. Ezt a brassói Honter János kiegészítette az új tanok, a keresztény hitelvek memorizálásával. A tanulók ugyanarra a dallamra énekelték a klasszikus auktorok ódáit, epigrammáit mint a hittant. Sőt az antik versmértékben lüktető mozgásimpulzus táncmozdulatokra is készítette diákjait. A század utolsó évtizedéig ez így volt szokásban. A lutheránus iskolákban nem is történt változás, a jezsuitáknál sem, de a reformátusok puritán mozgalma a XVII. század folyamán ezt a gyakorlatot megszüntette.

Ami az előadói gyakorlatot illeti, úgy gondoljuk, hogy Kiss Tamásnak sikerült eddig a legjobban megközelítenie azt az énekstílust, amit a korabeli előadók lanttal, kobozzal a kezükben saját hangjukat kísérve gyakoroltak. Szerintünk téves minden olyan stílus alkalmazása, mely inkább az európai műdalok, opera- és más énekszámok művészetével akarná előadni ezeket a rögtönzött akkordokkal kísért és a közönséget is együttes éneklésre invitáló históriás énekeket.

A lemezen található azonban olyan utalás is, mely többszólamú ének- és zeneszámokra vonatkozik. Ez már átvezet minket abba a harmadik kategóriába sorolt és külön elemzést érdemlő zenei anyagba, mely a hazai zenetörténet európai kapcsolatainak egy külön fejezetét alkotja.

A többszólamú zeneművészet Magyarországon

Klanciczay Tibor *A magyar reneszánszkutatás másfél évtizede* című tanulmányában (1963) felhívta a figyelmet arra, hogy bizonyos területek kutatása igen elmaradott vagy pedig szinte hiányzik. Az irodalomtörténeti és művészettörténeti kutatások örvendetes eredményei nem kárpótolnak például a zenetörténeti vizsgálatok elégtelenségéért – állapítja meg.

Az elmúlt tíz év alatt némi előrehaladást tettünk a hazai zenetörténeti kutatások terén, különösen olyan dokumentumok megkeresésében, elemzésében, megszólaltatásában és kritikai kiadások előkészítésében, sőt közreadásában, melyekkel eddig behatóan a magyarországi zenetörténeti szaktudomány nem foglalkozott.

Már itt szükségesnek vélem hangsúlyozni, hogy alapvetően módosítanunk kell azt az elnagyolt ítéletet, mely minőségben és mennyiségben jelentéktelennek, hatástalannak

minősítette és egy egész szűk körre korlátozta a polifon művészet hazai recepcióját. Ehelyett – mint ez az alábbiakból majd kiderül –, olyan tudatos zeneesztétikai törekvést figyelhetünk meg, mely a kultúra többi megnyilvánulásához hasonlóan a művészi zenében is komoly felzárkózást eredményezett az európai reneszánszhoz. A meglepő az, hogy ez nemcsak a fejedelmi udvarra vagy a főúri rezidenciákra vonatkozik, hanem a városokra is, sőt hatásában lemérhető a következő században Kájoni székelyföldi zenekultúrájában is. Mindez azért elgondolkodtató, mert közismert, hogy népünk ősi hagyománya az egyszólamú zenélést, nem pedig a polifon muzsikálást kedvelte meg. Sokáig a középkor zenetörténései is meg voltak győződve, hogy ezzel magyarázható a többszólamúságra utaló dokumentumok hiánya. Az utolsó évtizedekben azonban olyan többszólamú hangjegyes emlékekre bukkantak, hogy a zenetudósok revidálták addigi nézeteiket. *Többszólamúság a középkori Magyarországon* című tanulmányában Rajeczky rámutat arra, hogy az a vokális polifónia, melyet énekeseink műveltek, széles skálájú és tekintélyes múlttal dicsekvő zenei gyakorlatnak bizonyul. Az egri Ordinarius már négy-öt szólamú éneket említ, ami nyilván németalföldi zenére utal.

A polifon zenéről úgy nyilatkoznak a kortársak, mint a mennyország muzsikájáról: „...de immár vedd azt eszödben, minémü énököt mondanak az szentök mennyországában. Ezt mondják az szent doktorok: hogy az szentöknek énekmondások imez hárommal leszön: tenorral, diskanttal, kontratenorral” – olvashatjuk a Sándor-kódex lapjain. És hogy nemcsak a városi iskolákban tanították a külföldről hazaérkező magisterek és borostyánosok a többszólamúságot, hanem ez a kolostorokban is ismert volt, arra Mezey László hívta fel a figyelmet. A pálos szerzetesek ugyanis szembefordultak a polifon praxissal és olyan kifejezést használnak, mely magyarázatul szolgálhat ellenvetésükre. *Directorium Officialium*uk tilalma így szól: „discantum vero vel *in burdone* cantare in nostro Ordine omnino prohibemus”, vagyis összegezve magyarul: szigorúan megtiltjuk a többszólamú éneklést! A díszkanton kívül „*in burdone*” is olvasható, ami öszvért jelent: az öszvér ordításakor egyszerre egy magas és egy mély hang hallatszik. Így lehetséges, hogy az eredeti, egyszólamú gregorián mellett érvelő szerzetes a többszólamú hangzatokat ilyen öszvérordításnak minősítette. A szöveg bizonyíték arra, hogy másutt, más kolostorokba már bevonult a polifónia.

A többszólamúságot dicsőítő vagy azt elítélő hazai megnyilatkozások eleve sejtetni engedték, hogy a további nyomozás még sok meglepetésben részesíti a szaktudósokat. Az újabb eredményeket Rajeczky Benjámintól 1972-es tanulmánya foglalja össze az ún. Bártfai-kézirat megtalálásával kapcsolatban.

A XVI. században újabb impulzusokat kapott a hazai többszólamú zenekultúra. Különösen Krakkó és Itália felől érkeznek erős és dokumentumokkal igazolható hatások. Tudjuk, hogy Szalkai tanára Krakkóban tanult azokban az években, amikor a magyar Lázy János előadásokat tartott: „*arithmetica cum musica*” címen. Ezt az egyetemet sok magyar látogatta a későbbi évtizedek folyamán is. A polifon zene iránti érdeklődés nyomon követhető azoknál az egykori krakkói diákoknál, akik itthon fontos állásokat töltöttek be és az oktatásban a reformáció terjesztésében tűntek ki. Skaricza Máté visszaemlékezéséből tudjuk, hogy szeretett mestere, Szegedi Kis István, az egykori krakkói egyetemista nagyon kedvelte a többszólamú éneklést és lakásában barátaival többször rendeztek rögtönzött polifon muzsikálást.

Murányi Róbert kutatásai azt bizonyítják, hogy a század folyamán a többszólamú éneklésnek a városi énekkarok voltak az élesztői. Az ekkori levéltári adatok olyan könyvjegyzékekről adnak számot, melyekben nagy európai kortárs zeneszerzők többszólamú műveit is megtaláljuk. Mindez arra utal, hogy ezek néhány évtizeden belül vagy kézírás, vagy nyomtatás útján itthon is ismertté váltak, sőt énekeltek is őket.

Mindezt szükségesnek ítéltem összefoglalni, hogy az alább ismertetett adatok jelentőségét és összefüggéseit kellőképpen megítélhessük. A hangsúly ezentúl az itáliai polifon muzsika hatásának dokumentálásán lesz.

A Szapolyaiak és a polifon muzsika

A többszólamú zeneművészet egyik európai mestere, a lantvirtuóz Bakfark Bálint Szapolyai János udvarából indult el. A brassói születésű szász lantosra még vajda korában figyelt fel és feltűnő tehetsége miatt magával vitte Budára királlyá koronázása után. Még felderítetlen, hogy ki volt az a neves zenész, aki a budai udvarban tovább csiszolta művészetét. Élete végéig hálásan gondolt királyi mecénására, akinek nemesi rangját is köszönhette. Szapolyai János királytól kapott címerét ország-világ előtt ismertté akarta tenni, ezért mind kiállításában, mind tartalmában legigényesebb kiadványának, a *Krakkói Lantkönyv*nek elején feltűnő helyen, nagy méretben, díszes kiállításban kinyomtatta és Andrzej Trzycieski lengyel költővel verses magyarázatot is fűzött hozzá; magyarságát, pontosabban fogalmazva erdélyi származását minden alkalommal hangsúlyozta. Ennek tudható be, hogy hazájától távol, még az idegen udvari jegyző is „kis magyarnak” írta a számadáskönyv lapjaira.

Amióta kezünkben tarthatjuk Bakfark lantműveinek kritikai összkiadását, sőt gitár-átíratban is tanulmányozhatjuk azokat a *Musica per chitarra* sorozatban, még érthetőbb és jogosabb a mindedig még fel sem vetett kérdés: vajon milyen mértékben volt ismert a brassói Bakfark Bálint polifon művészete itthon, Magyarországon vagy legalább szűkebb hazájában, Erdélyben?

A kiváló Bakfark-monográfia írója, Homolya István a közelmúltban megjelent művében ugyan céloz erre, de minden előzetes oknyomozás nélkül csak a végkövetkeztetést fogalmazza meg, még hozzá kategorikusan. Szerinte Bakfark eredeti publikációit, kompozícióit sorra átvették a francia, németalföldi, német-porosz muzsikusok és kiadók, de nálunk nem akadt folytatója. Magyarázatul az ország megszállását és kultúrájának fokozatos elszigetelődését említi. A kiváló muzikológus ezzel az ítéletével lényegében ugyanazt mondja, amit negyven évvel ezelőtt Bartha Dénes zenetörténész az egész erdélyi polifon muzsikáról mondott: gyökértelen, külföldről importált és az italomániás XVI. századi erdélyi fejedelmek tiszavirágéletű kedvtelésének kell tekintenünk mindazt a többszólamú muzsikát, melyet három évtized alatt hiába is igyekeztek meghonosítani. Vagyis Bartha szerint a magyarországi zenetörténetre semmilyen hatást nem gyakoroltak az itt megfordult neves zenészek, zeneszerzők, karmesterek, orgonisták, énekesek, lantművészek. Amilyen váratlan volt megjelenésük az országban, épp olyan nyomtalanul távoztak innen.

Korabeli lantos. Lengyel metszet

Homolya István Bakfark-monográfiája az utóbbi idők egyik legalaposabb tudományos szakkönyve. A teljes életmű ismeretében és a hazai, külföldi kutatások eredményeinek figyelembevételével pontosan kijelöli Bakfark helyét az európai műzene történetében. Mindössze azt kérhetnénk tőle számon, hogy a komplex kutatási módszer alkalmazásával miért nem fordít figyelmet a brassói lantvirtuóz tevékenységét megelőző és a halálát követő három évtized itthoni zenevilágának alakulására. Nevezetesen a hangszeres többszólamúság kibontakozására, annak feltételeire, valamint a polifon énekkultúra vitathatatlan fellendülésének dokumentumaira. Ezek figyelembevétele nélkül valóban helytálló lenne az a negatív ítélet, melyet XVI. századi hazai kultúránk „fokozatos elszigetelődéséről” állapított meg.

Most nemcsak azokat az adatokat kell hangsúlyoznom, melyek amúgy is közismertek és bizonyítják, hogy Bakfark legalább két évig ünnepelt udvari zenészként élt egykori mecénása, János király utódjának, János Zsigmondnak gyulafehérvári központjában. A teljes művészi kiforrottság, a számtalan megkomponált és közreadott zenei alkotás birtokában olyan termékenynek kell ezt az 1569–1571 között itthon töltött két esztendőt neveznünk, hogy még akkor is számba kellene vennünk, ha nem volna más adatunk, mely épp ezekben az időkben bekövetkezett fordulatra hívja fel a kutatók figyelmét. Ha ugyanis számbavesszük a fejedelmi udvarban működő zenészek és énekesek együttesét, a Báthory-korszakban nagy gonddal felállított, sőt neves karmesterrel irányított ének- és zenekari műsorait, Báthory Zsigmond koncertjeit és az alább sorra kerülő itáliai kiadványokat, akkor eleve kétségesnek tűnhet Bakfark közvetett hatásának tagadása. Véleményünk szerint nem az szorul

bizonyításra, hogy a hazájába visszatérő zenevirtuóz volt-e hatással a korabeli magyarországi udvari muzsikára, annak színvonalára, hanem az, hogyha nem gyakorolt volna hatást.

A művelődés kérdéseivel foglalkozó kutatóknak egyik legnehezebb feladata az ún. hatástörténet keretei közé tartozik. Azt kell feltárni, hogy egy-egy nagy művész, alkotó, gondolkodó jelenléte bizonyítható-e, műveivel megismerkedtek-e, tevékenységének mik voltak a határai térben és időben, voltak-e környezetében olyan személyek, akik megértették, követték, utánozni akarták, kongeniálisok voltak-e? Ezek a kérdések még akkor is lényegesek és válasza érdekesek, ha az illetőnek, jelen esetben Bakfark Bálintnak csupán a tárgyaló művelődési folyamatban betöltött szerepét, helyét sikerül kijelölni és tisztázni.

A magyarországi többszólamú zeneművészet fejlődéstörténetével még adósok a zenetörténészek. Abba a felfelé ívelő vonulatba kell Bakfarkot elhelyeznünk, melynek nyomairól, kezdetéről a középkori adatok alapján már volt szó, és amely a XVI. század második felében országshozta, de különösen Erdélyben, a fejedelmi udvarban bontakozott ki imponáló méretekben.

Mikor érkezett Bakfark Erdélybe? Mit talált Magyarországon, ha mint világot járó zeneművész nézett körül hazájában? A lengyel király udvarából Dudith András közvetítésével Miksa császárhoz került Bécsbe. Megismerkedett a világgal, melyben főuraink, köztük Balassi Bálint szülei éltek Pozsonyban. 1569. október 12-én a hírhedt „összeesküvés per” kapcsán erdélyi származása és lengyel-olasz kapcsolatai miatt Bakfark is gyanússá vált. Előbb egyik tanítványát (!) tartóztatták le – Zsámboky János naplója lengyel borbélynak mondja az illetőt –, majd október 18-án magát Bakfarkot is. A jelekből arra lehet következtetnünk, hogy a Krakkóba és Itáliába utazgató tanítvány miatt lett kegyvesztett. Pozsonyi, bécsi kapcsolatai, a Dobó-Balassi csoporthoz sorolása arra mutatnak, hogy ismerte a legfelsőbb körök életét, beleértve a zenéről vallott felfogásukat is. Rövid fogságából kiszabadulva Erdélybe utazott, ahol János Zsigmond ujjongva fogadta.

A fejedelmi udvar zenei arculata kettős. Maga az uralkodó kiváló muzsikos, méghozzá művészi fokon játszik lanton. Ez már önmagában is elegendő annak feltételezéséhez, hogy Bakfark elmélyítette a fejedelem tudását és bevezette abba a polifon világba, melynek egyik legnagyobb ismerője és lanton való megszólaltatója éppen ő.

Az olasz testőrkapitánytól, G. A. Gromótól tudjuk, hogy a fejedelem udvari zenészei a Bakfark hazaérkezése előtti években nem voltak nagyon képzettek. Az angol király egykori testőre, a legfelsőbb körökben forgolódó velencei kapitány mindenképp helyesen mérte fel a helyzetet, a gyulafehérvári muzsikosok zeneelméleti képzettségét, mert a fejedelem később valóban nagy gondot fordított e hiányosság kiküszöbölésére. Bécsben tartózkodó követének, a császárral folytatott tárgyalások vezetőjének, Báthory Istvánnak utasítást ad, hogy jó fizetés fejében szerződtesse képzett muzsikusokat, lehetőleg olyanokat, akik hangszerek készítéséhez is értenek.

Az Erdélybe küldött olasz verses antológia dedikációjában Atanagi igen fontos és pontos beszámolót nyújt a fejedelem műveltségéről: igazi nyelvtelenség, a humaniorák minden ágában kiváló a képzettsége, de különösen kitűnik a zenében, annak mindkét nemében: mind a hangszeres zenében mind az énekművészetben. Sőt mindkettőnek mestere. Nincs okunk kételkedni Atanagi szavaiban, mert egyrészt Paolo Giovio tanítványaként szemtanúktól szerezte értesüléseit (jelen esetben bizonyára Gromo kapitánytól), másrészt ugyanígy nyilatkoznak róla a hazai krónikások is. A fejedelmi udvar jól értesült későbbi historikusa, Szamosközy István meg arról is értesít, hogy orgonán szintén gyönyörűen játszott. Ez azért is hihető, mert a nagyszabású szászoktól már gyermekkorában virginált kapott, és így a billentyűs hangszereken is megtanult játszani.

A muzsika iránt fogékony fejedelem körül azonban 1563 óta egy hangszerellenes irányzat kapott lábra, mely elsősorban a templomokból száműzte a hangszeres zenét és a hangszerek királyát, az orgonát (a kifejezés G. Dirutától származik). A Mediciek udvarába küldött

Compendióban az olasz testőrkapitány megdöbbenve írja le a gyulafehérvári székesegyház nagy orgonájának megsemmisítését, melyet a fejedelem távollétében Blandrata doktor fanatikus követői hajtottak végre. Az orgonával szemben táplált ellenszenv, gyűlölet a későbbi évtizedekben hivatalos jóváhagyást is kapott a puritán mozgalom vezetőitől.

Amikor Bakfark Bálint megérkezett az erdélyi udvarba, olyan zenével találkozott, mely stílusában, művészi célkitűzésében erősen különbözött az övétől. Hogy jelenléte mit váltott ki, arra vonatkozóan elég utalnunk testvérének, az ugyancsak lantos Bakfark Mihálynak magatartására, aki épp ekkor hagyta el önkényesen a fejedelmi udvart és visszalépett János Zsigmond szolgálatából. Valószínű, hogy a két testvér között kirobbant vita háttérben az a homlokegyenest különböző művészeti program húzódott meg, ami képzettségüknek is fokmérője. A jelekből nyilvánvaló, hogy Mihály képességei elmaradtak a Bálintéi mögött.

Homolya István bizonyára azért nem látta célszerűnek Bakfark Bálint erdélyi tartózkodásának további elemzését, mert – mint írja – „arra nincsen adatunk, hogy hivatalos kinevezést kapott és szolgálatba lépett volna” (47. l.). Ez így van, de aligha képzelhető el, hogy új pártfogója előtt ne játszotta volna el azokat a műveit, melyek egész Európában híressé tették az Erdélyből világkörútra induló és most oda visszatérő nagy művészt. Az 1570. július 31-éről származó fejedelmi ajánlólevél is ellene mond ennek, hiszen ebben épp azt domborítja ki János Zsigmond, hogy a Szapolyai ház egykori neveltje most végre hazatért és művészetével újra hazáját akarja szolgálni. Egy udvari zenész szolgálatának lényege nem lehet más, mint saját művészetének átadása, az udvar életének, művészi hírnevének emelése.

Ezt Bakfark Bálint azért is megtehetette, mert saját maga is meg volt győződve, hogy feljutott a lantművészet legmagasabb fokára. Ezt 1565-ben megjelent *Krakkói Lantkönyvében*, a *Zenei harmóniák* című kötetének dedikációjában minden kertelés nélkül le is írja. A zenetörténészek ma is ezt vallják. Csak kiváló tehetséggel megáldott lantosok vállalkoztak arra, hogy hangszerükön a többszólamú vokális muzsikát szólaltassák meg. Ezek között találjuk az élvonalban Bakfarkot. Testvére és a már említett historikus énekesünk, Tinódi Sebestyén arra használták lantjukat, amire a legalkalmasabb: akkordikus, homofon muzsikára, énekük kíséretére. A lant – írja tömören Homolya – „természeténél fogva alkalmatlan a többszólamú játékra”. A zeneszerzők arra törekcszenek, hogy úgy és olyat komponáljanak, ahogy az a hangszernek megfelelő. Bakfark és néhány zseniális lantvirtuóz szembeszállt a hangszerűség szabályaival, és polifon szólamok művészi kompozícióit csalta elő lantjának húrjaiból. Egy négyszólamú kórusművet még zongorán is milyen nehéz lehet lejátszani. Bakfark erre vállalkozott lantjával. Ha fantáziáit négyszólamú vegyeskarral adjuk elő, azok gyönyörűen hangzanak. Népszerű egyházi vagy világi szöveget is írhatunk alájok, énekelhetjük is őket, és azok mit sem veszítenek zenei hatásukból, írta Pernye András.

Mit teszünk ebben az esetben? Nem mást, minthogy visszaállítjuk azt a kórushangzást, melynek alapján Bakfark fantáziái keletkeztek. Lényegét tekintve itt van az a metszőpont, melynél találkozik az előbbi évszázadban már fejlődésnek indult hazai polifon muzsika patakja Bakfark európai többszólamú művészetének hatalmas folyamával. Ő ugyanis azoknak a szerzőknek kórusműveit, polifon alkotásait írta át lantmuzsikára, akiknek nevét nagyobb városainkban ismerték, énekkaraink számára műveiket meghozatták. Jannequin, Arcadelt, Verdelot, Clemens non Papa, Orlando di Lasso nevével már ezekben az évtizedekben megismertek a hazai polifon muzsika kedvelői. Ha Bakfark semmi mást nem tett volna, mint megismertette volna hallgatóival a polifóniát Pozsonyban, Kolozsvárott, Gyulafehérvárott, Brassóban Josquin des Prez-től Lassusig, akkor is óriási feladatot teljesített volna. Mint láttuk, azzal, hogy elkötelezte magát a komoly, klasszikus polifóniával, a humanista-reneszánsz művészetesztétika által a legmagasabb rendűnek tartott eszmét szolgálta és ismertette meg hallgatóságával. Bakfarknak, a komponistának és virtuóz előadónak tevékenységével még abban az esetben is foglalkoznunk kellett volna, ha nem töltött volna éveket a Szapolyai udvarban.

Nem lehet véletlennek nevezni, hogy udvari szolgálatának első és utolsó állomása Erdély volt. A többszólamú műzene fejlődéstörténetét – véleményünk szerint – Bakfark nélkül hazai viszonylatban megírni nem lehet.

János Zsigmond halálát követően ismét útnak indult. Többé nem kívánt királyoknak, fejedelmeknek szolgálni. Európa egyik legszabadabb államába, Velencébe, a lantművészet nevezetes centrumába, Padovába költözött. Addig és azután is Velence felől érkezett hozzánk tudomány, humanizmus, művészet. Talán ez az első eset, hogy mi ajándékozzuk meg Velencét és nem Velence minket. A brassói Bakfark Bálint felfelé ívelő művészi pályájának ez a legszebb akkordja. Tinódi Sebestyént nem értené meg senki más határainkon túl, Bakfark azonban nemcsak a miénk, hanem egész Európáé.

De a Padovában eltemetett nagyhírű művész mögött nem szabad elfelejtkeznünk arról a Szapolyai János királyról sem, aki észrevette, felemelte és útnak indította Mohács után! Mégis Paolo Gioviónek van igaza: János király nagyságát nem politikájával, hanem műveltségével kell mérni!

„A Báthoryak dicsérete”

A fokozatos elszigetelődés helyett hazánk kulturális élete feltűnő kitárulást és ugyanakkor befogadó készséget mutat. Báthory István fejedelemmé, majd lengyel királlyá választása után – mint erről már beszámoltunk – hírnevünk nőttön-nőtt Nyugaton. Az okokat már ismerjük és átlapozva Reszka apát római naplóját, elkísértük a Vatikánba, a Világ színpadára a fiatal Báthory András herceget. A húszéves korában bíborossá avatott, művelt klerikus természetesen a zeneelméletben is jártas volt. Adataink szerint a jezsuiták római kollégiumában, a Germanicum-Hungaricumban gyakran megfordult és alkalma nyílt megismerkedni az Örök Város legnevesebb zenészeivel: az Aldobrandini bíboros köréhez tartozó Felice Aneriával, az egyházi énekreform egyik szakemberével, a spanyol Tomas Luis de Vittoriával, aki maga is a kollégium növendéke volt, majd karnagya.

A Princeps Musicae-nak, a Zene Fejedelmének nevezett Giovanni Pierluigi da Palestrinával szintén többször találkozott 1584 tavaszán, amint erről a vox humana legnagyobb ismerője és művésze, az akkor hatvanadik éve felé közeledő mester maga tanúskodik. Felfigyelt András herceg műveltségére, a kórusművek iránt tanúsított érdeklődésére, a muzsika világában való jártasságára. „Műveltségednek mily nagy fénye ragyogott rám – írja Palestrina – és nagy szerencsének tartom, hogy éppen arra az időre esik római tartózkodásod, amikor én újabb zeneművemét szándékozom kiadni...”

Amikor Botero azt állította, hogy András herceggel a Báthoryak a Világ színpadára lépnek, nemcsak hasonlata volt találó, hanem az igazat mondta. A Vatikán újból szellemi és politikai centrummá vált – és Botero hasonlatát tovább vite –, a Teatro del mondo. rendezői tudatában is voltak ennek. Alig volt az életnek olyan területe, melynek ne lett volna Rómában kiképzett szakembere. A Septem artes liberalest itt zsenik képviselték, a muzsikát is: Palestrina.

A Világ színpadának metaforája a kortársaktól származik, de tudni kell, hogy ennek a színpadnak világhírű orkesztere is volt, melyet ekkor Palestrina vezetett. Házas ember lévén nem nyerhette el a Capella Sistina karnagyi állását, pedig ez volt élete leghőbb vágya. Ennél azonban nagyobb győzelmet aratott: ő mentette meg a római egyház számára a klasszikus polifóniát.

Palestrina: Báthoryak dicsérete. Partitúra

Amikor ugyanis a tridenti zsinat szándékának megfelelően arról kellett döntenie a liturgikus bizottságnak, hogy száműzzenek-e minden többszólamú alkotást a templomokból, akkor előbb a bíborosok meghallgatták Palestrina néhány miséjét, kórusművét és mérlegelték, hogy művészete megfelel-e a zsinati normáknak: a dallam nem teszi-e érthetlenné a liturgia szövegét, zenéje öncélú-e vagy alkalmas az istentisztelet szolgálatára – megfelel-e a templom méltóságának? A bíborosi bizottság minden szempontból alkalmasnak ítélte Palestrina művészetét, nem tiltotta ki az ő stílusában komponált műveket, sőt őt bízta meg, hogy a gregoriánnal, az egyház hivatalos énekével kapcsolatban tervezett reform élére álljon. A pápai énekkar hivatalos zeneszerzőjévé nevezték ki.

Mindez András herceg római útja előtt zajlott le. Tudásának, tekintélyének és hírnevének csúcán találkozhatott tehát vele a fiatal Báthory. Ezek ismeretében még nagyobb jelentőséget kell tulajdonítanunk annak, hogy XIII. Gergely szándékának megfelelően a Zene Fejedelme két részből álló motettát szerzett a Báthoryak dicséretére, a *Laetus Hyperboream* kezdetű ötszólamú kórusművet. Bizonyosra vehető, hogy ezt kórusával már a római ünnepek alkalmával – a Vatikánban vagy a jezsuita kollégium bankettjén – előadta. Azt pedig máig bizonyítja Palestrina műveinek összkiadása, hogy ezt a dicséretet az Ötszólamú motettáinak ötödik kötete élére tette. Sőt magát a kötetet Báthory András bíborosnak ajánlotta. Ha csupán a motettás könyveinek dedikációi felett tartunk szemlét, már az is rávilágít, hogy mekkora kitüntetésnek kell venni a pápai udvar eme gesztusát. Ti. az előbbi négy kötetet nem kisebb személyeknek ajánlotta, mint Estei Hyppolit hercegnek, II. Alfonz spanyol királynak, Vilmos mantuai fejedelemnek, XIII. Gergely pápának. Nem kétséges, hogy ez a gesztus elsősorban királyi nagybátyjának szól: „Légy meggyőződve arról, hogy a

földkerekség bármelyik részén leszel is, én a dicső Báthory nemzetségnek olyan odaadó tisztelője leszek, hogy mindig zengeni fogom mind a Te, mind a háborúban és békében dicsőséges nagybátyádnak, Báthory István királynak érdemeit...”

Az első rész nagyívű, himnikus dallammal indul, mely a 14.-ik ütemnél zárul.

Felfokozottan mozgalmas zenei anyagban jelenik meg a Báthory név. A tétel tartalmi, zenei csúcspontja a nagynevű család erényét hangsúlyozó szövegrésznél van. Ezek az ütemek megközelítik a kiváló egyházi művek formai és tartalmi tökéletességét.

A második rész lassabb mozgású, lírai szakasszal indul, mely a lengyel haza, „Polonia felix” dicsérete, mert íme két hőst is adott a világnak: a verhetetlen királyt és a bíborral jutalmazott Andrást. Az egyházas jellegű hangvétel után következik az. ünnepélyes befejezés, a tenor I. hosszan tartott, magas tonikai orgonapontja köré kibontakozó terecfekvésű akkorddal.

A *Laetus Hyperboream* szerkezetében, hangvételében egyaránt olyan, mint Palestrina egyházi alkotásai. Különösen a himnikus jellegű offertóriumokkal rokon, eltérést a végig sűrű, zsúfolt polifon szerkesztésében vehetünk észre: 129 üteméből csak egy helyütt szól egy szólam, két szólamot nem találunk, három szólamú üteme 14 van. Az a néhány akkordikus homofon folt, amit a műben találunk, a szöveg legfontosabb részeinek érthetőségét akarja biztosítani.

Ha felelevenítjük mindazt, amit András herceg római küldetésével kapcsolatban könyvünk korábbi fejezetében tárgyaltunk, ha meggondoljuk, hogy Báthory István király számára a bíborosi kinevezés erőltetése András részére csupán eszköz volt a végső cél, a török kiűzése érdekében, akkor tudjuk megfelelően értékelni Palestrina gesztusát. A nyugati hatalmaknak megnyerésére, egy törökellenes liga létrehozására előbb Báthorynak biztosítania kellett saját dinasztíája tekintélyének elismertetését. Amit XIII. Gergely és a jezsuita rend tett politikai síkon, azt a művészet területén Palestrina tette. A *Báthoryak dicsérete* lényegét tekintve a nagy király koncepciójának zenei megfogalmazása, a Báthory-nemzetség hírnevének ötszólamú komponálása, a Teatro del mondo orchesterének hódolata Erdély fejedelme, Lengyelország királya és a Vatikán új bíborosa, András herceg előtt.

E politikai háttértől eltekintve nézhetjük Palestrina motettáját a muzsika szemszögéből is. A Báthoryaktól kezdve ugyanis még jobban megbecsülték a művészi zenét és a jól képzett zenészeket. Az élen maga István király áll, aki maga is értett a zenéhez. Szabó T. Attila újabb adattal támasztja alá Báthory muzikalitását: somlyói várbeli szobájában virginál, hordozható orgona és kottáskönyv is volt (*Inventarium Arcis Somlyo*). Ennél is fontosabb, hogy családját, unokaöccseit, a korabeli szokásnak megfelelően, igen színvonalas zenei oktatásban részesítette. Mint láttuk, ezt a legnagyobb zenei tekintély, Palestrina is észrevette és nagyra értékelte András herceggel kapcsolatban.

Másik rokonát, András bátyját, ifj. Báthory Istvánt is úgy említik a korabeli feljegyzések, mint nagy zenepártolót. Ezzel kapcsolatban azonban korrigálnom kell azokat a két névvel kapcsolatos, tévesen magyarázott adatközléseket, melyekkel minduntalan találkozunk; legutóbb Benkő András tanulmányában. A félreértésre az ad okot, hogy a korabeli adatokban szereplő „Báthory István olasz zenészeiről” szóló információt a lengyel király udvari zenészeire vonatkoztatják. Az Erdélyben járt külföldi utazóknak is feltűnt a Padovát járt ifj. Báthory nagy műveltsége, reneszánsz udvartartása. A kérdés részletezése helyett elegendő, ha a kortárs Huet Albertre hivatkozom, aki félreérthetetlenül utal az István név elé tett „Herrn” megjelöléssel arra, hogy nem a király olasz zenészeiről van szó: „... beim Tisch musiziert den Herrn Báthory István seine Wälische Musici”. (Az „úr” ugyanis az ifjabb Istvánra és nem a királyra, Báthory Istvánra vonatkozik.)

A *Báthoryak dicsérete* tehát a hazai zeneesztétika története szempontjából valóban azt jelenti, hogy befolyásuk alatt új és igen színvonalas zenei élet bontakozott ki a *musica di suono e di canto*, a hangszeres és az énekkultúra síkján. Zenei ízlésüket Palestrina, Claudio

Merulo, Girolamo Diruta, G. Battista Mosto, Philippo de Monte csiszolták. Az erre vonatkozó adatok összegyűjtése, értékelése olyan távlatokat nyit a hazai reneszánszkutató számára, melyek beható elemzést érdemelnek.

A nyomtatott, kottákban rögzített dokumentumokon kívül számos olyan pár szavas tudósítás is maradt ránk, melyek hitelesítik Palestrina szavait. Az általa nagyrabecsült András bíboros például azzal fejezte be rövid gyulafehérvári tartózkodását, uralmát a fejedelmi trónon, hogy késő éjszakáig játszott virginálján. Tanácsosai így találták azon az éjszakán is, amikor jelentették, hogy Mihály orvul betört román és székely csapataival Erdélybe. Soha nem tudjuk meg, hogy milyen reneszánsz melódia közben érte a hír. Kardot fogott, csatába indult, többé nem tért vissza, menekülés közben egy székely legény ölte meg. A római Teatro del mondo szemképrázta szereposztása után András bíboros ezt a drámát is vállalta.

II Transilvano

Az itt következő beszámoló sokban igazolja a művelődéstörténészre háruló feladat módszerének helyességét. Az árnyaltabb elemzés, a politikai és felekezeti szempontoktól függetlenített oknyomozás megkerüli azt a kutatási gyakorlatot, mely egy uralkodót, fejedelmet kizárólagosan bel- és külpolitikájának eredményei vagy sikertelenségei alapján értékeli. Ennek jogosságához ugyan nem fér kétség, legfeljebb a módszer elégtelenségére kell felhívunk a figyelmet olyankor, amikor a kutatás ellentmondó adatok birtokába jut. Hogy pl. Báthory Zsigmond mibe sodorta Erdélyt, azt Szamosközy Istvántól kezdve korunk történészeinek széles táborá egyöntetűen vallja. Adataikat nélkülözhetetlennek ítéljük a szorosán vett történetírás keretén belül. Ugyanakkor éppen Zsigmond fejedelemtől annyi egyéb hiteles külföldi és hazai dokumentum áll rendelkezésünkre, hogy ezt nem lehet figyelmen kívül hagynia annak, aki tárgyilagos ítéletet akar alkotni egyéniségéről és uralkodásáról, tehát a történelem *egészéről*.

Itt most csupán a zene oldaláról kívánom megközelíteni az ellentmondásokkal teli Báthory-korszak utolsó évtizedének legműveltebb alakját, Zsigmond fejedelmet, István király legfiatalabb unokaöccsének erdélyi udvarát.

Báthory István király és fejedeleme halálával sok minden megváltozott; különösen az a hangulat, mely a jezsuiták vezette katolikus szemlélet minden megnyilvánulását eddig is csak a király tekintélye miatt tűrte. A hamu alatt izzó parázs 1588-ban, tehát Báthory István halála után két évvel magas lángot vetett: az erdélyi rendek csak abban az esetben voltak hajlandók a 18 éves Zsigmondot fejedelemmé választani, illetve elismerni jogát a trónhoz, ha előbb kiutasítja az országból a jezsuitákat. Ezt azért kell itt említenünk, mert ehhez fűződik a feldühödött Zsigmond ellenakciója: olasz zenészek behívása és udvari zenekarának létrehozása, méghozzá úgy, hogy az ehhez szükséges tetemes összeget a rendekkel fizettette meg! Íme egy adat, hogyan válik egy belpolitikai kudarc a művelődés körébe tartozó sikeres vállalkozás elindítójává.

A zenészek verbuválásának időpontja 1589 és 1592 közé esett. Az első dátumot Zsigmond fejedeleme egyik olasz énekesének emlékiratából vesszük. A bresciai Pietro Busto ugyanis *Descrittione della Transilvania* című iratában kifejezetten leszögezi, hogy a fiatal fejedeleme 1589-ben „a jezsuiták helyébe” kiváló zenészek egész csoportját hívta be az országba. Az 1592-es időpontot Szamosközy említi, bár ő általában nem szokott a leírt eseményekhez részletes és pontos dátumot fűzni. Ezzel a zenészüggel kapcsolatban is általánosságok között mozog: „ez idő tájt (vagyis 1592 körül) küldött vala Zsigmond Olaszországban mátkájáért Jósikát, Bodoni Istvánt és *az olaszokat hívatta Itáliából muzikusokat*”.

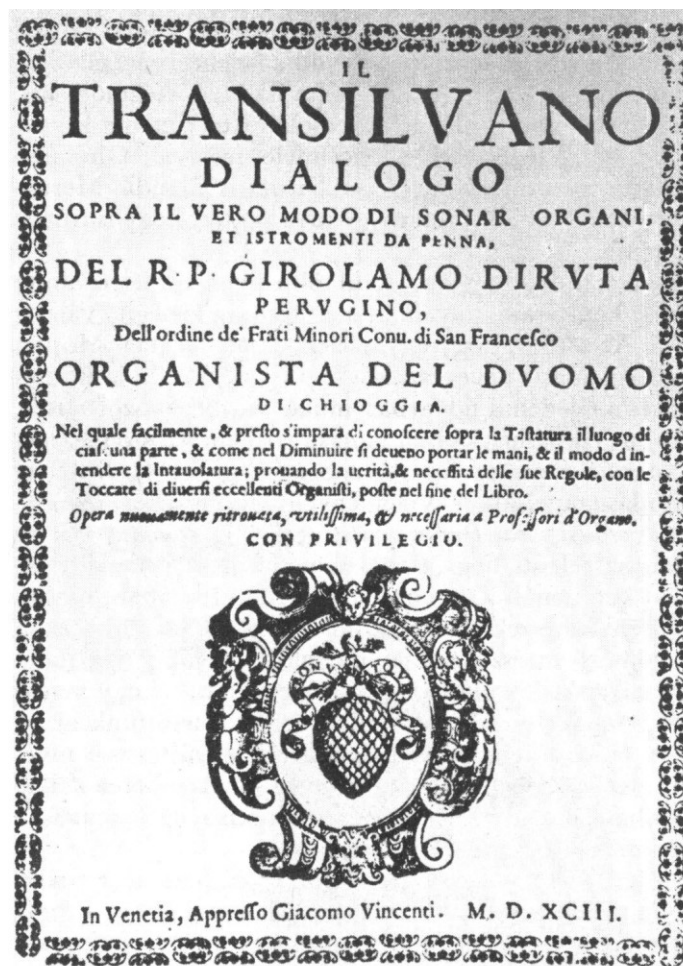
Mosto Sfidi kezdetű madrigáljából

Miközben dúl a jezsuiták körüli harc, és Zsigmond fejedelem követei képzett olasz, német, lengyel zenészeket, énekeseket, színészeket szerződtetnek az erdélyi udvarba, fontos esemény zajlik le Padovában: örségváltásra kerül sor ott is a székesegyház karnagyi stallumában. Nem ritka eset az ilyesféle, és másutt is megeshet. Minket azonban az 1589 tavaszán történt káptalani titkos szavazás közvetlenül érint, mert többévi igen eredményes működés után állás nélkül maradt a fiatal, kitűnően képzett, külföldi tanulmányúton is járt zeneszerző-karnagy, *Giovan Battista Mosto*. A jelek szerint ekkor értesült ő is az erdélyi fejedelem szándékáról, a meghívást elfogadta és családjával együtt útnak indult Erdélybe.

Padova és Gyulafehérvár! Ugyanaz az út, mint amit Bakfark Bálint tett meg 1571 körül Erdélyből Itáliába. Akkor Brassó szülötte keresett otthont Padovában, most az udinei származású zeneművész keres otthont és megélhetést Zsigmond gyulafehérvári udvarában. Mindketten nagy tehetséggel megáldott művészek voltak, és a muzsika két, egymást kiegészítő tartományának, a hangszeres és az énekes művészetnek reprezentánsai, a többszólamú művészetnek megszólaltatói magyar földön.

Hogy Mostónak mi volt a feladata, mivel írta be nevét a hazai zenetörténelem lapjaira, később tárgyalom. Előbb egy olyan tevékenységéről számolok be, melyet tényekkel, de nem írásban fennmaradt adattal lehet csak igazolni, vagyis nem direkt, hanem indirekt módon. Szamosközy Istvánnak ugyanis abból az imént idézett mondatából világosan kitűnik, hogy nemcsak 1589-ben, hanem később is szóba került muzsikusok toborzása. Történeti forrásaink valóban tudnak arról, hogy 1591-ben Jósika István vezetésével küldöttség indult Erdélyből Zsigmond fejedelemnek azzal az utasításával, hogy előbb a Vatikánba, majd Firenzébe, onnét

pedig Velencébe menjen. Rómában egyházi ügyekben, Firenzében menyasszony keresés miatt kellett tárgyalnia, Velencében pedig – és itt következik a minket különösen érdeklő téma – az udvari zeneéletnek további tökéletesítése végett kellett Jósikának érintkezésbe lépnie vezető körökkel.

G. Diruta: Il Transilvano címlapja, 1593

Mivel G. B. Mosto – saját tanúsága szerint – évekig tartózkodott Erdélyben, nagy a valószínűsége annak, hogy a zenével kapcsolatos ügyet ő mozgatta. Maga írja, hogy a fejedelem legszűkebb köréhez tartozott: udvari kamarása volt, és mert járatos volt a velencei zeneéletben, aligha kétséges, hogy megbeszélte Báthory Zsigmonddal, hogyan lehetne Jósikának kapcsolatot teremtenie Észak-Itália egyik leghíresebb zeneelmélet-írójával, Girolamo Diruta orgonistával. Mosto is, Diruta is Claudio Merulo tanítványa volt, és minden jel arra mutat, hogy ismerték egymást.

Ennek tudatában fény derül több olyan kérdésre, amire eddigi kutatásaim folyamán nem tudtam kielégítő választ adni. Az a tény, hogy ugyanezekben az években Mostón kívül egy másik neves észak-itáliai zenész, Antonio Romanini is a fejedelmi udvarban működik, meggyőzött arról, hogy az eddignél jobban hangsúlyozzam Mosto szerepét a Merulo nevéhez fűződő zeneelméleti iskola Erdélyig ható kisugárzásában. Véleményem szerint *Mosto révén jutott az erdélyi udvar Diruta elméleti szakkönyvének birtokába*. Ez pedig azt jelenti, hogy Mosto nemcsak gyönyörű madrigálokat komponált Zsigmond fejedelem udvarában, hanem az itteni zenészek, énekesek művészetének esztétikai színvonalát is az észak-itáliai modellhez kívánta igazítani. A Szalkai-kódex alapján már észrevehettük, hogy

magas volt a mérce a XV. században is, és értesültünk arról, hogy János Zsigmond is ügyelt udvari együttesének színvonalára. Kellő zeneelméleti szakkönyv és szakemberek nélkül azonban lehetetlenség a művészi, esztétikai nívót magasan tartani.

Három hanglemezborító

Míg Mosto a szerződtetett olasz és más zenészekkel egyre tökéletesítette az erdélyi udvari zenei életét, a fogadásokon és a fejedelem koncertjein gyönyörű műsorokat rendezett, addig sikerült Dirutával is felvenni a kapcsolatot. Ennek a találkozásnak körülményeit is ismerjük, sőt kezünkben tartjuk a Velencében lefolytatott tárgyalás könyvben rögzített, felbecsülhetetlen értékű dokumentumát: Európa legismertebb, legelterjedtebb zeneelméleti orgonatanckönyvét. Még mielőtt Mosto közreadta volna a fejedelmi udvarban komponált és előadott hatszólamú madrigálkötetét, megérkezett Gyulafehérvárra Diruta kötete, fedőlapján *Il Transilvano* címmel!

Meg szeretném említeni legalább néhány sor erejéig, hogy kutatásaink eredményét milyen tudományos publikációkkal sietett ismertté tenni a *Magyar Zene* című folyóirat, a Zeneműkiadó és a Hungaroton Hanglemezgyártó Vállalat. Így vált lehetővé, hogy ha megkésve is, 400 év után elkészülhetett Diruta kotta-anyagának kritikai kiadása és legszebb

orgonadarabjainak művészi felvétele. Mindez öt évet vett igénybe, mely eleve tanúsítja a közös munka teljes és szokatlanul gyors sikerét, mindenekelőtt a hazai vonatkozású *Il Transilvanóban* rejlő, eddig parlagon hagyott kincset.

Térjünk vissza a Jósika István vezette erdélyi küldöttséghez. Firenzében nem járt sikerrel a nagyherceg elé terjesztett menyasszonykérés. A kiszemelt ara kezét már másnak adták. Pedig Zsigmond, az Itália-rajongó, különösen vágyódott arra, hogy nemzetközi tekintélyét ezzel a házassággal is növelhesse. Függetlenül ettől, ki tudja, milyen úton-módon, annyi szépet és jót hallott a gyönyörű Leonora duchessáról, hogy ismeretlenül is beleszeretett. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint Szamosközynek az a rövid feljegyzése, hogy Benkner Márk – a háztűznéző sikertelensége ellenére – magával hozta Gyulafehérvárra a hercegnőről készített portrét; ezt a képet Zsigmond a hálószobájának falára függesztette és gyakran nézett rá sóvárogva. Hogy mindez nem kitalált, kárörvendő pletyka volt, és tudhatott róla Diruta is, majd később látni fogjuk.

Az erdélyi küldöttség – ha a mozaikdarabnyi adatokat jól rakom össze – 1592 tavaszán indult útnak Velencébe. A sok fáradságért kárpótolta a nevezetes városokban szerzett élmény. Jósika már járt Itáliában, az ígéret földjén András herceg kíséretében. Akkor még szürke deákként, most az erdélyi fejedelem, az „Il Transilvano” meghatalmazott követeként lépett a Serenissima földjére. Diruta megörökítette az erdélyi küldöttség Firenzéből Velencébe történő érkezésének időpontját: a húsvéti ünnepek utáni negyvenedik napon, az Ascenziókor. Ezt azért lényeges tudnunk, mert a Mennybemenetel nemcsak az egyháznak, de a San Marco Köztársaságnak is igen nagy ünnepe: állami ünnep! Óriási előkészületek folynak minden évben, hogy újabb és újabb meglepetést szerezzenek a hazai és a külföldi vendégek ezreinek. Az ünnepség kezdete az ún. Spozalizio del Mare: a doge a bíborba öltözött szenátorok kíséretében a tengerhez lép és aranygyűrűt dob a hullámokba. Ezzel „jegyzi el” ünnepélyesen Velencét, az országot a tengerrel. Utána napokig tartó ünnepségek, hangversenyek, színházi előadások, a commedia dell'arte kifogyhatatlan rögtönzéseivel.

Mindezen jelen voltak az erdélyi küldöttség tagjai is. Ekkor találkoznak össze véletlenül azzal a diplomatával, aki gyakran járt Erdélyben. Jól ismerte Zsigmond fejedelmet és Jósikát is, akit legjobb barátjának nevez. A diplomatát Signor Gavalier Michelének nevezik, neki adja elő a követség vezetője, Jósika (akit Diruta végig *Un* transilvanónak nevez) a Fejedelemnek (akit Diruta Az Erdélyinek = Il Transilvanónak hív) azt az óhaját, hogy szerezzen be itáliai szakemberek révén olyan elméleti és gyakorlati tankönyveket, melyek segítenek elmélyíteni zenei tudását. Kiderül, hogy mindent beszerzett már, csak a legfontosabb hangszerre vonatkozó szakkönyvet, az orgona és billentyűs hangszert oktató művet nem sikerült még megvennie. A velencei lovag azonnal segítségére siet Jósikának és bemutatja neki a San Marcóból éppen most kilépő ferences pátert, Girolamo Dirutát. Nálánál jobbat, képzetebbet úgysem találna sehol.

Mivel mindezt Diruta, a kötet szerzője maga mondja el az első lapon, nem fér kétség hozzá, hogy ez a keretül szolgáló tabló előre megszerkesztett párbeszédés indítása a dialógusban feldolgozott zeneelméleti anyagnak. Már tudjuk, hogy Jósika valóban ekkor járt Velencében és Mosto, valamint Michele lovag javaslatára Diruta Báthory Zsigmond nevével (Il Transilvano) fémjelezve jelentette meg az évek hosszú során összeállított és ekkor, 1592-ben már nyomdakész kötetét.

Hat éve halott a nagy király, Báthory István, és íme még mindig az ő emléke ragyogja be a többi Báthoryt. A szerzetes-író dedikációjában olyan elementáris erővel jelenik meg előttünk a rég halott, de még mindig tettekre serkentő király, hogy érdemes szóról szóra idézni mondatát, melyben Zsigmond példaképéről, a halott nagybátyról így nyilatkozik: „az ő közismert katolikus magatartásától máig visszhangzik az egész világ”. Diruta túlszárnyalja Palestrinát is és olyan történelmi feladat teljesítésére figyelmezteti a fiatal fejedelmet, melyről hazai történéseinknek is tudniok kell, ha korhűen akarják megírni Zsigmond szerepét a török

szövetség felbontásában és csatlakozását az ország felszabadításáért indított hadjáratban. Ne feledjük, hogy rokona, Balassi Bálint ugyancsak Báthory István szellemében és szándéka szerint állt be csapatával a felmentő seregbe és indult rohamra Esztergomban. Diruta a „noblesse oblige” íratlan törvényére hivatkozva mondja Zsigmond fejedelemnek, hogy legyen a nagy király tetteinek követője. Utalás ez a többször említett nagy koncepcióra, a keresztény liga létrehozására, melyben csak a halál gátolhatta meg. Zsigmond mindenkitől ezt hallotta éveken át, a jezsuitáktól éppúgy, mint a ferences orgonaművésztől és elméleti írótól.

Diruta gondosan ügyelt arra, hogy az új utakat, merész reformokat érintő művét siker koronázza. Ezért a kortárs zenészek nagy tekintélyű mesterével, Claudio Merinóval „lektoráltatta” zeneelméleti könyvét és megkérte, hogy írjon bevezetőt *Il Transilvanója* elé. Evvel eleve leszerelte az esetleges gáncsoskodókat. Merulo szava mindennél jobban igazolja Diruta tanítási elveinek helyességét: „büszke vagyok, hogy ő az én tanítványom”, írja.

A szakmai analízis helyett igyekszem kidomborítani Diruta Erdélyt és egész Európát megjárt tankönyvének újdonságát, tanításának lényegét.

A művészi előadás alapfeltétele attól függ, hogy megfelelő hangszereken játszzák a kiszemelt darabokat. Egy táncdalt vagy frottolát nem azért tilos játszani az orgonán, mert nem illik a szentélyhez, hanem elsősorban azért, mert a műfaj zenéjének jellege és lényege elvész. És megfordítva: egy orgonára írt darabot tönkreteszünk, ha virginálon akarnánk megszólaltatni. Tehát Diruta a játéktechnika felől közeledik a hangszerekhez, ami a XVI. század végén forradalmi újítás. Kemény bírálatot mond a kortárs orgonistákról, akik – ahogy kezdő korában ő maga is! az orgonát, a hangszerek királyát virginálként kezelik, billentyűt ütik, ami Diruta szemében a legnagyobb vétek, ahelyett, hogy könnyedén nyomnák. Ebben az összefüggésben nyilvánvaló az orgona és a többi billentyűs hangszer közötti valóságos és zenei értelemben vett különbség. Anakronisztikus kifejezést használva, a zongoraszerű hangszereket elválasztja az orgonaszerűektől. Diruta hallatlan modernsége részben ebben a tudatos szétválasztásban keresendő, mellyel a bécsi klasszikusok művészetéig mutat előre. Hiszen ez a pontos szétválasztás még J. Sebastian Bach korára sem jellemző egyértelműen. Ebből logikusan következik a másik újítás: aszerint különbözteti meg a zeneművek egyházi vagy világi csoportját, hogy milyen billentyűs hangszereken érvényesül a karakterük. Ez 1600 körül szintén avantgarde szemléletre vall. Így már érthető, hogy miért választja és ennek következtében miért közli külön azokat a példaként bemutatott darabokat, melyeket csak (!) billentyűs hangszereken (tehát zongoraszerűeken) enged játszani a tanítványaival, és miért külön azokat, melyeket csak orgonán lenne szabad játszani. Kortársai azért nem boldogulnak az új zeneművekkel az orgonán, mert ezt a különbséget folyvást szem elől tévesztik.

Az orgona apoteózisának nevezhető az a már-már megszemélyesítésnek is beillő leírás, amivel megmagyarázza, hogy miért a legtökéletesebb hangszer az orgona. Azért – írja – mert egyesül benne az összes többi hangszer erénye, méghozzá „per eccellenza”, azaz kiválóan. „Mesterségesen létrehozott élőlénynek” nevezi, mely az ember (az orgonista) közreműködésével énekel, muzsikál, beszél. Nem ok nélkül adott otthont e csodálatos hangszereknak az egyház az Isten házában; valóban ez a legméltóbb hozzá. Sokban hasonlít az emberhez. A következő párhuzamokat állapítja meg: tudónkhöz hasonlít a fűjtató, torkunkhoz a sípok, fogainkhoz a billentyűk. Ezt követően újabb hasonlaltal írja körül tanításának egyik leglényegesebb és minduntalan visszatérő álláspontját: az emberi beszédhez hasonlítja a lejátszott orgonaművet. Csakhogy többféleképpen lehet beszélni: hibátlanul, szépen, hangsúlyra figyelve, avagy hadarva, hebegve, dadogva. Ugyanígy vagyunk az orgonisták játékaival is: ha nem követik a helyes kézmozdulatok előírásait, akkor játékuk csúnya, élvezhetetlen, szaggatott, dadogós.

A hasonlat roppant találó és közel jár ahhoz a megállapításhoz, amit Kodály Zoltán kötött lelkére az éneklő ifjúságnak: legnagyobb és legcsodálatosabban kezelhető hangszerünk a

torkunk! Diruta szerint az orgonistától függ, hogy hogyan művészkedik a fűjtatóból a sípokba beáramló levegővel. Az ember is akkor beszél szépen és akkor művészi az éneke, ha jó a hangképzése (tüdő-levegő-torok- és végül a hang).

„A hangszerek királyához” csak a következő szabályok alapján szabad nyúlni: a játékos középen üljön, hogy a klaviatúrát könnyedén kezelhesse; ne legyen bohóc, hanem művész; a kézfej ívelt legyen, tehát az ujjakat kissé be kell hajlítani; a behajlított ujjakkal éppen csak érinteni szabad a billentyűket, vagyis könnyedén nyomni és nem ütni.

A könyvhöz csatolt Merulo-levélből kiderül, hogy olyan újak és nélkülözhetetlenek ezek a szabályok, hogy nélkülük egyszerűen lehetetlenség lejátszani a legújabb műveket. Merulo meg is jegyzi, hogy az ő zeneműveit, a Canzoni allfa Francese díszítésekkel ellátott darabjait is csak Diruta szabályainak figyelembevételével és alapos áttanulmányozásával lehet művészien előadni. Ennél nagyobb dicséretet tanítvány nem kaphat: a tanár kijelenti, hogy előbb a tanítványa módszerét sajátítsák el!

Milyen hatással volt a zenei világra Diruta orgonáról szóló tanítása? Németre fordítva kiadta Michael Praetorius híres művében, a *Syntagma Musicum* második kötetében (De Organographia) 1619-ben; ez legutóbb fakszimilében a Documenta Musicologica sorozatban látott napvilágot (14. kötet, Bärenreiter, 1958). Ez is mutatja, hogy máig megszívlelendőnek tartják mindazt, amit az orgonáról írt és amelyet – mintha személy lenne – mindig nagy O betűvel írt (Orgona). A zeneirodalom első toccata-gyűjteménye ebben az Erdélybe küldött orgonaiskolában jelent meg. Míg az eddig felsoroltak az *Il Transilvano* zeneelméleti anyagának modernségére vonatkoztak, addig a toccatákkal az előadásra szánt zeneművek terén elért forradalmi újítására hívjuk fel a figyelmet. A szakirodalom szerint már előbb is komponáltak toccatát (pl. Sperindio Bertoldo és Annibale Padovano), de nem tartották illendőnek, szakmai szempontból művészinak ahhoz, hogy ki is nyomtassák. 1593, vagyis Diruta *Il Transilvanója* fordulópont e műforma sorsában. A kérdés szaktudósa, Pernye András elsőként vette észre az ebben rejlő újdonságot és okfejtését ezzel a konklúzióval zárta: „Mi más ez, mint a billentyűs hangszer emancipációja?”

A művelődéstörténet ehhez még annyit fűz hozzá, hogy az egyetemes zenetörténetben ez a sorsdöntőnek nevezett fordulat elválaszthatatlanul *Il Transilvanóhoz*, vagyis *Az erdélyi fejedelem*-hez, Báthory Zsigmondhoz kapcsolódik. Az órára elnevezett kötetből tanulták Európa-szerte a híres itáliai mesterek első nyomtatott toccatáit, ezeket a kizárólag billentyűsökön játszható és futkározó-virtuóz elemekből építkező darabokat.

Európa-szerte? Minket elsősorban az érdekelne, hogy Magyarországon, Erdélyben játszották-e? A választ Diruta maga adja meg. Ti. első kötetének befejezésénél szóba kerül az erdélyi udvar, annak zeneileg igen képzett fejedelme és a velencei orgonaművészek egyik kiválósága, Romanini. Benne találjuk meg azt a láncszemet, mely eddig hiányzott: a San Marco másodorgonista állására pályázó orgonaművész erdélyi jelenlétét a magunk részéről perdöntőnek tartjuk. Azt a zenekultúrát, amit egész Európa megcsodált Velencében, a két Gabrieli, Merulo, Diruta és a többi előadóművész páratlan tudását, sőt azt a „duelló”-nak nevezett, párbajhoz hasonlított zenei praxist, melyről Diruta is elragadtatva ír (tehát a San Marco székesegyházban két egymással versenyző, egymásnak válaszoló orgonajáték híres jelenete), ezt Romanini mint tanú előadta, képviselte a gyulafehérvári udvarban. És hogy semmi kétségünk se lehessen az elmondottakkal kapcsolatban, Diruta Romaninitől is közöl egy kompozíciót, mégpedig toccatát! Aligha érhet kétség ahhoz, hogy Romanini nemcsak bemutatta Báthorynak az orgonaiskolában közölt zeneműveket, hanem bevezette őt mindabba a rejtett zenei világba, aminek elméletét és gyakorlatát mint láttuk Jósikának adott utasításából – évekkel előbb meg akarta ismerni. „Udvari orgonistának” nevezik Romaninit és ez a kifejezés magában foglalja a templomi és az udvari szolgálatot.

Itt egy újabb kérdés merül fel: – volt-e egyáltalában orgona, hiszen imént beszámoltunk róla, hogy a fanatikus protestánsok egy csoportja 1566-ban a székesegyház orgonáját

megsemmisítette. A választ az említett szász országbíró, Huet Albert levele adja meg, aki Zsigmond fejedelemnek az új orgona elkészítésére adott parancsát dicséri, 1590-ben! Mire Diruta *Il Transilvanója* megérkezett, bizonyára az új hangszer már elkészült. 1595. augusztus 6-án már ezen az orgonán kísérik azt az ünnepélyes szertartást, amelynek keretében Báthory Zsigmond oltárhoz vezette Habsburg Károly főherceg leányát, Mária Krisztiánát. A beszámolók külön is megemlítik a fölséges zenét.

És vajon hitelesnek nevezhető-e az az előadás, amivel ezeket a 400 éves orgonaműveket ma megszólaltatjuk? Mert Diruta első és második kötetének kottás anyagából nemcsak kritikai kiadás készült, hanem a kézikönyv húsz befejezett darabját Zászkaliczky Tamás hanglemezen is megörökítette (Hungaroton SLPX 12108). Kroó György szavait idézem: „A kottás kézikönyvben az egyik canzone kétféle lejegyzése, a sima, eredeti és a Dirutától származó díszített változat összevetése igen fontos közvetlen forrása a kor hiteles hangszeres előadói gyakorlata iránt érdeklődő XX. századi előadónak. Zászkaliczky egyúttal azzal, hogy az egytételű darabok ciklikus összefűzésével is próbálkozik, a magyarországi historikus interpretáció egyik úttörőjének bizonyul”.

Az 1593-ban közreadott első kötet után 16 év telt el. Közben alapjaiban változott meg Erdély helyzete, bel- és külpolitikája. A párbeszédes zeneelméleti kézikönyv egyik szereplőjének (egy erdélyi embernek) modellje, Jósika István, politikai gyilkosság áldozata lett, maga a fejedelem hol önként lemond trónjáról, hol Bocskai és párthíveinek javaslatára újból megkísérli kivezetni a Tündérországnak nevezett Erdélyt a teljes összeomlásból, a szakadékból. Egyik kísérlete sem sikerül. Német, török, tatár, román, székely seregek teszik tönkre mindazt, amit 1541-től alkottak Erdély földjén. Káosz, diszharmónia, disszonancia mindenütt.

1609-ben Báthory Zsigmond már hetedik esztendeje él Rudolf császár kegyelemkenyerén Csehországban. Mindenki elpártolt tőle. Egyedül Diruta maradt hűséges hozzá: ebben az évben adta közre második kötetét Velencében és ismét *Il Transilvano* címmel és névvel fémjelzi. Barátai közül senki sincs már Erdélyben. Az orgonát újból szétzúzták. Diruta szemében szentségtöréssel ér fel a hangszerek királyának meggyalázása. Ugyan mi vezethette, hogy mégis e szerencsétlen fejedelem neve alatt jelentette meg új kötetét? Nehezen tudnék erre megnyugtató választ adni. Megkockáztatom összefüggésbe hozni a fejedelmet a második kötet dedikációjában előbukkanó és nekünk nem ismeretlen hercegnővel: Signora duchessa *Leonora* Ursina Sforzával. Ő az a szépséges hölgy, akinek kezét kellett volna megkérnie Jósikának Báthory Zsigmond számára 1592 tavaszán. A duchessa sorsa is tragédiába illő és ezekben az években férjétől elhagyottan egy maga alapította zárdában él, távol a világtól.

Véleményünk szerint Diruta nem véletlenül ajánlotta ezt a kötetet Leonóranak. A dedikáció egyik mondatában találni rá a kérdés nyitójára: emlékezteti a hercegnőt, hogy mennyire tetszett az első rész a nagy fejedelemnek. A két kötet szervesen összetartozik, elválaszthatatlan egymástól, és ha kezünkbe vesszük a két ajánlást (1593, 1609), észre kell vennünk, hogy amit a sors megtagadott a szerelmes Zsigmondtól, azt Diruta a harmónia világába felemelve, egészen más dimenzióban ajándékként nyújtja át neki. Leonóra portréját egykoron a gyulafehérvári palota drapériás falán nézte elragadtatva, most újból találkozik nevével és emlékével abban a könyvben, mely a zenei hangok isteni szférájába akarja felemelni mindkettőjüket, sőt velük együtt mindenkit, aki kész megtanulni *szépen játszani!*

Amit Sárospatakon Szalkai egy évszázaddal előbb leírt és a zene szépségéről hallott, azt az ország és Erdély orgonáin, virgináljain, portatívjain egyre többen saját maguk már játszani is tudták Diruta ricercarjaiból, canzoneiból és gyönyörű toccátaiból. Bizonyosság erre Kájoni János székelyföldi ferences gvardián kézirásos orgonakönyve. Seprődi János, a neves erdélyi zenetörténész már 80 évvel ezelőtt észrevette, hogy az 1634 és 1671 között másolt zeneművek Kájoninak és társának, Seregély Mátyásnak elsőrangú zenei műveltségére vetnek

fényt, hiszen a XVI–XVII. század legismertebb szerzőinek orgonadarabjait gyűjtötték össze a katolikus hitükhöz ragaszkodó csíki székelyek istentiszteletének szebbé, ünnepélyesebbé tételére. Heinrich Schütz, Melchior Franek művei mellett a legtöbb az olasz, ezen belül pedig a velencei iskolához tartozó szerzőktől való: Ludovico Grossi (Viadana), Giovanni Rovetta, aki operát is írt; Horatio Traditi nevén kívül külön megemlítendő Alessandro Grandi és Adriano Banchieri. Az előbbi Gabrielli tanítványa volt, a másik ugyancsak a velencei orgonistának, Gioseffo Guaminak volt a növendéke, sőt Diruta barátjaként két ricercart is találunk tőle az *Il Transilvano* második kötetében [II, lib. 2. fol. 28–29.].

Nos, amit Seprődi nyolc évtizeddel ezelőtt megsejtett, azt most pontos adatokkal tudjuk alátámasztani: nemcsak a fejedelmi udvar elit köreihez jutott el az uralkodó velencei stílus, hanem a ferences Diruta erdélyi rendtársának, Kájoninak közvetítésével a templomba járó falusi székelységhez is! Íme a cáfolata annak az állításnak, hogy a Báthory-korszak olaszos zenekultúrája idegen maradt és gyökértelensége miatt eleve kudarcra volt ítélve. Mivel Kájoni és Seregély a maguk használatára és gyönyörűségére írták össze az említett zenedarabokat, lemérhető, hogy mi érdekelte a hívek gondozását magukra vállaló szerzeteseket: ugyanaz, ami a fejedelmi udvart öt évtizeddel előbb, vagyis a San Marco orgonaművészete, Merulo és Diruta zeneesztétikájának harmóniavilága.

„Opera et studio Fr. P. Joannis Kajoni ordinis Minorum *Organistae et Organifabri* (orgonista és orgonakészítő) írja magáról Kájoni, a mikházi és csíksomlyói gvardián. Tehát még ebben is Merulo iskolájának követője, mert a nagy olasz mester megkívánta, hogy tanítványai ne csak a kész orgonát ismerjék, hanem sajátítsák el annak készítését is. Kájoni híres orgonaépítő is volt. Miközben a puritánok kidobálták vagy elnémították „a sok költségen készült muzsikai eszközöket, amik miatt a balgatag emberek sok hívságos emberi leleménnyel megrágyáztatott babonákra futnak...” (Geleji Katona István), addig a ferences gvardián egyik templomból megy a másikba és saját kezével építi a bonyolult szerkezetű orgonákat, a „hangszerek királyát”. A cél ugyanaz, amit Szalkainál olvastunk: „ornatus mundi” [a világ felékesítése muzsikával]. Erről az olvasó maga is meggyőződhet a sárospataki templom műemlék orgonáján előadott toccáták, ricercárok és canzonék lemezének hallatán.

A Gyulafehérvári madrigálok

Míg Palestrina és Diruta Itáliában maradtak és műveikkel gyakoroltak hatást a hazai többszólamú zenekultúrára, addig Bakfark Bálint és nyomában Giovan Battista Mosto a fejedelmi udvarban töltött éveik alatt közvetlenül is irányították annak fejlődését. Diruta *Il Transilvanójának* előszavában külön is megdicséri azokat a vállalkozó szellemű olasz zenészeket, akik elhagyva otthonukat, a biztos megélhetést, bátran nekivágtak a hosszú és veszélyekkel teli vándorútnak és elfogadták Zsigmond fejedelem meghívását. Név szerint is felsorol közülük néhányat Szamosközy István. A legdicséretreméltóbb az udvari zenészek karnagya, Mosto, aki családjával együtt költözött Padovából Erdélybe. Életével, itthoni működésével másutt behatóan foglalkoztam. Itt azzal kell kiegészítenünk itáliai és hazai adatokból összeállított életművét, amiről az utóbbi időkben győződhattünk csak meg. Nevezetesen benne kell látnunk azt a nagy műveltségű művészt és zeneszerzőt, aki megszervezte a fejedelmi udvar magas szintű zeneéletét. Az ő nevéhez fűződik az a hatásaiban még fel sem mért tény, hogy Gyulafehérvárott a külföldi udvarokkal egyenértékű *alkotóműhelyt* hozott létre. A Biblioteca Estensében őrzött, ma már másutt nem található hatszólamú madrigálkötetére 1946-ban bukkantam rá Modenában. Zsigmond fejedelemhez intézett dedikációjában Mosto maga tanúsítja; hogy a 21 önálló kórusművének nagyobb részét Erdélyben alkotta a fejedelem megrendelésére. Érthető, hogy a hazai zenetörténet egészére, tehát a műzenének, a többszólamúság fejlődésének adataira is élénken figyelő

Kodály Zoltán és Bárdos Lajos már negyven évvel ezelőtt közkinccsé akarták tenni a Vécsey Jenő által elkészített partitúrát. De amire akkor nem nyílt lehetőség, azt most két intézmény is pártfogásába vette: a Hungaroton és a kritikai kiadást vállaló Zeneműkiadó. Az első könyv madrigáljait, nagy felkészültséget igénylő kórusműveit a Zeneművészeti Főiskola Kamarakórusa énekelte hanglemeze Párkai István vezetésével.

A Pécsi Nevelők Háza kamarakórusa évek óta műsorra tűzi itthoni és külföldi hangversenyein a Báthory-korszak remek olasz madrigáljait, sőt Dobos László vállalkozott arra is, hogy kórusa és a Magyar Zene című folyóirat számára stíluselemzéssel kijelölje Mosto kötetének helyét a hazai és az egyetemes zenetörténetben. Mosto ahhoz az ún. harmadik madrigalista generációhoz tartozik, melyet Marenzio, a formabontó Gesualdo és Monteverdi neve fémjelez. Mindvégig következetes maradt ahhoz, hogy ne csupán a külvilágot, a természet szépségeit fesse meg, hanem az emberi lélek rejtett, belső világát is. Kortársaihoz hasonlóan Mostónak is az a célja, hogy a zene sajátos eszközeivel minél hitelesebben domborítsa ki a kiszemelt költemények boldog vagy szomorú hangulatát. E téren az élvonalbeli szerzők között van a helye; kilép saját századának kereteiből és előkészítője lesz a még csírájában jelentkező barokk muzsikának. A gondolati összefüggéseknek hangnemi utalásokkal való érzékeltetése e korban még ritka és Bach művészetére mutat előre: *Az Ameni practicelliben* (a lemez B oldalának második száma) kifejezetten három különböző zenei anyag kombinációjával találkozunk: a kedves kis rétek, visszhangos ligetek, csörgedező patakok zenei témáinak egyidejű érzékeltetése Monteverdit juttatja eszünkbe.

Jóllehet az eredeti példányon nem szerepel a címben a fejedelmi székváros neve, Mostónak saját szavaira való hivatkozással sikerült elfogadtatnunk a „Gyulafehérvári madrigálok” elnevezést, felhíván ezzel a figyelmet arra, hogy ez az első olyan tényekkel bizonyított zenei alkotás (21 megzenésített olasz költemény!), mely hazai környezetben született. Erdélyben komponált műveit Velencében jelentette meg 1595-ben és ezzel a fejedelmi udvar és Zsigmond fejedelem hírneve immár másodszor került bele a nemzetközi zenekultúra áramába. (1593-ban jelent meg ugyancsak Velencében Diruta orgonaiskolája.) Tudomásunk szerint életrajzát, itáliai, müncheni és erdélyi évtizedeinek pályáját, különösen pedig életének utolsó nagy művét, a hatszólamú madrigálok partitúráját, annak kritikai kiadását, a kötet egészének hanglemezen való bemutatását nekünk sikerült elsőként elvégeznünk. Erre hívja fel a figyelmet Pernye András is: „A Hungaroton a világon először jelentette meg lemezen Mosto első könyvének anyagát a maga egészében” (1978). Ezzel – meggyőződésem szerint – tartoztunk is G. B. Mostónak, akiről az olasz zenetörténészek nem is tudták, hogy életének utolsó szakasza is Erdélyhez kötődik. Amikor ui. 1594-ben elutazott Gyulafehérvárról, hogy elfoglalja újból a padovai székesegyház karnagyi állását, családját visszahagyta Erdélyben. A padovai káptalani aktákból tudjuk ezt, mert rögzítették Mosto kérését, hogy szabadságot vehessen ki és Erdélyből hazahozhassa feleségét, gyermekeit. Utána nyoma veszett; csak Szamosközytől tudjuk, hogy itt érte a halál; sőt ha híradása pontos, akkor a székesegyházban temették el, 1597-ben, Gyulafehérvárott. Helyszíni kutatásaim nem jártak eredménnyel, halálának körülményeiről, sírhelyéről nem találtam új adatot.

Míg tehát Bakfark Erdélyt Itáliával cserélte fel és Padovában halt meg, addig Mosto, a fejedelmi muzsikus Gyulafehérvárat avatta alkotóműhelyévé és itt ragadta el a halál.

Hírnevére két újabb adat tesz bizonyosságot: halála után Erdélyben komponált kötetét a híres antwerpeni nyomdász, P. Phalèse 1600-ban újra kiadta; egyik madrigálja, a *Dolci alpestre paroli* megnyerte az angol királyi cappella karnagyának a tetszését és bevette gyűjteményes kiadásába, a *Madrigals to five voices*ba (Madrigálok öt szólamra) (1598). Ezt a londoni kötetet 20 évvel ezelőtt kritikai kiadásban újra megjelentette Catherine A. Murphy. Ezzel még jobban igazolva látjuk Mosto tekintélyét; ti. az említett udvari karnagy, Thomas

Morley Itália leghíresebb madrigálszerzőitől közöl ebben a kiadványában műveket. Dobos László elemzése ugyanerre az eredményre vezetett: Mosto a későreneszánsz kórusmuzsika legnagyobbjai közé tartozik. A kor zeneművészetének másik szakembere, Pernye András nyomatékosan kijelenti: „A Mostót csaknem fél évszázaddal túlélő Claudio Monteverdi szelleme árad ezekből a nagy műgonddal megalkotott remekművekből”. Mégis más vonatkozásban látom elévülhetetlennek Mosto erdélyi működését: *a hazai polifon zene fejlődéstörténetében őt illeti meg a legelső hely!*

Mint láttuk, Dirutának Báthory Zsigmondhoz fűződő kapcsolata mögött is Mostót gyanítjuk, mert alighanem ő hívta fel a figyelmét Jósikán keresztül az erdélyi udvar magas zeneműveltségére.

Hogy Mosto valóban szervező tehetség volt, azt egy újabb adattal lehet igazolni: a bécsi udvar világhírű zeneszerzőjét és karnagyát, Philippe de Montét is ő kérte fel, hogy lepje meg Báthoryt egy madrigálkötetel. A flamand származású, de itáliai modorú és olaszul levelező, olasz verseket megzenésítő Monte maga írja a XVII libro di Madrigali a 5 voci (Ötszólamú madrigálok XVII. könyve) című, Velencében 1595-ben kiadott művének dedikációjában, hogy barátja, Mosto tanácsára ajánlja és küldi Báthory Zsigmond fejedelemnek legújabb alkotásait, a 29 kórusművet. (Ennek közreadására és lemezfelvételére is – remélhetőleg – a közeljövőben sor kerül.)

Ezeknek az olasz nyelvű köteteknek (Diruta zeneelmélete, Mosto és Monte madrigáljai) – mint mindennek a reneszánszban – egyéb lényegbevágó összefüggései is vannak. Nevezetesen az, hogy a könyvünkben már többször említett Atanagi-féle verses antológián kívül immár újabb ötven olasz vers, illetve versszak birtokában vagyunk. A manierizmusba áthajló költészetnek jelenléte az irodalomtörténészek számára fog sokat jelenteni. Ennek a kérdésnek elemzése azért is nélkülözhetetlennek tűnik, mert eddig Itáliában, Lengyelországban keresték a kisugárzás centrumait, pedig 1541-től 1600-ig a fejedelmi udvar felért akármelyik külföldi olaszos szellemi központ légkörével. Zsigmond – Szamosközy rosszálló kifejezése szerint – teljesen „olasszá vedlett”.

Közben állandóan korrigálnunk kell mai felfogásunkat, irodalom- és művészetszemléletünket. A szakosított tudományszemlélettel ugyanis nem boldogulhatunk a reneszánsz kor feltárásánál, mert az a komplex látásmódot és a szintézist igényli. Pontosabban fogalmazva: ne a kutatót hibáztassuk, ha minduntalan rámutat a reneszánsz kultúra egységére. E kor művelt embere elszakíthatatlan egységben élte át a zeneművészetet és a költészetet is. Mint láttuk, ez bizonyos értelemben a hazai lírára is érvényes: egyszerű lant, koboz, hegedűkísérettel énekelték a „nótajelzésben” megadott dallamot. A fejedelmi udvarban ennek egy másik, művészebb, összetettebb változatát is hallhatták: az olasz szonett, canzone, spirituale verseit, szakaszait többszólamú kórusfeldolgozásként adták elő. Bakfark ezt lantjával, Mosto öt-hatszólamú kórusával, Romanini orgonán szólaltatta meg. De a lényeg ugyanaz: megzenésített költészet az is, ez is! (A 'madrigál' szó is sokak véleménye szerint 'anyanyelvit' jelent, irodalmi és zenei téren egyaránt). A korszak igényelte a zenére komponált verset, vagy legalább a vers megzenésítését. Ez végső fokon azt vonná maga után, hogy a korszakkal foglalkozó zenetörténészek egyúttal irodalmárnak is kell (kellene) lennie, és megfordítva, a reneszánsz költészet szakemberének óhatatlanul értenie kell (kellene) a reneszánsz muzsikához is. Vagyis újból vissza kellene állítani azt az egységet, amely a XVI. században még élő valóság volt.

Saját anyagunkból veszem a példát! Dionigi Atanagi antológiájában több költeménnyel szerepel Giovanni della Casa, a petrarcista líra neves papköltője. G. B. Mosto „Gyulafehérvári madrigáljai” közül kettőt ugyancsak G. della Casa szerzett és Mosto zenésített meg (vö. a hanglemez A oldalán a 7. és 8. kórusmű: O sonno és Ov'è il silentio). A legritkább esetben sikerül azonosítani a versrészeket szerzőjükkel, de ez az egy eset is figyelmeztet a zene és a vers összefüggéseire, ami természetesen még bonyolultabbá és

igényesebbé teszi a kutatók munkáját. És ha ehhez még hozzávesszük, hogy G. delta Casa egyúttal az olasz lingua volgare, a köznyelv irodalomelméleti szakembere is volt, akkor némileg érzékelnünk tudjuk, hogy a reneszánsznak ebben a szakaszában valóban minden összefügg mindennel.

De nemcsak a költemény a dallammal, hanem például a muzsika az univerzummal, a világmindenséggel is! A harmónia szépsége – mely e fejezetnek egyúttal címe is – nem azonos azzal, amit mi ma a zenei hangok művészi kombinációjában vélünk felfedezni. A zene, a muzsika egészen mást jelentett abban a korban, vagy legalábbis nemcsak azt jelentette, amivel mi ma azonosítjuk.

Az antik gondolkodás szerint minden dolog fény az ember számára és mivel minden dolognak megvan a maga helye a mindenségben, ezért egy dolgot megnézni annyit jelent, mint azt a jól elrendezett világmindenség részének tekinteni. Az újplatonikus filozófia a püthagoreusok véleményével azonos elvet vall: a csillagok mozgása nyomán ugyanúgy hangok keletkeznek az univerzumban, mint a levegő vagy a húrok rezgésekor, csak éppen nem hallhatók az emberi fül számára. Így válik érthetővé a „Musica mundana” eredeti jelentése. Nem „világi” zenét jelent, hanem a világmindenség zenéjét, amelyről költők, művészek, zenészek, tudósok annyiszor tesznek említést és amely azonos Shakespeare *Velencei kalmárjának* prólógusában a szférák zenéjével! De azonos Francesco Giorgio 1525-ben megjelent *De harmonia mundi totius*, vagyis *Az egész világ harmóniája* című könyvének alaptémájával: a zenei harmónia végső fokon az univerzumban jelenlévő égi harmónia visszacsengése.

A muzsikának az egyetemes rendhez való kapcsolódása olyan teória volt, mely évszázadokon keresztül hatott, a XVI. században is: Keplernél éppen olyan fontos szerepet játszik, mint a Bach előtti nemzedék elméletírójánál. Lényegében ugyanezt magyarázta Kisvárdai János is Szalkai László deáknak, amikor az „ornatus mundit” íratta le vele. A *Musica humana* tehát nem különíthető el a világmindenségben rejlő kozmikus harmóniától, az „égi vagyis isteni zenétől”. Ennek oka az, hogy az emberi lélek is hasonló arányok szerint van hangolva, tehát részt vehet az égi zene alaphangzásában. Még egyszerűbben: az ember lelke rezonál a kozmikus harmóniára. Innét már csak egy lépés az angyali karok égi muzsikájához, mely nem más, mint az eddig elmondottak megkeresztelt változata.

De mi akkor a művész feladata? A művészi tevékenység az antik világban annyit jelentett, mint felfedni, érzékelhetővé tenni a világmindenségben amúgy is már meglévő harmóniát, az univerzum alapelvét. Ez a tevékenység lényegében „filozófushoz méltó” cselekedet, ezért is sorolták a muzsikát a filozófia előkészítésének szánt *Septem artes liberales* közé, sőt a legfelsőbb fokra. A *Musica instrumentalis* nem kizárólag a hangszerekre vonatkozik, hanem olyan eszközre, mellyel valaki – akár művész, akár egy éneklő gyermek – meg tudja szólaltatni a mindenségben elrejtett harmóniát. (Itt kapja meg igazi értelmét Kodály meglátása a legértékesebb hangszerről, instrumentumról, vagyis az emberi szájról, torokról mondottakkal kapcsolatban.) Az alkotóművészen mást értettek, mint mi. Feladatát abban jelölték ki, hogy tegye nézhetővé, láthatóvá, a zene esetében *hallhatóvá* a már meglévőt. A *musica mundana*t kell tehát utánoznia, imitálnia, ami nem jelenti művészetének degradálását. Sőt ő teremt rendet a zűrzavarban instrumentumával: az *emberi hanggal* mint Palestrina, vagy Mosto, a nép számára Tinódi; *hangszerével* mint Bakfark Bálint, s a *hangszerek királyával*, az *orgonával* mint Diruta vagy Kájoni.

A reneszánsz annyiban hozott újat, hogy egyre jobban kidomborította az előadó fontosságát, nélkülözhetetlenségét, művészi talentumát, zeneszerzői képességét és elhallgatta közvetítő szerepét; eszköz helyett öncélúvá lett vele együtt művészte is. Ezt a folyamatot siettetette az a megkülönböztető bánásmód, melyben a királyok, fejedelmek, urak részesítették

a művészeket. Minél virtuózabb fokon játszott egy művész, annál több elismerést, rangot kapott a fejedelemtől. Sőt valósággal versengtek érte a világ urai.

Ugyancsak a reneszánszban vált szokássá, sőt kötelezővé, hogy a nép vezetői, elsősorban a fejedelem is értsenek a zenéhez, elméleti síkon éppúgy mint gyakorlatban, azaz művészi szinten játsszanak egy hangszeren. Báthory Zsigmond és András tehát ezen a téren kiváló teljesítményt értek el János Zsigmonddal együtt: zenélő fejedelmek voltak, a művészetnek, zenének, harmóniának; vagyis az esztétikai törekvéseknek pártolói, amivel bizonyos értelemben maradandóbbat alkottak, mintha egy csatát nyertek volna a politikában vagy a harctéren. Megtanították környezetüket a harmónia szépségére, az esztétikai értékek megbecsülésére és élvezésére. Azt szorgalmazták, amit Szalkai sókimondóan így írt le: „ne csak kiabáljanak (bögve énekeljenek), hanem értsék is a zenét” ti. azok, akik műveltek akarnak lenni.

Van valami megdöbbentő abban a kontrasztban, ami a nemzetet sújtó tragédia diszharmóniája és a nép harmónia utáni sóvárgása között észlelhető. Mert akárhogyan vizsgáljuk is ezt a korszakot, hallanunk kell a csaták zaját és karóba húzottak jajveszékeléseit, a rabszolgasorba taszítottak 'segítség!'-kiáltását és mindazt a felsorolhatatlan borzalmat, mely mindmegannyi megcsúfolása annak, amit eddig a világmindenségben rejlő harmóniának, égi muzsikának neveztünk. És ugyanakkor, sőt ugyanabban a szituációban, tehát maguknak a csatáknak színhelyén éneket és zenét hallunk, nemcsak Tinódiét, hanem a polifon zene földöntúli örömét is és instrumentális muzsikát! A szigetvári hősnek fia, Zrínyi György például a Pécs mellett vívott csatában a török bégnek két hegedűsét ejtette rabul és azonnal játszatott velük; élményét megírta sógorának, „a muzsikások leghatalmasabb támogatójának, Batthyány Boldizsárnak Németújvárra. „Az egyiknek olyan hegedője vagyon, kinek csak két húrja vagyon, de az formája csoda mely szép. A másiknak pedig cimbálimja vagyon, olyan szabású, mint azkivel az deákok a misét éneklék, de nem fával veri, hanem mint az hárfát, csak az ujjaival kapdozza...” A két zenészt „összeeresztette”, tehát nem szólóban játszottak, hanem duóban és ezt még énekükkel is kísérték: „...csoda mely *szép gyönyörűség* hallgatni, ki miatt embernek ugyan enni sem kell. Amellé járul mindkettőnek szép, hangos szavú éneklések”. Egy harmadik török zenésznek is csatlakoznia kellett az imént elfogottakhoz, a nevét is feljegyezte: „Pajazet török tamburást is felhívtam vala hozzájuk”. Ez az együttes az említett Musica instrumentalis kategóriáját képviseli: rögtönzött trió a végvári harcosok táborában énekel, sőt folytatom a levelet – „annak felette Rézman a cigány törökökkel csoda mely szép, formán való szerecsen és cigány táncokat járt, kinek nézésénél ugyan nem tudom, mi lehetne ékesb és gyönyörűsegebb”.

Elmélet és gyakorlat! Mindkét oldalról nyomon követtük a hazai reneszánsz zenei műveltségét: az énekelt irodalomtól, az egyszólamú énekelt verstől a polifónia csúcsáig, Palestrináig, Mostóig, Ph. de Montéig; Szalkai kézzel írt zeneelméleti kódexétől Diruta olasz nyelvű, *Il Transilvano* című kétrészes kötetéig; Bakfark Bálint virtuóz lantjátékától a Zrínyi György táborában rögtönzött török tábori „kamaramuzsikáig”; a gyulafehérvári koncertektől Kájoni csíksomlyói orgonaművészetéig és még sorolhatnám összegyűjtött adataim vég nélküli sorát. Mindegyik arról győz meg, hogy az ország minden táján, a főuraknál épp úgy, mint a szegényeknél a szép, művészi zene iránti érdeklődés, tehát a minőségében már esztétikainak ítéendő igény életformáló energiává vált. A megírásra váró hazai zeneesztétika történetének lesz a feladata az itt csak summázva előadottakat a komplex kutatási módszer elvei alapján elemezni és a magyarországi zenekultúra színvonalát a külföldivel összehasonlítani. Mi a magunk részéről azt a következtetést vonjuk le e korszak zenére vonatkozó adataiból, hogy ezen a téren is felzárkóztunk az európai reneszánszhoz, különösen annak itáliai változatához.

Jegyzetek

Válogatott irodalom

A témák szerint csoportosított jegyzetekben csak a legszükségesebb adatokat találja meg az olvasó.

Tájékozódás

Korrigálásra szorul néhány téves adat *J. Gorytiusról*, aki nem lengyel, amint Horváth János említi: *Az irodalmi műveltség megoszlása*. Bp., 1944. 242, 251. – A verses gyűjtemény, a *Gorytiana* nem 1514-ben jelent meg; vö. Trencsényi Waldapfel Imre: *Erasmus és magyar barátai*. Bp., 1941. – A *Sodalitas Gorytiana* tudományos elemzését vö. Ludwig Geiger: *der älteste römische Musenalmanach*, *Vierteljahrschrift für Kultur und Litteratur der Renaissance*. Berlin, 1886. 145-161. – Tagjairól vö. Gustav Bauch: *Caspar Ursinus Velius, der Hofhistoriograph Ferdinand's I. und Erzieher Maximilian's II. Ungarische Revue* 1887. 1-43, 201-240. – *Sulica Szilárd*: Adalékok Jovius „*Historiarum sui temporis*” magyar vonatkozásainak forrásaihoz. Bp., 1907. (Dionigi Atanagiról kimutatja, hogy Jovius (Paolo Gioivo) barátja és tanítványa). Hieronymus Angerianus, a „*Poetae tres elegantissimi*” egyike is tagja a Gorytius-körnek; lehetséges, hogy Balassi Bálint tőle vette a Célia nevet, vö. Eckhardt Sándor: *B. B. és Lengyelország in Tanulmányok a lengyel-magyar irodalmi kapcsolatok köréből*. Bp., 1969. 161.

Vendég szavunkról Balázs János: *Magyar deákság*. Bp., 1980. 277-283. *A reneszánszról* általában Paul Oskar Kristeller: *Szellemi áramlatok a reneszánszban*. Bp., 1979. (Ford. Takács Ferenc.) – *Az olasz-magyar kapcsolatokról* rendszeres felmérés folyik. Témáinkhoz nélkülözhetetlenek a következő kiadványok: *Italia ed Ungheria. Dieci secoli di rapporti letterari*. Bp., 1967.. *Venezia ed Ungheria nel Rinascimento* Firenze, 1973. – *Rapporti veneto-ungheresi all'epoca del Rinascimento*. Bp. 1975. Vö. ismertetésemet *Itk.* 1976. 536-540. – *Padova jelentőségéről* Veress Endre kiadványain kívül l. Barlay Ö. Szabolcs: *Padova szellemi élete a XVI. században*. Bp., 1947. Doktori értekezés. Ismertetése T. Waldapfel Imre: *MKsz* 1947. 271. (OSzK. Fol. Hung. 2903.)

Európai kapcsolatainkról Kovács Sándor Iván: *Pannóniából Európába*. Bp., 1975. – Polgár Vilmos: *Magyarország és a magyarok a XVII. századi olasz közvéleményben*. Pannonhalma, 1942. (Részletes bibliográfia.) Tardy Lajos: *Régi hírünk a világban*. Bp., 1979.

I. „Lenni, vagy nem lenni?” – A töprengő János király

A korszakról még nem készült átfogó monográfia, ezért számtalan kérdés megválaszolatlan maradt. *A Mohács előtti öt évtized* megértéséhez nélkülözhetetlen Kulcsár Péter: *A Jagellók kora*. Bp., 1979. – *Mohácsról és az azt követő évtizedekről* Mohács Magyarországá. Báró Burgio pápai követ jelentései. (Bartoniék Emma közreadása) Bp., 1926. Szakály Ferenc: *A mohácsi csata*. Bp., 1975. – Perjés Géza: *Mohács*. Bp., 1979. – Nemeskürty István: *Önfia vágta sebé*t. Bp., 1975. – Szapolyai János kísérleteinek értékelését újabban Barta Gábor végezte el: *Konszolidációs kísérlet Magyarországon a mohácsi csatavesztés után*, *Századok* 1977. 636-680. Vö.: *Illúziók esztendeje*, *Történeti Szemle* 1977. 1-30. – *Dainerius jelentésének olasz szövege és magyar fordítása* Barlay Ö. Szabolcs: *Szemtanú levele az 1501-es Úrnapi szabadtéri színjátékokról* Budán. *MKsz* 1983. 42-45. A szövegben olvasható „*la liga facta*” az 1501. máj. 12-én kihirdetett szövetségre vonatkozik,

valószínű, hogy a pápa legátusától ered a „spectaculo”. – *A szabadtéri „representazione” és a korabeli rögtönzött színi előadásokról* vö. A. K. Dzsivelegov: *A commedia dell'arte*. Bp., 1962. – Prospero Bonarelli: *Il Solimano*, metszet ua. 65. l. – Szerémi György: Magyarország romlásáról. Bp. 1979. – Székely György: Élmény, néphit és valóság Szerémi művében, Bevezető tanulmány 5-24. – A naszádosokról 101; Habsburg Mária, a „lator nő” 99. *Budai farsang* 276. A szereplőkről Kardos Tibor: *A magyarországi humanizmus kora*. Bp., 1955. 287. és uő.: *A Gritti-játék keletkezése in Az emberség műhelyei*. Bp. 1973. 312-332 (véleménye nem igazolható, vö. Székely i. m. Szövegmagyarázatok 389.) Szerémi többször maga sem hiszi el a nép ajkán elhangzott meséket, pl. 101. – Előszó 27. – A király és Ibrahim pasa: 91. Kenderesi 92. – Szerérai Kassán 185-188. – A király és Mehmed bég a tiszai révnél 222.

A törökök megtérése minduntalan visszatérő téma a korabeli humanistáknál, élen Erasmusszal; Szeréminél János király ajkáról hangzik el: 222-223. – Trencsényi Waldapfel Imre: *Erasmus és magyar barátai*. Bp., 1941. A törökök=„semicristiani” 15. Piso megvédi Erasmust 41. – Brodarics Rómában Erasmus szellemében tárgyal a pápával: 55. – A lengyel király felszólítására írja meg és Krakkóban jelenteti meg visszaemlékezését: *Igaz leírás a magyaroknak a törökökkel Mohácsnál vívott csatájáról*. Bp., 1903. Ford. és kiad. Szentpétery Imre. Utánnomás Bp., 1976. – A király egyik legbefolyásosabb tanácsadója vö. Kujáni Gábor: Brodarics István szereplése János király oldalán, *Századok* 1914. 34-51, 106-125.

Külföldi követek véleménye a királyról vö. Nemeskürty i. m. 462-3, 474. – A korral foglalkozó szakirodalom élesen elítéli János királyt, műveltségét is; bizonyára nem ismerik Paolo Giovio következő sorait: „Hiányzott belőle a magyaroknál természetes katonai vitézség, minthogy az irodalmi tanulmányokban képezték ki. Nem erejére támaszkodott, hanem megfontolt érveire. Ezért volt annyira óvatos és éber az állam ügyeinek intézésében” vö. *Delle istorie del suo tempo*. Vinegia, 1581. II. 271.

Erasmus János királyról és Ferdinándról vö. Waldapfel i. m. 69, 72, 83. – Az 1516-os baseli kiadású *Institutio* kérdése Vásárhelyi Judit: *A győri Székesegyházi Könyvtár possessorai*, MKsz 1980. 231.; és Jakó Zsigmond: *Írás, könyv; értelmiség*. Bukarest, 1976. 175. Klaniczay Tibor említett cikkének megállapítása in *Hagyományok ébresztése*. Bp., 1976. 196. – „...erre az időre tudta magát »kifutni« a kultúra kiszélesedésének a Jagelló-korban oly szembetűnő folyamata.”

II. Reneszánsz kultúránk új otthona

Izabella királynéről Veress Endre: *Izabella királyné*. Bp., 1901. Barta Gábor: *Az erdélyi fejedelemség születése*. Bp., 1979. Paolo Giovio jellemzése a fiatal Izabelláról: *Della istorie del suo tempo*. Venezia, 1608. 547. – Rorario jelentése Budáról vö. Óváry Lipót: *III. Pál pápa és Farnese Sándor bíbornok Magyarországra vonatkozó diplomáciai levelezései*. 1535-1549. Bp., 1879. 87-90. – *Budai szobafogságáról szemtanú levele* vö. *Magyar Hírmondó*. Régi magyar levelestár. Bp., 1981. I. 69-85. – *Izabella levelei Blandratához* Vincenzo Malacarne: *Commentario delle opere e delle vicende di Giorgio Blandrata*. Padova, 1814. – „A dühöngő Izabelláról” Martinengo jelentése (1551. máj. 20.) vö. Augustinus Theiner: *Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia*. Róma, 1863-1875. II. 12. – *Uralkodása alatt és beleegyezésével hajtották végre a katolikus egyház ellen hozott országgyűlési rendeleteket* vö. *Erdélyi Országgyűlési Emlékek (EOE)* Bp., 1877. II. 74. („et secta monachorum explosa est...”, Gyulafehérvár, 1557. febr. 6-15). – „*Sic Fata volunt*”, Omichius szerint „mit eigner Hand”, vagyis Izabella saját kezével írta a szoba falára, vö. Franciscus Omichius: *Beschreibung einer Legation und Reise von Wien auff (!) Constantinopel*. Güstrau, 1582. (OSzK. Apponyi). *A fátumról* vö. Klaniczay Tibor: *A fátum és szerencse Zrínyi műveiben*. Bp., 1947. Doktori értekezés. – Forgách ítélete Izabelláról: *De*

statu rei publicae Hungaricae... commentarii, melynek szemelvényeiből Borzsák István készítette az *Emlékirat* Bp., 1982. kötetet. II. Henrik tervezett szövetsége Erdéllyel: 147; a János Zsigmondhoz fűződő remények: 151; Kendyék összeesküvéséről: 156; Izabelláról: 166, valamint EOE. I. 532. II. 26, 33, 48, 86, 110. – *La Pena* c. műről. vö. Varga Sándor: Barbaro Daniel (1513–1570) Bp., 1944.

János Zsigmond; Helena Kapelus: Zápolya János Zsigmond udvara Gruszczyński epigrammáiban, in *Tanulmányok a lengyel-magyar irodalmi kapcsolatok köréből*. Bp., 1969. 145. – P. Szentmártoni Kálmán: János Zsigmond erdélyi fejedelem élet- és jellemrajza. Cristur-Székelykeresztúr, 1934. (A Szent Imrere való utalás: 357. l.) – Várady Erzsébet: Adatok Erdély művelődéséhez János Zsigmond korában. Bp., 1910. – Trócsányi Zsolt: Az erdélyi fejedelemség korának országgyűlései. Bp., 1976.; uő. Erdély központi kormányzata 1540-1690. Bp., 1980. – Székely felkelés 1595-1596. Előzményei, lefolyása, következményei. Szerk.: Benkő S., Demény L., Vekov K. Bukarest, 1979. (Különösen I. rész V-VI. fejezet János Zsigmondra vonatkozó adatai 59–75.) – P. Tiepolo jellemzése: E. Alberti: Relazioni degli ambasciatori al Senato. Firenze, 1839-1863. Az idézet vö. VIII. 164. l. – Gianandrea Gromo: Compendio di tutto il regno posseduto dal re Giovanni Transilvano et di tutte le cose notabili d'esso regno raccolto per Giovanandrea Gromo et dedicato allo Illmo et Ecc.[mo] Sig[re] Cosimo de Medici Duca di Firenze et Siena. -A kéziratról (Firenze, Archivio di Stato. Fondo Magliabechi, Classe XIII. No 9) készült mikrofilm a Szegedi JATE Olasz Tanszék könyvtárában van. Itt mondok köszönetet Fogarasi Miklós tanszékvezető egyetemi tanárnak a mikrofilm beszerzéséért. – Gromo levelezését vö. Kárpáty Kravjánszky Mór: Gromo, János Zsigmond testőrkapitánya. *Regrum* 1936. 94-141. Blandrata terve a szászok ellen 109, 137. Barlay Ö. Sz.: Olaszok János Zsigmond környezetében (kézirat). *Michelangelo két szonettjének erdélyi vonatkozása* Dionigi Atanagiról és antológiájáról (De le rime di diversi nobili poeti toscani) Barlay Ö. Sz.: Adatok a petrarkizmus magyarországi történetéhez. *ItK* 1966. 183-190. – valamint *Contributi alla storia del petrarchismo ungherese*, in *Italia ed Ungheria*. Bp., 1967. 135. – Michelangelo két verséről S. E. Barlay: I sonetti di Michelangelo alla Corte dei Principi di Transilvania. *Ungheria d'oggi*. 1966. 2. 57-60. és B. Ö. Sz.: Michelangelo egy II. János erdélyi fejedelemnek ajánlott olasz verseskönyvben. *Vigilia*, 1975. 755-760. – Az antológia egy példányát őrzi a MTA Könyvtár Kézirattára, jelzete: 550.399.

III. Őrségváltás

Veress Endrének Báthory Istvánra és a korszakra vonatkozó szerteágazó tudományos munkásságáról vö. A magyar irodalomtörténet bibliográfiája I. Bp., 1972. 559. – *Tanulmánygyűjtemény: Étienne Báthory, roi de Pologne, prince de Transylvanie*. Cracovie, 1935. – Fejedelemmé választásának visszhangja vö. Gustav Turba: *Venetianische Depeschen vom Kaiserhofe*. Wien, 1895. G. Michele jelentése III. k. 518. – Gromo tevékenységéről vö. az előbbi fejezet jegyzetét. – A Habsburg-ellenes légkörrel és az általános politikai, társadalmi helyzetről Benda Kálmán: *A későreneszansz korának gazdasági, társadalmi és politikai összetevői Magyarországon*, Különlenyomat a Szenci Molnár Albert és a magyar későreneszansz c. kötetből Szeged, 1978. Ewans, R. J. W.: *Rudolf II and his World*. Oxford, 1973. (A Study in Intellectual History 1576-1612); uő.: *The Making of the Habsburg Monarchy. 1550-1700*. Oxford, 1979. – Kárpáty Kravjánszky M.: *Rudolf uralkodásának első tíz éve*. Bp., 1933. – Bornemisza állásfoglalása vö. Nemeskürty István: *Balassi Bálint*. Bp., 1978. 54. – Katona Imre: *A Báthoryak, Batthyányak és Zrínyiek Habsburg-ellenes mozgalma a XVI. század második felében*. Savaria, 1964. 159.

A következő fejezetekben ismételten szóba hozunk vallástörténeti, illetve teológiai témákat. Tájékoztatásul összefoglaljuk a megértésükhöz szükségeseket. *Devotio moderna*

annak a mozgalomnak gyűjtőneve, mely az egyházon belüli reformot, lelki, erkölcsi tisztulást sürgette és szemben a különböző protestáns reformokkal sohasem akart elszakadni a római egyháztól. Élén bíborosok, szellemi nagyságok egész sora állt, köztük Michelangelo is. *Unitárius mozgalom*, illetve az unitárius vallás a protestánsok legszabadelvűbb reformját képviseli. Lényegében a Servet, Blandrata, Dávid Ferenc által hirdetett tantételek Arius ókori eretnek gondolatait újítják fel. Ezért is nevezték a katolikus és a protestáns egyházak *új arianizmusnak*. Minden hittételt a ráció, az emberi értelem mérlegére téve csak azt fogadják el, ami „ésszerű”. Így természetesen tagadják a Szentháromságot, Jézus istenségét, imádandó személyét. Az eredeti görög terminológia jobban megmagyarázza, hogy mi rejlik a madáchi egy „i” betű körüli harc témájában. A homousios a katolikus, a homoiusios az arianus tételt jelenti. Az első Jézus istenségét, a másik csak Istenhez hasonlóságát tartalmazza. Valójában a kereszténység alapigazságainak elfogadása vagy elvetése körül forgott az élethalálharc.

Báthory és a jezsuiták. A Monumenta Historica Societatis Jesu sorozat minket érintő kötetei: Monumenta Antiquae Hungariae (MAH) I. (1969); II. (1976); III. (1981). Ed. Ladislaus Lukács. Róma. – Szántó István levelei 1575. szept. 30. MAH I. 527; 564-599; 623; 649; 842. – Körözvénye, relációja a hazai helyzetről MAH I. 411-434; 444; 460; 492. Könyveket kíván írni, magyarul is MAH 403; 425. – Alfonso Pisa az arianus = unitarius kérdés szakembere MAH I. 477; 479; olvassa Szántó jelentését 492; áthelyezése Bécsbe 488; 493. Megkapja az erdélyi heretikus iratokat, növendékeivel megismerteti a disputát MAH I. 493; találkozása ateista orvossal 493; protestáns magyar prédikátort megtérít és gyóntat 506; kemény bírálatban részesíti Maggiot 514; nyolc érvet sorakoztat fel az erdélyi misszió védelmében 523; lelkesedik Erdélyért 553; útja: Bécs-Olmütz-Posnan 612; 629; 632. – Paruta 971.

A bécsi kollégium magyar jezsuitáinak nemzeti öntudatáról Barlay Ö. Sz.: Vázlat a jezsuita Missio Transylvanica tevékenységéről és könyvtárának sorsáról (1571-1603) Könyv és Könyvtár. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Közleményei. 1979. XII. 111-132. – Possevino – élménye Grázban MAH I. 441. – Leleszi és Törös a magyar határon 608. Leleszit magyar püspökök hívják 698; 779. – Levele Gyulafehérvárról 812; A Missio útja Krakkóból Erdélybe 973.

Dávid F. pere. – A kutatás nem vette figyelembe Leleszi jelentését, pedig évtizedek óta hozzáférhető volt; vö. Meszlényi Antal: Dávid Ferenc hitújításai, valamint uő.: Dávid Ferenc pere. Magyar Kultúra 1929. 1-10. és 170-177. – Magyar fordításban is olvasható Bodor András: Újabb adatok egy négyszáz éves perről, Korunk 1968. 1208-1216. Leleszi kijelentése: „...szüntelen kértem a fejedelmet, hogy a peren ne legyek jelen.” Szavahihetőségéről újabban Antal Pirnát: Il martire e l'uomo politico (Ferenc Dávid e Biandrata) in Antitrinitarianismi in the Second Half of the 16th Century. Edited by Róbert Dán und Antal Pirnát. Budapest-Leiden, 1982. Studia humanitatis 5. 157-190. -János Zsigmond 1570. febr. 15-i határozatáról Zoványi i. m. 42. – Jelentések a perről MAH I. 882; 883. – *A jezsuiták fogadtatása.* Caligari a tordai eseményekről MAH. I. 982. – A király levele (aug. 18.) 954. – A skóla megnyitásáról, tézisekről 998. – Basilius cáfolata MAH II. 15. – A jezsuita pedagógiáról Monumenta Pedagogica Societatis Jesu kötetei, szerk. L. Lukács. Róma, 1965. 1974. – Mészáros István: XVI. századi városi iskoláink és a „studia humanitatis”. Bp., 1981. 132-144; 177-181. – Alveres retorikai művét elemzi Bán Imre: Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI-XVII. században. Bp., 1971. 51-61. A kolozsvári universitas alapítólevele MAH II. 61. és Mészáros i. m. 173: – *Adatok az 1581-es megnyitásról, disputáról* MAH II. 82; 106. Tanulók előadása (iskoladráma?) 122; 127. – Az unitáriusok és kálvinisták közös akciói 122. – Göcsi Mátéről Zoványi i. m. 51; 80; 84; 86; 100 és MAH II. 198. – *A tézisek* Krakkóban készülhettek vö. MAH I. 883 (Törös levele Pisához); MAH II. 122. Teljes címe: Theses de puro et expresso Dei verbo, tam scriptis, quam viva voce tradito: et pari utriusque autoritate, necessitate, utilitate ac fine. – Defendetur

a Joanne Puschio societatis Jesu, Praeside Wolfgango Schreckio, theologo eiusdem societatis Jesu. – A disputa szövegét nem Erdélyben nyomtatták vö. Veress Endre: A kolozsvári Báthory-egyetem története lerombolásáig, 1603-ig. Erdélyi Múzeum 1906. 178. Borsá Gedeon: Három tévesen feltételezett hazai nyomda. MKSz 1965. 348. – Schreck(ius)ról RMNy 559; 566; 568 és Appendix 41. – Laskairól Balázs László in *Studia et acta ecclesiastica* 3. Bp., 1973. 1007-1022. (De homine c. művének előszavából). – A 31 tézis teljes szövege Barlay Ö. Sz.: A Kolozsvári Disputa (Kézirat). *Kitekintés*. A vallás kérdéseiről, a viták elméleti és társadalmi hátteréről összefoglaló képet nyújt Bitskey István: Hitviták tüzeiben Bp., 1978. – Az erdélyi hitújítás itáliai gyökereiről vö. Barlay Ö. Sz.: A magyar reformáció és az északolasz szabadgondolkodás. (Egyetemi pályamű) I. Bp., 1949. – Fontos felhívni a figyelmet a Humanizmus és reformáció köteteire a MTA Irodalomtudományi Intézete Reneszánsskutató Csoport keretében, szerkeszti Klaniczay Tibor. A szabadgondolkodás lengyel-magyar vonatkozásairól vö.: Lech Szezucki: Két XVI. századi eretnek gondolkodó (Jacobus Palaeologus és Christian Francken) Bp., 1980. – Dávid Ferenc halála négyszáz éves megemlékezésének tudományos anyagát vö. a fent idézett angol nyelvű kötetben, szerk. Dán Róbert és Pirnát Antal. Pontos adataink vannak arról a fiatalemberről, aki Baranyából Bécsbe, onnét Rómába utazott, hogy jezsuita lehessen. Neve Hernáth Péter. Útipoggyászáról, jelleméről, magatartásáról vö. MAH. I. 10 (1558. szept. 28.), és Gyenis A.: Ki volt az első magyar jezsuita? in *Hittel és tudással*. Bp. 1942., 12. – A jezsuita iskolák hazai és külföldi híreről, az ifjúságra gyakorolt hatásáról vö. Öry Miklós: Pázmány Péter tanulmányi éve. Eisenstadt, 1970.

IV. „Nagybátyám és királyom”

Megszívlelendő Veress Endre észrevétele: mintha ma is Gyulai Pál Özvegy Pókainé c. költeményének Báthory-ellenes hangulata dominálna („Báthori, Báthori! verjen meg az Isten...”) vö. Veress E.: Báthory István. Bp. 1936. (Bevezetés). A szemlélet gyökere: annak a jezsuita rendnek volt barátja és mecénása, melyet – mint láttuk – a protestánsok többsége „szektának”, még hozzá az áruló „Júdás szektájának” nevezett. A kor megismeréséhez nélkülözhetetlen – a már említett római jezsuita dokumentációkon kívül – Veress Endre kiadatlan gyűjtése is a MTA Könyvtár Kézirattárában.

Chateaufort hercegnő körüli nézeteltérésről Pierre Lescalopier utazása Erdélybe 1574. (Közreadja Benda Kálmán és Tardy Lajos). Bp., 1982. 72–83. – Mayláth Margitról vö. Szabó György: Abafáji Gyulay Pál. Bp., 1974. 60, és 125. – Az ifj. Báthory István padovai diáktársa vö. Lescalopier i. m. 72. *A király háborúi a cárral* Koncz József Báthory István király hadjárata az oroszok ellen 1580-ban (Gyulay Commentariusának fordítása) *Hadtörténelmi Közlemények* 1897. 467-83. – R. Vipper: *Rettegett Iván*. Moszkva, 1947. 199-240; 161; taktikai és stratégiai tehetségéről 216. *Kapcsolata XIII. Gergely pápával* vö. J. A. Caligari nuntii Apostolici in Polonia epistolae et acta 1578-81. Cracoviae 1915 (Monumenta Poloniae Vaticana. Tomus IV.) *András herceg római útja, Reszca apát naplója* Rescii Stanislaw Diarium (1583-89). Edidit Joannes Czubek. W. Krakowie, 1915.. Az erről készített mikrofilm az OSzK Mikrofilmtárban (FM. 7/1069). Barlay Ö. Sz. két tanulmánya: A humanista Báthory András itáliai útja ItK 1964. 667-672. és Forgách Ferenc arcképéhez. Loreto 1583 – Czestochova 1615. *Vigília* 1978. 97-101. – Az útirány: Krakkó-Szilézia-Morvaország München-Innsbruck-Milánó-Bologna-Rimini-Ancona-Loreto-Foligno-Spoleto. András-napra (nov. 30.) érkeztek Rómába.- Giovan Boteróról *Opere di Federico Chabod*. Sritti sul Rinascimento. Torino, 1967. 271-457. (A neves tudós nem foglalkozik Boterónak a Báthoryakhoz fűződő kapcsolataival.) Szamosközyre gyakorolt hatásának kérdését felveti Bartoniek Emma: *Fejezetek a XVI-XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*. Bp., 1975 (Kézirat gyanánt) 281. – A témát behatóan elemzi Kovács Zsuzsa: Botero és az

államreazon (Kézirat). -Báthory István levelei bíborosokhoz András érdekében (Boncompagni, Gonzaga, Albano stb.) Veress E. a mai MTA (Kézirattár) Ms 419 I. 73-72. – Mucanzio ceremóniamester diáriumának másolata uo. I. 73-77. – *Sir Ph. Sidney beszámol* a bécsi udvar rettegéséről, Gömör György: Sir Philip Sidney magyarországi kapcsolatai és hírei Magyarországról, Kortárs, 1983. 3. 433. (Az angol szöveg Albert Feuillerat: *The Prose Works of Sir Philip Sidney*. Cambridge, 1962. 108.) – A király tervének, a törökkel való leszámolásnak megvalósítása kötelező erejűvé vált pl. Báthory Zsigmond számára, vö. Nagy László: Erdély és a tizenöt éves háború. Századok 1983. 639-687. Különösen 654. Báthoryak könyvszeretéről Veress Endre: Báthory András b. püspök könyvtára MKsz 1905. 1-26. *Balassi Bálint és a Báthoryak* Eckhardt Sándor: Új fejezetek B. B. viharos életéből. Bp., 1957. – uő.: B. B. halálának prelúdiuma ItK 1959. 105-109; B. B. utolsó hadjárata ItK 1959. 485; B. B. utolsó napjai ItK 1958. 525; B. B. végrendelete ItK 1962. 473; Erős, mint Esztergom vára, Magyar Nyelv 1963. 340. – Klaniczay Tibor: A szerelem költője MTA I. OK 1961. XVIII. 166-246. – Nemeskürty István: Balassi Bálint Bp., 1978. (Különösen az Amor=szeretet=szerelem és az eszményítés kérdése: Santa Teresa da Avila és San Juan de la Cruz, vagyis Keresztes Szent János misztikája 157-166.) Horváth Iván: Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben. Bp., 1982. Kétségbe vonja mind a protestáns, mind a katolikus egyházhoz tartozását; 106, 206. Nem tartja feltétlen hitelesen Balassitól valónak Campianus-fordítást sem 228. Eszerint kétségesnek tekinti Dobokay határozott kijelentéseit. *Esztergom 1594 május*, vö. Csorba Csaba Esztergom hadi krónikája. Bp., 1978. 136-143. A további kutatás miatt egy ismeretlen adatot közlök, melyet ezúton köszönök meg tanáromnak, Endrédi Vendelnek: a két meggyilkolt Báthory testvérnek, András bíborosnak és Boldizsárnak temetkezési helyét eddig nem ismertük; ő hívta fel figyelmemet Wanda Szydłowska képekkel illusztrált cikkére a *Studia Pomorskie*ben, Wrocław-Krakow, 1957. 231. A szarkofágról: „...est un des monuments de la Renaissance tardive d'attention et presque inconnu”.

V. „A németújvári hérosz” (Batthyány-portré)

Takáts Sándor: Régi magyar nagyasszonyok. Bp., 1982. 89-109. (Batthyányné Bánffy Kata); 141-148. (Svetkovics Kata); 167-176. (Batthyányné Zrínyi Dorica). – *Párizsban*: Eckhardt Sándor: Batthyány Boldizsár a francia udvarnál, *Magyarságtudomány*, 1943. 36-44. Bende Lajos: Sziget ostroma 1566-ban in *Szigetvári Emlékkönyv*. Bp., 61-104. Molnár Imre: Budina Sámuel históriája Szigetvár ostromáról. *Szigetvár*, 1978. 25. *Könyvtár*: R. J. W. Evans: *The Wechel Presses. Humanism and Calvinism in Central Europe 1572-1627*. Oxford, 1975. vö. ismertetésem MKsz. 1976.

Theodor Tabernigg: *Die Bibliothek des Franziskanerklosters in Güssing*. Biblos. 1972. 167-175. – Arnold Magyar: *Güssing*. Graz, 1976. – J. Aubry: Barlay Ö. Szabolcs: 400 éves francia levelek és könyvszámlák. Batthyány Boldizsár és Jean Aubry barátsága. MKsz 1977. 156-166. – Politikai olvasmányok a kortársaknál: Köpeczi Béla: *Függetlenség és haladás*. Bp., 1977. 7-30. – *Természettudomány*: Barlay Ö. Szabolcs: Elias Corvinus és magyarországi barátai: MKsz 1977. 345-353., valamint Boldizsár Batthyány und sein Humanisten-Kreis MKsz 1979. 231-251. – Szőnyi Gy. Endre: *Titkos tudományok és babonák a XV.-XVII. század művelődéstörténetének kérdéseire*. Bp., 1978. uő.: John Dee angol mágus és Közép-Európa. *Valóság*, 1974. 47-57. – Dán Róbert: *Erdélyi könyvek és John Dee*. MKsz 1979. 225. – Gömör György: *Sir Philip Sidney magyarországi kapcsolatai és hírei Magyarországról*. Kortárs 1983. 428-437. Clusius: Itt mondok köszönetet a hazai botanika fáradhatatlan kutatójának és a Clusius-ügy tudományos szakértőjének, a magyar származású Stefan Aumüllernek (Eisenstadt). – Fr. W. Tobias Hunger: *Charles de L'Escluse*. Hága, 1927. – Ubrizsy-Savoia Andrea (Roma): *Clusius Pilzkundliche Aquarelle*. Wien, 1977., valamint

Carolus Clusius kapcsolatai az olasz tudományos élettel. Mikológiai közlemények 1975. 13-21. – *Pinelli*: Barlay Ö. Szabolcs: Thomas Seget's from Edinburgh Middle European Connections in Reflection of Cod. Vat. Lat. 9385 MKsz 1981. 204-220. Pinelli kézírásos bejegyzése másolatban: 209; és Barlay Ö. Szabolcs: Segeth Tamás emlékkönyvének magyar vonatkozásai MKsz 1947. 223-5 (utánnomással az OSzK kéziratára Fol. Hung. 2903 alapján); *uő.*: A Clusiusnál található magyar növénynevek kérdése. Magyar Nyelv 1948. 69; 1949. 91. Vitatott kérdés, hogy Clusius végül is járt-e Itáliában? Valószínűbb, hogy a sorozatos meghívás ellenére sem látogatta meg barátait. – Klaniczay Tibor: Nicasius Ellebodus és Poetikája in A múlt nagy korszakai Bp., 1973. 174-191. – Pajkossy Györgyné: Ellebodus baráti körének könyvei az Egyetemi Könyvtárban. „Nicasii Ellebodii Casletani et amicorum”. MKsz 1983. 225-242. – Gombócz Endre: A magyar botanika története. Bp., 1936. – Istvánffy Gyula: A Clusius-codex mykologiai méltatása adatokkal Clusius életrajzához. Bp., 1900. és az új Kritikai Kiadás Bp.; 1984. – Sir Francis Drake-ra Ernyey hívta fel a figyelmet, *vö.* Ernyey József Clusius és Báthory István. Pécs, 1935. Az 1582-ben kiadott könyv a Batthyánynak szóló dedikációval megtalálható az OSzK-ban.

Batthyány az irodalom pártoló. *vö.* Barlay Ö. Szabolcs i. m. MKsz 1977. (könyvszámlák 160-166. l.) *uő.*: Radéczy püspök híres hársfája. Egy 400 évvel ezelőtti irodalmi kör. Vigília 1976. 11. 744-48. Ritoókné Szalay Ágnes: Hortus musarum. Egy irodalmi társaság emlékei. Bp., 1984. Studium. szerk. Haiman György. Ellebodus Rómában tanul a jezsuitáknál *vö.* Lukács: Monumenta Antiquae Hungariae I. 18. és Andreas Steinhuber: Geschichte des Kollegium Germanikum-Hungarikum in Rom. Freiburg, 1906. I. 43. – Balassi Bálint és a Batthyányak *vö.* Eckhardt S.: A körmendi Balassi-emlékek. Egyetemes Philológiai Közlemények 1943. 26-48.

VI. A szépség keresésének korszaka

Elméleti kérdések. A reneszánsz művelődéstörténeti kérdései. Vitaülés. Szeged, Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae, 1975. – A korszakolás problémáiról *vö.* Klaniczay Tibor: Európai és magyar reneszánsz, – valamint A reneszánsz határai és ellentmondásai in A múlt nagy korszakai Bp., 1973. 93-112; 113-122. *uő.*: A reneszánsz korszakolása és értelmezése in Hagyományok ébresztése Bp., 1976. 277-295. Arnold Hauser: A művészet és az irodalom társadalomtörténete I. Bp., 343. – A történeti folyamatok összefüggéseiről, fáziseltolódásokról *vö.* Galavics Géza: Jegyzetek a XVII. század első felének hazai művészetéhez in Későreneszánsz és korabarokk Bp., 1973. 41-90. (Különlenyomat: Művészettörténet-tudománytörténet.) *Építkezések.* Mellőzve a számtalan részlettanulmányt (pl. Magyarország Műemléki Topográfiája IV/I. és V/II) *vö.* Balogh Jolán: A budai királyi várpalota rekonstrukciója a történeti források alapján. Művészettörténeti Értesítő 1952. 29-40. *Uő.* A művészet Mátyás király udvarában I-II. Bp., 1966. – Az „architetto del castello di Buda” személyéről *vö.* L. A. Maggiorotti-Fl. Bánfi: Le fortificazioni di Buda e di Pest e gli architetti militari italiani. Róma, 1934. – A hidraulikus rendszerre vonatkozóan *vö.* Feuerné Tóth Rózsa: A budai vár függőkertje és a Cisterna Regia, in Magyarországi reneszánsz és barokk. (Műv.történeti Tanulmányok Szerk. Galavics G. Bp., 1975. 11-54. – János király és a budai vár. Fl. Bánfi: Domenico da Bologna, architetto della fortezza di Buda (Különlenyomat a bolognai főgimnázium évkönyvéből) Bologna, 1935. 56-71. – Giovio és Mazza adatait *vö.* Bánfi Florio: Buda és Pest erődítményei, in Tanulmányok Budapest múltjából V. Bp., 1936. 102-110. – A Csonkatorony börtönéről *vö.* Zolnay László: A budai vár. Bp., 1981. 61-68. – *Várkastélyainkról* *vö.* Balogh J.: Olasz tervrajzok és hazai későrenaissance épületeink, in Magyarországi reneszánsz és barokk Bp., 1975. 55-135; Kovács András: Szabályos alaprajzú, olaszbástyás várkastélyok Erdélyben in Műv.-történeti Tanulmányok Bukarest, 1980. 77-98. – Várad katonai és

művészeti szerepéről Kovács András-Mircea Toca: Adalékok a váradi fejedelmi palotaépítés-történetéhez in *Műv.-történeti Tanulmányok* Bukarest, 1979. 107-115. – Balogh J.: *Varadinum. Várad Vára. Művészettörténeti Füzetek* 13/ 1-2. Bp., 1982. valamint recenzióm MKsz 1984. 149. – Banfi Fl.: Báthory István és Domenico Ridolfini. *Hadtörténeti Közlemények* 1941. 22-37. – Érsekújvár szabályos utcahálózata, a centrális építkezés itáliai modellje vö. Balogh i. m. 1975. 106-109. – *A reneszánsz ízlés térhódítása*. B. Nagy Margit: *Reneszánsz és barokk Erdélyben*. Bukarest, 1970. és uő. *Várak, kastélyok, udvarházak*. Bukarest, 1973. – Kapi András végrendelete vö. B. Nagy i. m. 1970. 42. 1. – Tolnai Gábor: *A régi magyar főurak. Életforma és műveltség az újkorban*. Bp., 1939. – *Szépülő otthonok: A kincses városról* Balogh J.: *Kolozsvár régi lakói, Hitel (Kolozsvár)*, 1942. – Samuel Goldenberg: *Kolozsvár kereskedelme a XVI. században*. – Bíró Vencel: *Erdély XVI-XVII. századi kereskedelmének történetéhez* in Kelemen L. *emlékkönyv Kolozsvár*, 1957. 64-77. – Jakó Zsigmond: *Az otthon és művészete a XVI-XVII. századi Kolozsváron*. Szempontok a reneszánszkori művelődésünk kutatásához, u.o. 361-393. – Pirnát Antal: *Kolozsvár Dávid Ferenc évtizedeiben*. ELTE Bölcsstud. Évk. 1935. 103-121. B. Nagy i. m. 1970. 85-150. *A szép tárgyak mesterei*. Kovács Géza-Binder Pál: *A céhes élet Erdélyben*. Bukarest, 1981. Bevezetés 5-56. Inasságtól a mesterré válásig 43-51. – Dürer apja Ajtós községből származott 33. – Balogh Béla-Oszóczki Kálmán: *A nagybányai ötvöscéh a XV-XVII. században*, in *Műv. tört. Tanulmányok*, Bukarest, 1979. 121-137; 230-232. – B. Nagy M.: *Kalotaszegi Táblaképek* uo. 62-76. – *A bethlenszentmiklósi kastély c. fejezet* B. Nagy i. m. 1970. 158-170. – *Virágdíszes ornamentika* számos illusztrációval Balogh J.: *Kolozsvári reneszánsz láda* in Kelemen emlékkönyv. Függelék 18-23. – *Az itáliai hatáson kívül feltűnő a keleti, a török, perzsa stb. vö. Voit Pál: Magyar otthonok*. Bp., 1943.; Herepei János: *A bokályos ház* in Kelemen emlékkönyv 326-333.; B. Nagy i. m. 1970. 150. – Ida Bobrovszky: *Turkish-hungarian Art-Relations in Hungary in the 16th and 17th Centuries*. *Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae*. Tom. 24. 1978. 257-260. – *A váradi palota stukkódíszéről* Kovács András i. m. 1979. 113-4.

VII. A harmónia szépsége

*A septem artes liberales*ről fontos megállapításokat l.: Mészáros István *A Szalkai-kódex és a XV. század végi sárospataki iskola* Bp., 1972. 46-52. – *A középkori ábrázolás*: Peter Gülke: *Szerzetesek, Polgárok, Trubadúrok* Bp., 1979. 104. – *Utalás Kodály módszerére*: Mészáros i. m. 189., *Arisztotelészre* 177., *Püthagorasra* 178-181. *Tudjuk, hogy a kalapács-kísérletek mondáját Boethius terjesztette el*, vö. Zoltai Dénes: *A zeneesztétika története*. Bp., 1966. 17-19. – *A muzsika funkciója*: Mészáros i. m. 182-185. – *Énekelt teológia*. A reformáció mellőzi a zeneművészet esztétikai szerepét: Csomasz Tóth Kálmán *A református gyülekezeti éneklés*. Bp., 1950. 33, 205; valamint Maróthi György és a kollégiumi zene Bp., 1978. 10-13, 15-20. Benkő András: *Ének és zene a Bethlen Kollégiumban* in *Művelődéstörténeti Tanulmányok* Bukarest, 1980. 136-139. (*Éneklés és zene az erdélyi kálvinista egyházban*). – *Énekelt irodalom*. A XVI. század magyar dallamai c. kötetet Cs. Tóth Kálmán írta, Bp., 1958., benne tételesen és hangjegyekkel felsorolva a tárgyalt 239 ének. – *Honterus brassói iskolájáról* Cs. Tóth K.: *A humanista metrikus dallamok Magyarországon* Bp., 1967. *Zene a reneszánsz kori Erdélyben*, a lemez A/2 c száma illusztrálja a klasszikus és a teológiai szöveg azonos dallamát; *Martialis epigrammája után a Váradi énekeskönyvben található protestáns buzdítás következik megzenésítve*: „Mely igen jó légyen az egyenesség, halljuk meg és értsük meg keresztyének. Megírta ezt nekünk szent Dávid király, miképpen áldja meg ezeket Isten”. – *A többszólamú zeneművészet Magyarországon*. Klaniczay T. tanulmányát l. in *A múlt nagy korszakai*. Bp., 1973. *A zenetörténeti vizsgálatok elégtelenségéről*: 165. – *Rajeczky Benjámín írásai* c. kötet,

mely a zenetörténész 75. születésnapja alkalmából jelent meg (Bp., 1976.), témánk szempontjából a következő tanulmányokat tartalmazza: Többszólamú zenénk 15. századi emlékei 132-140; Többszólamúság a középkori Magyarországon 141-150; Többszólamú zenénk emlékei a 15. század első feléből 151-196; Zenei paleográfia. Írásos emlékeink hangjelzései 197-199. – Krakkó hatása Kovács Endre: A krakkói egyetem és a magyar művelődés. Bp., 1964. – Skaricza adata Szegedről vö.: Kathona Géza: Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből. Bp., 1974. 135. Ugyancsak fejlett polifon zenekultúrára utalnak a következő adatok: *Körmöcbánya* városi tanácsának jegyzőkönyve (1599. márc. 7.) felsorolja a leltár többszólamú kottáit: Josquin, Finck, Lassus. *Brassó* könyvtárának (1575) listáján a két Gabrieli (!), Willaert; Lassus, Franck, Praetorius stb. művei találhatóak. Híres orgonistája is van: Ostermayer György. A műfajokról is egyértelmű feljegyzéseink vannak: canzonette, concerti, mutetae, madrigali. *Bártfa*: Murányi Róbert: Magyarország éneklő ifjúsága. Újabb adatok a Bártfai Gyűjteményből. *Magyar Zene* 1973. 74. A kis városnak 14 tagú énekkara van!, vö. Rajeczky i. m. 199: „A 16. sz.-i emlékek száma jelentős. Legfontosabb a pozsonyi Hansen-kódex és a 19 nyomtatott, 25 kéziratos kötetet számláló Bártfai Gyűjtemény”. – *A Szapolyaiak és a polifon muzsika*. Homolya István: Bakfark Bálint. Bp., 1982. (A teljes bibliográfia: 221-222). Bartha Dénes: Erdély zenetörténete. Bp., 1936. – A két testvér, Bálint és Mihály rivalizálásáról Homolya i. m. 47. („Mihály zokon vehette, hogy ura Bálint művészetét az övénel előbbre helyezte...”). Ez viszont eleve utal arra, hogy Bálint megcsillogtatta virtuóz játékát: lanton polifon műveket játszott. – „Magyarország nem tudott bekapcsolódni az európai művészeti vérkeringésbe”: i. m. 52. Fejezetünk minden adata ennek ellenkezőjét kívánja bizonyítani. – Bakfark helye és szerepe a polifon művészet elterjedésében: Pernye András Előadóművészet és zenei köznyelv. Bp., 1974. 123. – „*A Báthoryak dicsérete*”. A Laetus Hyperboream közreadásomban és Szabó Miklós fordításában megjelent: Zeneműkiadó 1968. Z. 548. Először a Pécsi Nevelők Háza Kamarakórusa mutatta be az Országos Kamarakórus Fesztiválon (Pécs, 1964). A két Báthory Istvánt tévesen közli mindegyik író (Benkő, Zolnay, Lakatos) vö. Benkő András: Az erdélyi udvar zenei életéről in *Művelődéstörténeti Tanulmányok*, Bukarest, 1979. 99. – *Zsigmond fejedelm külföldről toboroz kiváló zenészeket*: Barlay Ö. Sz.: Giovan Battista Mosto gyulafehérvári madrigáljai. *Magyar Zene* 1975. 173. – Az II Transilvanóra vonatkozó tanulmányok: Barlay Ö. Sz.: Az II Transilvano külföldön és itthon. A Diruta-kutatás mai állása. MKsz. 1975. 334-338; és ennek folytatása: Girolamo Diruta: II Transilvano – jelentősége külföldön és Magyarországon in *Magyar Zene* 1978. 3-24. – A kritikai kiadásunkat megelőző tanulmányok: Barlay Ö. Sz.-Pernye András: Girolamo Diruta: II Transilvano – Stíluskritikai analízis és forráskutatási adalékok I. in *Magyar Zene* 1978. 298-313; Történeti előzmények... II. 1978. 335-360; III. 1979. 39-60; IV. 1979. 130-146. – Az összefüggő zenedarabok kritikai kiadása: Zászkaliczky Tamás-Pernye András-Barlay Ö. Szabolcs: Girolamo Diruta II Transilvano. Bp., 1981. *Musica per la tastiera* III. Szerk. Pernye András. A Hungaroton SLPX 12108 lemeze (1980) részleteket tartalmaz Zászkaliczky Tamás előadásában. – A. Romanini toccátáját is ő játssza a Zene a reneszánsz kori Erdélyben lemezen (B oldal 7.) – A gyulafehérvári orgonát újra felépítik a fejedelem parancsára vö. Veress E. Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei si Tarii Romanesti. Bucarest, 1930. III. 222. (1590. júl. 25.) – A firenzei hercegnőről, duchessa Leonora képmásáról: „...ennek személyét, kit írva hozott volt Benkner Marcus Zsigmondnak, felette igen kedvelte és szerette Zsigmond, úgyannyira, hogy az ábrázatjának tábláját is vele hálatta” írja Szamosközy I. *Monumenta Hungariae Historica* 30. k. 23. Tasso is megörökítette Leonorát: *Opere di Tasso*. Venezia, 1726. VI. 526. – Kájoniról: Seprődi János: A Kájoni-kódex irodalom- és zenetörténeti adalékai in Seprődi János válogatott zenei írásai és népzenei gyűjtése Bukarest: 1974. 187-252. A felsorolt zeneszerzők: 241. I. Domokos Pál Péter: „Édes Hazámnak akartam szolgálni”. Bp., 1979. Kájoni zenei műveltségéről 101-149. – *Gyulafehérvári madrigálok*: Barlay Ö. Szabolcs:

Reneszánsz muzsika a Báthoryak udvarában. A gyulafehérvári madrigálok stílusa és zenetörténeti elemzése Magyar Zene 1976. 134-160. A kritikai kiadás közreadásomban és Vécsey Jenő partitúrájával: Zeneműkiadó Bp., 1978. Z. 8276. A 21 madrigál lemeze: Hungaroton SLPX 11867 (1978). – Mosto műveinek további kiadásairól: (Phalèse 1600, London, 1598, illetve Florida, 1964) vö. Elena Zottoviceanu: Giovanni Battista Mosto un compositeur italien a Alba-Iulia, au XVIe siècle, in Revue Roumaine d'Histoire de L'Art (Série Théâtre Musique, Cinéma) Bukarest, 1976. 95-1 I5. – *Musica mundana, humana, instrumentalis* vö. Peter Gülke i. m. 99-101.

Megjegyzés: Szükséges az olvasót tájékoztatni, hogy nem szakterületem a zenetudomány. Egyedül a reneszánsz-kutatáshoz nélkülözhetetlen komplex módszer vezetett a témához. Ez az oka annak, hogy a külföldi és hazai kották elemzését, partitúrájuk elkészítését muzikológus kollégáimra kellett bíznom. Az eredmények tehát kollektív munkából származnak. Ezt a rendhagyó módszert ma már lehetetlen megkerülni a témák összetettsége miatt (irodalom, esztétika, nyelvek, zenei paleográfia, korhű előadás). Ezért külön idézem Kroó György kritikáját, aki épp ezt a kollektív munkát vette észre: „Három személy összefogása tette lehetővé, hogy a magyar művelődéstörténettel oly szorosán összefüggő Diruta-album 1981 végén kritikai kiadásban is megjelenhetett” (Élet és Irodalom 1982. febr. 12. 13. l). És ezért mondok köszönetet *mindazoknak*, akik munkámban kezdettől fogva bátorítottak: Kodály Zoltánnak, Bárdos Lajosnak, Vécsey Jenőnek, Rajeczky Benjáminnak, Kalmár Lászlónak, Beck Lászlónak, Dobos Lászlónak, Klaniczay Tibornak. Különösen munkatársaimnak: Pernye Andrásnak, Zászkaliczky Tamásnak és a fiatal zenészeknek, akik megszólaltatták a 400 év óta előadásra váró melódiákat, és Breuer Jánosnak, aki a Magyar Zene hasábjain keresztül segített felkelteni az érdeklődést munkánk iránt.

Függelék

Zárószó¹

Közismert a könyvek sajátos sorsáról szóló mondás: „Habent sua fata libelli.” Éppen ezzel kapcsolatban látom célszerűnek, hogy a „Romon virág” című könyvem reprint kiadásának utolsó oldalán néhány olyan adatot közöljek olvasóimmal, melyet 15 évvel ezelőtt a politikai és szellemi diktatúra korszakában nem tárhattam fel.

Elsőként mindjárt a kötet címének kissé lírai jellegéről kívánok szólni, vagy inkább lerántani róla a leplet, amely jelen esetben több mint álarc. Ma már bizonyára kevesen fogják elhinni, hogy tanulmánykötetemnek eredeti címét is megváltoztatta a cenzúra. Én ugyanis Balassi Bálintnak, az életét hazájáért feláldozó patriótának megrendítő verssorát akartam címmül adni: „Ó, ÉN ÉDES HAZÁM, TE JÓ MAGYARORSZÁG!” És minthogy bármely internacionálé, különösen a kommunista irtózik a patria, a haza erőteljes hangoztatásától, hát még a haza *édes és jó* epitheton ornans-aitól, a cenzorok hajthatatlanok maradtak. Elhangzott a fellebbezhetetlen ítélet: vagy új címet adok, vagy nem jelenik meg évtizedeken át végzett kutatómunkám szintézise.

Ekkor olyan cselhez folyamodtam, melyet – amint ezt a tények igazolják – még a legrafináltabb kommunista firka szók sem vettek észre. Ingerültségemben ugyanis ama „hírhedt” és sovínisztának csúfolt erdélyi költőnek, Reményik Sándornak, vagyis a Balassihoz hasonlítható Végvárinak egy kötet címét írtam rá könyvemre, akinek még a nevét sem volt szabad kiejteni. A művelt és az irodalomban jártas olvasók természetesen azonnal felfigyeltek a rejtettnek aligha nevezhető, sőt célzatos jelképmotivációra: Mohács századának Magyarországot már akkor is „feldarabolták”, három részre szaggatták, megcsonkították, ahogy ezt a borítón Martin Schrott Világkrónikájának illusztrációja: „Magyarország vértanúsága” is mutatja. És bár halálra ítélték, kiirtani mégsem tudták, sőt a földig rombolt falvak, városok romjain új élet született: romon virág! A hazai művelődéstörténetnek egyik legszínesebb korszakát azzal a szándékkal mutattam be az olvasóimnak, hogy higgyenek népünk élni akarásában, emberfeletti erőfeszítéseiben. Az irodalomban, a művészetben, zenében, építészetben európai mértékkel fényjelzett kultúrát teremtettünk: a keleti és a mediterrán fogantatású hazai késő reneszánsz világát.

Így ha áttételesen ugyan, mégis Balassi Bálint szívszaggató kiáltása visszhangzott könyvem minden oldaláról: Ó, én édes hazám, te jó Magyarország!

A másik kérdés ugyancsak tisztázásra vár. A magamfajta, hallgatásra ítélt kutató, különösen, ha ráadásul „államellenes összeesküvés szervezése” miatt elítélt paptanár az illető, nem sokat szólhatott bele a kiadókkal folytatott tárgyalásokba. Az évekig tartó huzavona, a kész helyzetek elé állítás manőverei meggyőztek arról, hogy döntenem kell, kinek szánom kötetemet? Az Akadémia, az Egyetem zártkörű tudósgárdájának, avagy „a nagyérdemű közönségnek”, magyarán a múltunk iránt érdeklődő értelmiségünknek, mely 1956 után még nyitottabb volt nemzeti eszményeink sorsa iránt. Két kihívás, két feladat. Az egyik ugyanis nem mindenben fedi a másikat. Míg a tudós ambíciója az akadémia felé húzott, mely amúgy sem nyitotta volna ki előttem, az „osztályidegen” előtt a kapuját, – addig értelmem és szívem a nagy nyilvánosság megszólítását, sőt – titkon remélve – meghódítását követelte tőlem.

¹ A könyv második, reprint kiadása a Széphalom Könyvműhely gondozásában jelent meg 2001-ben, az ISBN 963 902 899 1 azonosítóval. Ennek a Zárószó részét tartalmazza a Függelék.

Az utóbbit választottam, előre tudván, hogy ezzel minimálisra csökkentem tudományos fokozataim elnyerésének esélyeit. Kiadóm ugyanis elzárkózott attól, hogy az egyes fejezetekhez részletes dokumentációt és bibliográfiát csatoljak, hiszen ez az olvasók többségét nem érdekli...

Az idő engem; vagyis döntésem helyességét igazolta. Kötetem megjelenése után ugyanis a kiadó jelezte, hogy országos sikere van a Romon virágnak, mert nemcsak a boltok polcairól szedik le a vásárlók, hanem az Országos Széchényi Könyvtár javaslatára az ország minden könyvtára kötelezve volt állományát gyarapítani szintézist nyújtó reneszánsz kötetemmel. Akkor még nem is sejthettem, hogy ez az intézkedés érintette az ország összes iskolájának könyvtárát is. A „nemzet napszámosának” munkája így lett érettségizőknek, egyetemistáknak, szakdolgozatok íróinak nélkülözhetetlen kézikönyve.

Az események gyorsan követték egymást. A rádió, a televízió heteken keresztül beszélt kutatásaim új eredményeiről, az eddig ismeretlen itáliai-erdélyi zenei kapcsolataink zenei dokumentumairól, a gyulafehérvári madrigálokról, Európa első orgonaiskolájának, az II Transilvanónak, vagyis Báthory Zsigmondnak dedikált zeneművünk kiadásáról, itthoni és amerikai publikációjáról, a Hungarotonnál megjelent három reneszánsz lemezünkről, a Batthyányiak, Báthoryak Európa-színvonalú udvari kultúrájáról... Közben éles viták, ellenvélemények pergőtüzébe került történetiszemléletem, a Szapolyai Jánosról szóló értékelésem tudományos dokumentációja, mely éppen a mostani megszállók által diktált történelmi szituáció miatt váltott ki érdeklődést. A taktikázás művészete ugyanis lehet országmentő zsenialitás is mindaddig, míg az illető (hívják őt csúfolódva Katalin királynak vagy Kádár Jánosnak) nem hazaárul. Sem Szapolyai, sem Báthory Zsigmond nem volt az...

1986-ban megjelent könyvem szándékosan akadémikusokkal, szaktudósokkal lektoráltattam. Benda Kálmán, Balázs János és Bárdos Lajos terjesztettek fel előbb a kandidatúrára, majd az akadémiai doktorátusra. Elnökeim: Nemeskürty István, majd Jakó Zsigmond, a kolozsvári egyetem professzora vezették a nyilvános vitát, az, opponenseknek adott válaszaimat, – és megtörtént a megmérettetés. Izabella királyné ezt így mondaná: Sic Fata volunt. A diktatúra kirekesztése ellenére a Sors másként döntött. Nemcsak kutatásaim szempontjából, de a magyar nép sorsát illetően is a romok felett újból kihajtanak a szebbnél szebb virágok, és Balassi Bálinttal újból elénekelhetjük lanttal a kezünkben: „Ó, én édes hazám, te jó Magyarország!”.

Legyen köszönet és hála mindazoknak, akik könyvem megjelenése után tizenöt évvel ezt a reprint kiadást lehetővé tették.

Alba Regia, 2001. Pünkösöd

Barlay Ö. Szabolcs

Képek listája

1. Körmenet. Metszet, 1501
2. Nándorfehérvár bevétele. Török miniatúra
3. Szapolyai János. Erhard Schön metszete
4. Ferdinánd király bevonulása Magyarországra, 1527. Röplap
5. A török Budát pusztítja
6. Szulejmán fogadja János királyt. Török miniatúra
7. Szulejmán fogadja a csecsemő János Zsigmondot. Török miniatúra
8. Daniela da Voltera: Michelangelo arcképe
9. Atanagi olasz antológiájának címlapja
10. Atanagi antológiájában található két Michelangelo-sonett
11. Egykorú karikatúra a hitvitákról
12. Templompusztítás. Hagenberg metszete
13. A Szentháromság kicsúfolása. Hoffhalter metszetei. Dávid Ferenc: De Falsa et vera unius Dei... c. művéhez
14. Báthory István lengyel király arcképe az Ambras-i gyűjteményből
15. Lengyelország és a Báthory-család egyesített címere
16. A meggyilkolt Báthory András
17. Báthory Zsigmond aranytallérja
18. Balassi Bálint. Ismeretlen festő műve
19. Korabeli újságlap Zsigmond fejedelem és Pálffy Miklós arcképével, 1596
20. Batthyány Boldizsár. Ismeretlen festő műve. XVII. sz.
21. Elias Corvinus alkímiai rajza. Desztilláció
22. A váradi vár alaprajza
23. Szent László lovas szobra Váradon. Georg Houfnagel metszete
24. A bethlenszentmiklósi kastély
25. Zápolya serleg
26. A Komlós nyomda ducai
27. A Septem artes liberales középkori ábrázolása
28. A püthagoraszi kovácsműhely
29. Korabeli lantos. Lengyel metszet
30. Palestrina: Báthoryak dicsérete. Partitúra
31. Mosto Sfidi kezdetű madrigáljából
32. G. Diruta: Il Transilvano címlapja, 1593
33. Három hanglemezbontó